

3049 (72KP) 273
3-12

Б. Ф. Заблоцький

Посібник

Розміщення продуктивних сил України

Національна макроекономіка

ам!
альма **матер**
серія

- Загальні засади національної макроекономіки
- Національні продуктивні сили
- Національний продукт
- Національний ринок
- Міжнародний ринок
- Стратегія економічного зростання

Серія заснована
в 1999 році

ам
альма
матер

Б. Ф. Заблоцький

**Розміщення
продуктивних сил
України
Національна
макроекономіка**

Посібник

Київ
Академвидав
2002

ББК 65.050.
3 12

**Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів економічних спеціальностей
вищих навчальних закладів**
(Лист № 14/18.2—1269 від 14. 06. 2002 р.)

409664

У посібнику на основі положень теорії макроекономіки, головних принципів ринкової економіки розкрито сутність, особливості розміщення, функціонування продуктивних сил України як одного з найважливіших чинників національної економічної системи. Значну увагу зосереджено на аналізі взаємозв'язків між працею та капіталом у процесі створення національного продукту, а також різних аспектів їх впливу на гуманізацію соціальних відносин. Розглянуто актуальні сьогоденні проблеми вітчизняної економіки.

Уміщені в посібнику тематичні ситуаційні завдання сприятимуть більш глибокому засвоєнню теоретичних положень, активізації та актуалізації економічного мислення.

Для студентів, аспірантів, викладачів, фахівців, які займаються питаннями теоретичної та практичної економіки, економічної політики, управління і соціального розвитку.

Рецензенти:

доктор економічних наук, професор *Г. І. Башнянин*
доктор географічних наук, професор *О. І. Шаблій*

ISBN 966—8226—01—1

© Б. Ф. Заблоцький, 2002
© Академвидав, оригінал-макет, 2002

Зміст

1. Загальні засади національної макроекономіки	1.1. Методологія національної макроекономіки	8
	Сутність національної макроекономіки	11
	Питання національної макроекономіки в Конституції України	17
	Національно-економічне мислення	20
	Показники національної макроекономіки	30
	Оцінка продуктивності та ефективності національної економіки	38
2. Національні продуктивні сили	2.1. Теорія формування і розміщення продуктивних сил	48
	Сутність продуктивних сил	48
	Економічні закони і розміщення продуктивних сил	53

Економічне районування і територіальна структура господарства	60
Методологія економічного районування	63
Методи аналізу територіальної організації економічної системи	66
2.2. Чинники продуктивних сил	75
Людина і продуктивна праця	76
Вплив науково-технічного прогресу на віддачу основного капіталу	86
Фінанси і капітальні вкладення	98
2.3. Національно-господарський комплекс України	113
Національна економічна система	113
Промисловий комплекс	119
Паливно-енергетичний комплекс	126
Металургійний комплекс	133
Машинобудівний комплекс	137
Хімічний і нафтохімічний комплекс	144
Лісопромисловий комплекс	148
Агропромисловий комплекс	156
Будівельний комплекс	163
Транспортний комплекс	168
Соціальний комплекс	178
3. Національний продукт	
3.1. Валовий випуск	188
Виробнича функція та її властивості	188
Гранична віддача одиниці праці	193
Гранична віддача одиниці капіталу	195
3.2. Національний дохід	201
Утворення доходу	202
Проміжне споживання	205

	Додана вартість і валовий внутрішній продукт (ВВП)	207
	Структура ВВП за галузями економіки	208
	Виробництво ВВП на душу населення	209
	3.3. Розподіл доходу	211
	Головна тотожність національних рахунків	211
	Використання загального доходу	213
4. Національний ринок	4.1. Національний попит	219
	Попит і виробництво	219
	Попит і споживання	225
	4.2. Національна пропозиція	232
	Пропозиція і попит	233
	Регулювання національної пропозиції	241
	4.3. Проблеми українського ринку	253
	Тіньовий рух грошей і товарів	254
	Інфляція	267
	Безробіття	273
5. Міжнародний ринок	5.1. Відкрита економіка	281
	Розрахунок національного доходу у відкритій економіці	282
	Рахунок руху капіталу і рахунок поточних операцій	285
	5.2. Регулювання потоків рахунка руху капіталу	291
	5.3. Регулювання потоків рахунка поточних операцій	296
	5.4. Міжнародна інтеграція	302
	Особливості інтеграції в Європі	302
	Уроки європейської інтеграції для України	308

6. Стратегія економічного зростання	6.1. Теорія економічного зростання	318
	Закон товаровиробництва і виробнича функція	319
	Норма нагромадження капіталу та обсяг виробництва	321
	Джерела економічного зростання	323
	6.2. Національно-економічна стратегія і політика	327
	Стратегія національно-економічної збалансованості	328
	Пріоритети національно-економічної політики	330
	6.3. Стратегія структурних перетворень	337
	Особливості і принципи структурних перетворень	337
	Логіка реструктуризації	341
	Оптимізація структури національного продукту	347
	Література	355
	Короткий термінологічний словник	359

1.

Загальні засади національної макроекономіки

Економічні системи країн світу відрізняються особливостями організації, рівнем пізнання об'єктивних економічних і суспільних законів, рівнем і способом економічного та соціального мислення, підприємництва, торгівлі тощо. Національно-економічне мислення, в основі якого мають бути об'єктивні економічні та суспільні закони, моделювання економічних і соціальних процесів, логіка мислення суб'єктів економічних систем різного рівня організації, аксіоми економічного мислення, становить об'єкт дослідження національної макроекономіки, завданням якої є обґрунтування, аналіз, прогнозування економічних явищ, удосконалення економічної політики держави.

Рівень національно-економічного мислення визначається системою якісних і кількісних показників національної економіки. Макроекономічні показники є основою національних рахунків, за допомогою яких отримують інформацію про реальний стан затрат праці та капіталу, обсягу і структури виробленого продукту, спроможності національного продукту задовольнити матеріальні та соціальні потреби суспільства.

Теорія макроекономіки має свій особливий предмет, термінологію, статистичні дані й логіку міркувань. Особливість цієї науки полягає в тому, що її предметом є вивчення в окремій країні рівня пізнання об'єктивних економічних

законів, способу економічного мислення і структури господарської діяльності, від яких залежать реальні економічні та соціальні результати.

Теорія національної макроекономіки покликана пояснити дію об'єктивних економічних законів, розкрити їх вимоги щодо розбудови господарської системи у даній країні, сформулювати основи національного економічного мислення і створення механізму вискоєфективного виробництва на всіх рівнях організації економічної системи країни. Явища, які вона вивчає, стосуються життя кожної людини країни.

Стан національної економіки впливає на політичний клімат у країні, соціальне і моральне самопочуття людей. Тому метою теорії національної макроекономіки є не лише з'ясування, пояснення стану економічних явищ у країні, а й формування наукових засад удосконалення національної економічної політики й економічної системи загалом.

1.1. Методологія національної макроекономіки

Макроекономіка як наука ґрунтується на взаємодії теорії та спостережень. В основу теорії покладено дію об'єктивних економічних законів, а результатами спостережень за функціонуванням економічних систем, об'єктів перевіряють її положення.

Основою національної макроекономіки є взаємодія положень теорії загальної макроекономіки і спостережень за економічними процесами в окремій країні. Теорію національної макроекономіки певною мірою розвивають усі країни світу.

Теорія національної макроекономіки — наука, яка обґрунтовує розвиток економічної системи окремої країни як єдиного цілого на основі пізнання дії об'єктивних економічних законів і дотримання їх вимог при організації виробництва, розподілу, обміну і споживання національного продукту.

Кожна країна світу свого часу опиняється перед необхідністю формування і оптимізації теорії та методології національної макроекономіки. Особливо гостро постає ця проблема у кризові періоди, коли за незначний проміжок часу відбувається принципово якісний прорив як у коорди-

натах економічного мислення, так і в реальному бутті економічних об'єктів та систем. Наприклад, помітний крок уперед зробила теорія макроекономіки в період великої світової економічної кризи 1929—1932 рр. І це невдовзі стало відчутним на практиці: країни, які ефективно використали новітні на той час напрацювання макроекономіки, досягли високих темпів і рівня економічного зростання.

Методологія національної макроекономіки, будучи вкоріненою в теорію загальної макроекономіки, пропонує аналіз концепції побудови національної економічної системи, національно зорієнтованих економічного мислення, макроекономічної політики держави тощо. Якщо теорія загальної макроекономіки обґрунтовує причинно-наслідкові зв'язки економічних і соціальних процесів загалом, то методологія національної макроекономіки розкриває рівень усвідомлення суб'єктами державного і господарського управління дії об'єктивних економічних законів, а також відповідності прийнятих ними рішень цим законам. Глибоке пізнання економічних законів, широкий діапазон економічного мислення — суттєві передумови ефективної господарської діяльності.

Методологія національної макроекономіки — система принципів, підходів, методів, прийомів вивчення законів і закономірностей формування, розвитку, територіальної організації виробництва та сфери послуг, ринків товарів, послуг і споживання, капітальних вкладень і економічного зростання в окремій країні.

Методологія ринкової економіки будується на таких принципах:

— формування національно свідомих, професійно підготовлених, економічно мислячих фахівців виробництва, сфери послуг та управління всіх рівнів;

— ефективного використання живої праці, засобів виробництва, предметів праці, тобто ефективності всіх видів капіталу;

— раціонального розміщення капітальних вкладень на всій території з метою вирівнювання стану економіки окремих регіонів;

— гуманізації соціальних відносин і захисту малозабезпечених верств населення.

Методологія національної макроекономіки досліджує об'єктивні закономірності функціонування та розвитку виробництва, сфери послуг, відтворюваність одних і невідтворюваність інших виробничих ресурсів; чинники, що зумовлюють спеціалізацію регіонів, тенденції розвитку в минулому і напрями розвитку на перспективу тощо.

Завдання національної макроекономіки впливають із предмета вивчення реального стану елементів продуктивних сил і наслідків їх функціонування.

Теорія національної макроекономіки дає прикладні знання про реальний стан економічного потенціалу країни, механізм функціонування продуктивних сил, товаровиробництва тощо. Вона налаштовує на аналіз причинно-наслідкових зв'язків, узагальнення закономірностей соціально-економічних процесів, вироблення висновків, пропозицій, прогнозів.

У своїх оцінках, прогнозах ця галузь науки виходить з того, що головним завданням для країни має бути створення максимально можливого обсягу національного продукту — джерела національного багатства і добробуту людей, враховуючи, що економічні результати тісно пов'язані з рівнем інтелекту, способом мислення суб'єктів управління і виробництва.

Ринкова економіка кардинально змінює систему організації виробництва й управління. Головним її суб'єктом стає «продуктивна людина», яка володіє капіталом, свободою вибору підприємницької діяльності, здатністю та готовністю до праці. Суб'єкт управління й суб'єкт виробництва співпрацюють з метою створення необхідного національного продукту, який за обсягом і структурою задовольнятиме потреби, сприятиме зростанню добробуту суспільства.

Отже, головним чинником ринкової економіки є економічно, творчо мисляча, економічно і політично вільна продуктивна людина. Це особливо актуально для України, оскільки вона успадкувала неадекватний вимогам об'єктивних економічних законів спосіб мислення суб'єктів державного і господарського управління економікою. Реальним підтвердженням є стан економіки і рівень життя людей на межі ХХ—ХХІ ст.

Усе це зумовлює необхідність формувати принципово інший тип мислення, в основі якого мають бути такі засади:

— пріоритет економічної свободи людини, економічної незалежності нації, забезпечених приватною власністю на капітал, національною власністю на природні ресурси і на створений національний продукт;

— усвідомлення значущості державно-політичного суверенітету, який забезпечується створенням і розбудовою національної державності.

Проблематика національної макроекономіки є важливим чинником розбудови національно-демократичної правової держави і створення самодостатньої національно-еко-

номічної системи. Адже позитивні зрушення у державотворенні й економічному зростанні здатні забезпечити професійно підготовлені, патріотично налаштовані кадри.

Суспільні процеси в будь-якій країні визначають особливості системи суспільно-політичних, соціальних, економічних знань. Загалом систему суспільно-політичного, соціального, економічного мислення в Україні відображає структура політичних сил, яку спрощено можна подати за такою схемою:

— *праві політичні сили* — сформовані на ідеях національної демократії, які переважно є прихильниками радикальних економічних і державотворчих реформ;

— *центристські політичні сили* — об'єднані на ідеях соціальної демократії, виступають прихильниками еволюційних економічних і соціальних перетворень;

— *ліві політичні сили* — сповідують ідеї побудови економічної системи на суспільній власності, колективному суспільному господарстві тощо.

На межі ХХ—ХХІ ст. дія цих сил у суспільстві зрівноважена, але консенсусу щодо принципів побудови високо-ефективної економічної системи в Україні вони не дійшли. Аналіз полеміки українських економістів може навести на думку, ніби Україна — перша і єдина країна, яка зіткнулася із складнощами створення ринкової системи. Десятки країн намагаються розв'язувати аналогічні проблеми: високу інфляцію, приватизацію, відкриття зовнішніх економічних кордонів, ліквідацію планової системи; створюють власні економічні теорії для організації національних економічних систем. Як засвідчує їх досвід, виробництво, раціональне використання ресурсів, ефективна економічна політика держави неможливі без надійного і послідовного ринкового реформування на основі теорії національної макроекономіки. Її основою є вчення про економічну систему країни як самодостатню господарську систему, здатну саморозвиватися завдяки власному виробництву і торгівлі з іншими країнами.

Сутність національної макроекономіки

Економічну систему країни ще називають національною економічною системою, створений нею продукт B — національним продуктом, витрати B^* — національними витратами. Аналогічно вживають поняття «національні продуктивні сили», «національна грошова одиниця» тощо.

Сутність поняття «національна економіка країни» обґрунтовують тим, що організація виробництва, розподілу й обміну кожної країни регулюється її конституцією і законами. Отже, економічна політика країни втілюється у законах, які регулюють процеси формування національних продуктивних сил, систему фінансів, виробництва, товарообміну тощо. У змісті продуктивних сил і наслідках їх функціонування втілюються особливості «мистецтва ведення господарства» нації, окремої країни.

Національна макроекономіка — галузь економічної науки, яка вивчає особливості господарювання в окремій країні, обґрунтовує теоретичні положення і заходи щодо вдосконалення організації її господарського механізму відповідно до вимог об'єктивних економічних законів та положень теорії макроекономіки.

У функціонуванні національної економіки задіяні різноманітні економічні, політичні, соціальні, психологічні, історичні та інші чинники. Одним із найважливіших серед них є продуктивні сили суспільства. Поняття «продуктивні сили» взаємопов'язане з поняттями «виробляти», «створювати». Оскільки йдеться про виробництво, створення корисного продукту (їжі, одягу тощо), то процес виробництва продукту можна означити як «продукування», а чинники, що його здійснюють, як «продуктивні сили». З поняттям «продуктивні сили» пов'язана здатність залучених у виробництво чинників створювати певну кількість продукту за певну одиницю часу. Чим більша продуктивна сила задіяних у виробництво чинників, тим менше часу потрібно на створення нового продукту і тим більше людей зможуть задовольнити власні потреби, споживаючи його.

Світовий досвід свідчить, що країни, які постійно забезпечують підвищення продуктивної сили чинників національного виробництва, оптимально і збалансовано розташовують їх на своїй території, неминуче отримують високий виробничий, економічний і соціальний ефект. З ним пов'язані основні принципи функціонування сучасної ринкової економічної системи:

— продукувати (виробляти) продукт, кількість, структура і темпи збільшення якого задовольнятимуть потреби суспільства загалом і всіх його верств зокрема;

— досягати зростання виробництва продукту за рахунок переважаючого зростання продуктивної сили задіяних чинників виробництва, що забезпечуватиме зменшення затрат на одиницю виробленого продукту та всього продукту, тобто його ефективність;

— створювати високопродуктивне і високоефективне виробництво для забезпечення умов соціального захисту верств суспільства, які не зайняті у сферах економіки і не мають доходів.

Сучасна економічна наука вивчає різні аспекти господарювання, виявляє нові особливості економічних процесів, намагаючись визначити закономірності їх перебігу, налагодити на практиці досконале функціонування економічного механізму. Успішно розвинулись такі напрями економічної науки, як макроекономіка, розміщення продуктивних сил, мікроекономіка, економіка окремих видів діяльності тощо. Однак з різних причин одні країни процвітають, постійно розвиваються, інші помітно відстають від загальноприйнятих у світі стандартів виробництва, а відповідно, і споживання (табл. 1.1).

Групування країн за рівнем їх розвитку запропоновано ООН і використовується у всьому світі. Макроекономічні показники відображають економічну політику, національну ідеологію, форми організації виробництва, ставлення нації до праці, споживання тощо. Тобто макроекономічні показники відображають рівень мислення нації, національного самопізнання і гідності, відповідність сповідуваної ідеології законам і формам ефективного господарювання та раціонального споживання результатів виробництва.

Таблиця 1.1

Систематизація країн світу за показниками господарювання

Країни	Макроекономічні параметри національних економік					
	ВВП \$ млрд.	ВВП на душу населення	Динаміка ВВП на душу населення	Валютні резерви \$ млрд.	Борг зовнішній \$ млрд.	Борг зовнішній на душу населення \$
1	2	3	4	5	6	7
Країни з перехідною до ринку економікою						
Україна	85	1646	-9,2	1,06	10	196
Білорусь	21	2100	-5,2	0,37	1,6	160
Росія	332	2243	-5,1	18	130	878
Польща	107	2815	-0,4	15	42	1105
Угорщина	42	4200	-1	12,1	31	3124
Чехія	40	3870	-1,8	14,6	16	1600

Продовження таблиці 1.1

1	2	3	4	5	6	7
Країни з розвинутою ринковою економікою						
Велико-британія	1095	18700	1,4	49,2	—	—
Італія	1088	19020	1,7	60,7	—	—
Німеччина	2252	27510	1,9	121,8	—	—
Нідерланди	371	24000	1,8	47,2	—	—
Норвегія	136	31250	1,6	19,5	—	—
Португалія	97	9740	3,7	22,1	—	—
США	7100	26980	1,4	176	—	—
Франція	1451	24990	1,5	58,5	—	—
Японія	4963	39640	2,9	192,6	—	—
Країни, що розвиваються						
Аргентина	278	8030	8,9	16	90	2571
Єгипет	45	790	1,1	17	34	576
Індія	319	340	3,1	23	94	100
Мексика	305	3320	0,1	17	165	1833
Найменш розвинуті країни						
Бангладеш	29	240	2,1	2,4	16	133
Ефіопія	7	130	-0,6	0,6	5	89
Сомалі	1	133	-1,2	—	2	222
Судан	9	335	0,6	—	17	607

Ростов Є.Ф. Економіка країн світу. Довідник. — кн. НВП. «Картографія», 1998.

Аналіз наведених у таблиці даних у контексті вищезазначених міркувань ще раз переконує, що загальна і регіональна економічні теорії розкривають дію об'єктивних економічних законів, їх вимоги щодо надійного розвитку, стабільного функціонування економіки, держави і суспільства загалом. Однак не існує єдиної моделі розвитку економіки для всіх країн і регіонів, як не може бути єдиної внутрішньої економічної політики. Економіка кожної країни та її регіонів розвивається власним шляхом. Очевидно, що не всі країни вміло застосовують загальноекономічні напрацювання, створюючи власні національно-економічні системи. Наслідком недооцінки економічної науки є постійні економічні кризи, соціальні напруження,

політична нестабільність, а деколи і втрата державності, національної свободи тощо. Для економічних систем незалежних держав надбання економічних теорій повинні стати основою політики національно-економічної самодостатності. Жодні ідеологічні системи, побудовані на філософсько-абстрактних розмірковуваннях, не можуть слугувати основою політики економічних реформ, переходу до економіки ринкового типу, становлення самодостатніх національно-економічних систем.

Економічну систему кожної країни визначають такі чинники:

— *реальні продуктивні сили*: чисельність зайнятих працівників, кількість задіяного основного капіталу, залученого оборотного капіталу та їх розміщення на території країни;

— *реальні фінансові відносини*: системи податків, бюджетів, банків, кредитування, стимулювання виробництва і праці, швидкість обертання грошей, ресурсів і товарів;

— *реальне управління і регулювання* національно-економічними, регіональними, мікроекономічними виробничими і соціальними процесами.

Взаємодія цих чинників в окремій країні визначає стан її економічної системи. Критеріями оцінки економічного стану є найзагальніші показники затрат і результатів виробництва. Такі показники називають *макроекономічними*, тобто такими, які характеризують економічну систему загалом.

Чинники, що визначають економічну систему країни, взаємодіють на основі вимог об'єктивних економічних законів. Макроекономіка обґрунтовує причинно-наслідкові зв'язки їх взаємодії, розкриваючи вимоги об'єктивних законів. Положення макроекономіки є теоретичними обґрунтуваннями взаємозв'язку виробничих витрат і виробничих результатів, руху товарів і грошей, цін і споживання. Вони служать орієнтиром для створення економічних систем, адекватних вимогам об'єктивних економічних законів. Головною вимогою економічних законів є оптимізація співвідношення валового випуску — V і валових витрат — V^* .

Національна макроекономіка має прикладне призначення і висвітлює переважно суб'єктивний чинник економічної системи — економічну політику країни, відношення суб'єктів управління, виробництва, розподілу і споживання до валового випуску — V і валових витрат — V^* . Вона базується на положеннях загальної макроекономіки, її категоріях, взаємозалежностях чинників і наслідків ви-

робництва та національних особливостях організації економіки, традиціях господарювання, менталітеті нації, країни тощо. Предметом її вивчення є економічні процеси в окремій державі, перебіг яких зумовлений положеннями конституції та відповідним законодавством.

Об'єктивні економічні закони діють в усіх країнах через одні й ті ж виробничі процеси, однак національні особливості організації економіки різних країн зумовлюють їх відмінності. Кожна країна має власні територіальні особливості в розподілі праці, рівнях економічного розвитку територій, галузей виробництва, окремих підприємств. У процесі поділу праці між національними економіками та окремими виробниками формуються світові господарські зв'язки, які є основою формування світового господарства. Воно є своєрідною глобальною системою національних економік, кожна з яких постачає на світовий ринок власні товари, спосіб виробництва, технології, культуру господарювання, господарського мислення.

Національна макроекономіка покликана з'ясувати особливості господарювання в окремій державі, розробляти теоретичні засади вдосконалення організації її господарського механізму відповідно до вимог об'єктивних економічних законів. Явища, які вона вивчає, стосуються не лише країни загалом, а й певного регіону, підприємства і навіть конкретної людини. Адже стан національної економіки зумовлює відповідну поведінку людей: безробітні намагаються знайти роботу, малозабезпечені — збільшити доходи, процвітаючі фірми — зберегти і примножити успіхи, боржники — повернути кредиторам запозичення тощо. Місце і роль конкретної національної економіки серед інших економічних систем визначаються тим, наскільки успішно вона задовольняє потреби власного суспільства, яким попитом користується її продукція серед продукції інших країн.

Національні макроекономічні проблеми є предметом безперервного дослідження парламентів і урядів країн. Більшість державних міністерств і відомств відстежує перебіг економічних процесів, шукає шляхи і ресурси оптимізації функціонування економіки або виходу з соціально-економічної кризи. Населення кожної країни безпосередньо відчуває імпульси економічних змін, а владні структури усвідомлюють важливість правильного вибору пріоритетів економічних реформ і узгодженого впровадження їх у життя.

Не менший інтерес становлять для національної макроекономіки зовнішньоекономічні відносини. Основним

індикатором зовнішньоекономічної діяльності країни є її платіжний баланс.

Платіжний баланс — систематизований запис усіх економічних операцій, які здійснюють резиденти протягом конкретного періоду.

У платіжному балансі відображені експортно-імпортні операції країни, їх залежність від стану обмінного курсу національної валюти до інших валют. Наприклад, Україна загалом більше імпортує товарів і послуг, ніж експортує, бере кредити у міжнародних фінансових організаціях, залучає прямі інвестиції розвинутіших країн, закуповує енергоносії, що збільшує її зовнішню заборгованість та ускладнює загальноекономічну внутрінаціональну ситуацію.

Національна макроекономіка вивчає економіку своєї країни як єдине ціле, відстежує соціально-психологічні, ідеологічні процеси в країні, які мають неабиякий вплив на рівень організації та ефективність функціонування економічної системи. Метою її досліджень є не лише з'ясування соціально-економічних явищ у країні, а й удосконалення внутрішньої та зовнішньої економічної політики, оскільки, наприклад, кредитно-грошові, бюджетно-податкові методи державного регулювання можуть впливати на економіку як позитивно, так і негативно. Зважаючи на те що не всі засоби, які дали позитивний ефект в одній країні, забезпечать такий самий ефект в іншій, національна макроекономіка покликана визначити сприйнятливість чи несприйнятливість положень конкретної теорії для країни за певних обставин на кожному етапі її розвитку.

Питання національної макроекономіки в Конституції України

Теорія національної макроекономіки значною мірою ґрунтується на положеннях конституції країни, які визначають статус і використання національних ресурсів, праці, капіталу, власності, міжнаціональних відносин тощо. На основі положень конституції законодавчий орган країни приймає відповідні закони щодо регулювання процесів виробництва продукту, використання праці, капіталу, зовнішньої та внутрішньої торгівлі. З метою поглиблення міжнаціональної економічної інтеграції країни навіть уніфікують національне законодавство. Конституція кожної країни стверджує законність функціонування національ-

них економічних та соціальних систем. Її положення стосуються особистості, колективу, регіонів, держави і суспільства загалом. Ці засади реалізовані й у Конституції України.

1. Конституція України втілює в собі багатоаспектний комплекс важливих для народу національних макроекономічних положень:

а) політична сфера:

— утвердження проголошеної незалежності, гарантій незалежності, принципів розбудови Української держави, що дає змогу самостійно розвивати всі сфери діяльності на користь українського народу;

— утвердження стабільності в країні, морально-психологічної та національної єдності народу, піднесення його духовності;

— формування засад, які є основою механізму конструктивної взаємодії всіх гілок влади в інтересах розвитку і зміцнення України;

— вироблення правових регуляторів, які унеможливають залежність держави і суспільства від вузької ідеологічного світогляду політичних сил;

— формулювання засад, які забезпечують утвердження України у світі;

б) економічна сфера:

— вироблення засад, формування та функціонування незалежної національної економічної системи;

— визнання природних ресурсів в Україні національними ресурсами, національною власністю;

— створення умов для розбудови самодостатньої національної економічної системи;

— створення інвестиційного клімату для вітчизняних і зарубіжних інвесторів;

— створення, утвердження й розвиток національної фінансової, грошової та кредитної систем;

— формування засад входження України в європейські й світові фінансово-господарські структури і об'єднання;

в) соціальна сфера:

— формування багатоетнічної, вільної від ідеологічних догм суспільної формації, української нації;

— забезпечення умов самовияву націй і народностей, розвитку національної самосвідомості;

— створення кожному умов для забезпечення соціального стану за здібностями і працею.

2. Конституція України утвердила риси української держави, які є важливою передумовою політичної, еконо-

мічної та соціальної життєдіяльності народу і кожної людини. Її положення дають підставу стверджувати, що українська держава є:

— суверенною і незалежною, тобто самостійною у внутрішній і зовнішній політиці;

— демократичною, в якій народ бере участь в управлінні державними справами (вибори, референдуми);

— соціальною, основою якої є принцип: «Держава для людини, а не людина для держави»;

— правовою, в якій закон захищає право людини, а не визначає норми її поведінки.

3. Конституцією України визнано людину найвищою соціальною цінністю. Стаття 3 Конституції України проголошує: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю». Проголошені цінності є природним правом кожної людини, основою законодавства, яке захищає соціальні права, забезпечує існування і розвиток та рівні соціальні можливості всім людям. Кожний досягає певного соціального стану своєю працею, інтелектом.

4. У положеннях Конституції України відображені деякі засади теорії ринкової економіки, «економічної людини», зокрема підтверджено:

— основою економіки є «людина-власник», «людина-виробник», а не держава;

— лише економічною свободою і підприємливістю можна надбати власність, майно, капітал;

— важливість розвитку виробничої конкуренції та недопущення надмірної монополізації;

— забезпечення умов для вияву «невидимої руки», тобто саморегулювання в економіці;

— правові умови забезпечення людині-власнику, людині-виробникові економічного і соціального інтересу, вигоди.

5. У Конституції України виділено і затверджено економічні, соціальні права і свободи людини.

Економічні:

— право власності;

— непорушність права приватної власності;

— право на підприємницьку діяльність;

— право на працю.

Соціальні:

— право на гідний життєвий рівень;

— право на соціальний захист;

— право на житло;

— право на охорону здоров'я;

- право на безпечне для життя і здоров'я довкілля;
- право на охорону державою сім'ї, дитинства, материнства і батьківства;
- право на освіту;
- культурні та інші права і свободи.

Положення Конституції України свідчать, що мікро-економічні процеси, переплітаючись, у масштабі країни виявляються як макроекономічні. Конституція також чітко поділяє функції в національній економічній системі, зокрема: виробничі функції та виробничі ініціативи передано конкретній людині, а функції соціального захисту непрацюючих здійснює держава. Але основою такого захисту може бути лише ефективна та самодостатня національна економічна система.

Національно-економічне мислення

Одним із важливих елементів методології національної макроекономіки є формування національно-економічного мислення у всіх суб'єктів політичної, правової, господарської та інших видів діяльності. Необхідність формування в Україні економічного мислення, адекватного вимогам об'єктивних економічних законів, зумовлена перспективою створення ринкової економіки. Альтернативи ринковій економіці немає, оскільки немає альтернативи ефективності функціонування праці та капіталу, на якій базується теорія ринкової економіки, що є передумовою зростання виробництва і добробуту народу. Світовий досвід демонструє, що країни з ринковою економікою значно перевищили інші за всіма показниками виробництва і соціального процвітання. Одним із чинників їхнього успіху є відповідна система економічної освіти та економічного мислення залучених у сферу господарської та політичної діяльності людей.

Рівень економічного зростання залежить від рівня глибини пізнання дії об'єктивних економічних законів і пристосування економічної системи будь-якого рівня організації до їх вимог. Пізнавати дію економічних законів властиво тільки людині, що залежить від її інтелектуального рівня і способу мислення. Економіка як «мистецтво ведення господарства» цілком узалежнена від способу економічного мислення. А різні рівні організації економічної системи — підприємство, галузь, регіон, країна загалом вимагають і відповідного економічного мислення від суб'єктів управління. Отже, роль суб'єктивного чин-

ника у зростанні економіки і соціального добробуту є вирішальною.

Економічне мислення повинно бути притаманне всім членам суспільства. Спосіб економічного мислення нації неодмінно відображається у способі, характері та результатах виробництва — чим вищий його рівень, тим вищими будуть економічні та соціальні результати. Національно-економічне мислення є основою теорії макроекономіки, яка дає змогу виявити спосіб мислення нації через аналіз і порівняння причинно-наслідкових зв'язків у сфері виробництва і споживання.

Національно-економічне мислення — пізнання господарських законів і усвідомлення всіма громадянами того, що зростання добробуту залежить від їхньої працездатності, професіоналізму, національно-державного патріотизму та від створених ними конституційних засад держави, економіки, законодавчих актів господарювання.

Теорія національної макроекономіки має не лише власний предмет, а й інструментарій, який утворюють: аксіоми національно-економічного мислення, суб'єкти і рівні національно-економічного мислення, використання економічних моделей.

Отже, економічне мислення мусить бути підпорядковане певній логіці, яка впливає з вимог об'єктивних економічних законів. Ці вимоги зведені у правила, аксіоми, якими повинні володіти суб'єкти мислення. Для того щоб продукти мислення суб'єктів були переконливими, слід використовувати методи економічного моделювання причинно-наслідкових зв'язків на основі реальних кількісних параметрів задіяних праці, капіталу, створеного продукту тощо.

Аксіоми національно-економічного мислення. Особливістю національної макроекономіки є те, що вона разом з вивченням дії загальноекономічних законів обґрунтовує напрями національного самопізнання, самоусвідомлення, адекватності національного мислення дії економічних законів. Єдине суспільство, організоване на основі незалежної демократично-правової держави, яке будує самовідтворювальну національно-економічну систему, повинно мати сформоване єдине національно-економічне мислення.

Аксіоми економічного мислення — упорядковані положення про дію об'єктивних економічних законів, які не залежать від волі та свідомості людини і визначають поведінку суб'єктів господарювання щодо організації виробництва, розподілу, обміну і споживання продукту.

Громадяни повинні мати переконаність, що їх добробут залежить від них самих, від створених ними конституційних основ держави, законодавчих актів господарювання, що господарський професіоналізм забезпечує економічне зростання, а національно-державний патріотизм — саморозвиток держави і суспільства загалом. Основою концепції національно-економічного мислення є визнана в державі національна ідея, яку формують:

— *національна соціально-суспільна ідеологія* — формує національно-громадянський блок відносин, визначає насамперед внутрішній зміст людини, сім'ї, колективу; розвиток загальнолюдських (громадянських) і національних (локалізованих на державно організованій групі) людських цінностей, інтелекту, творчості, мислення, розуміння свободи, праці на себе, переконання, що економіка і держава призначена для людини, нації, суспільства, а не людина для економіки, держави;

— *національна правова демократична держава* — забезпечує основи життя людини, сім'ї, громади і суспільства загалом: свободи і права людини на працю, розвиток, власність, наслідки власної праці, відпочинок, освіту тощо; люди створюють державу для вирішення власних потреб, для особистих і спільних інтересів; держава, в свою чергу, згідно з її функціями і наданими повноваженнями, забезпечує задоволення соціальних і матеріальних потреб людини і суспільства загалом через механізм формування і функціонування економічної системи; держава створює законодавчі норми виробництва, розподілу, обміну, здійснює організацію планування і регулювання економічного та соціального розвитку;

— *національна соціально-ринкова економічна система* — є засобом і механізмом створення матеріальної та духовної основи життя суспільства, його добробуту; відображає зміст і структуру національної економіки, її продуктивні сили, структуру та обсяги виробництва продукції, систему розподілу, обміну і споживання, соціальну інфраструктуру; система економічних відносин залучає всі верстви населення, інтегруючи їх матеріальні та соціальні інтереси, створюючи передумови задоволення матеріальних і духовних потреб; визначає мету виробництва, заходи її реалізації і можливості задоволення потреб людей різного віку і статі.

Складові національної ідеї є основою самоусвідомлення і логіки національно-економічного мислення, яке базується на незаперечних соціально-економічних аксіомах незалежного розвинутого суспільства, тобто впливає:

— із самоусвідомлення кожною людиною того, що вона є продуктом певної національної спільноти і носієм рис її самоорганізації, державного ладу, мови, культури, моралі, інтелекту, побуту тощо: людина не може існувати поза самоорганізованою спільнотою людей, самовідтворюватися, саморозвиватися і задовольняти соціальні потреби; самовідтворювана спільність людей характеризується відповідним ставленням кожної людини до забезпечення власного самовідтворення і суспільства загалом, тобто кожен живе і розвивається так, щоб приносити користь собі та суспільству;

— із необхідності виробництва матеріальних і духовних продуктів для забезпечення життя і розвитку нації як форми національно-суспільного самовідтворення: немає готових продуктів задоволення матеріальних і духовних потреб кожної людини, їх необхідно створити конкретною працею кожного громадянина в кількості, яка задовольнятиме життєві потреби працюючих і непрацюючих членів суспільства;

— із необхідності узгодження особистих, колективних, державних і суспільних або національних інтересів у процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання: в самовідтворюваній національно-економічній системі не можна допускати гіперболізації, наприклад, державних інтересів, оскільки внаслідок цього будуть порушені інтереси людини, колективу та суспільства загалом; так само не можна надавати переваги інтересам окремої людини чи колективу при розподілі ресурсів, організації виробництва тощо, бо ослабне держава;

— із розуміння того, що економіка — це мистецтво ведення господарства, основна роль у якому відводиться продуктивній людині: в суспільстві створюються умови формування національного інтелекту, свободи підприємництва, встановлення горизонтальних зв'язків між підприємливими людьми, стимулювання виробництва продукції, виконання робіт, надання послуг, можливості кожному виявляти себе у виробництві;

— із переконаності в тому, що організація підприємництва, бізнесу та економіки загалом повинна відповідати закону ефективності, тобто вкладені у виробництво чи бізнес капітали мають відшкодуватися та забезпечити виробництво додаткового продукту; інвестований трудовий, основний і обіговий капітали повинні використовуватися так, щоб їх віддача перевершувала вартість залученого капіталу; маса капіталу повинна відносно зменшуватися, а

його рух і продуктивність — зростати; задіяний у виробництво капітал частково чи повністю не повинен переміщуватися у неформальну (тіньову) сферу руху, оскільки це призводить до загальної розбалансованості економіки, зниження ефективності використання капіталу у формальному секторі та нетрудового нагромадження доходів у неформальному;

— з підпорядкування форм організації виробництва продукції, виконання робіт, надання послуг їх змістові, тобто ефективності функціонування підприємства, регіону, галузі, національної економіки загалом; первинним в організації виробництва є його економічний зміст, тобто ефективність вкладеного капіталу та соціальна доцільність, яка визначається потребою в певній продукції та послугах; ніякі ідеологічні концепції, теорії та їх організаційні системи не можуть визначати форму організації виробництва, якщо не забезпечується його ефективність;

— з доцільності формування єдиного погляду на зміст, структуру, пріоритети розвитку національно-економічної системи та її входження в систему світової економіки і міжнародного співробітництва: національно-економічна система не може розвиватися замкнуто, в такому разі вона приречена на хронічне відставання в економічному розвитку та на тривале зниження рівня життя народу;

— із залежності макроекономічних процесів від мікроекономічних: на мікроекономічному рівні відбувається виробництво фізичної одиниці продукції (робіт, послуг) q з ціною одиниці продукції (робіт, послуг) $ц$, створення вартості виробленої продукції (робіт, послуг) $в = qc$ і її грошово-вооборотною еквіваленту z :

$$в = qc = z.$$

Головними суб'єктами на мікроекономічному рівні є підприємства, фірми, бізнесмени (виробники), з одного боку, і домашні господарства (споживачі) — з іншого.

Мікроекономіка — наука, яка вивчає діяльність окремих господарських суб'єктів — виробників і споживачів.

Макроекономіка простежує процес прийняття рішень і взаємодію на ринку виробників і споживачів. Рішення споживачів зводяться до отримання максимальної користі, а виробників — максимальної прибутковості. Взаємозв'язок і залежність макроекономіки від мікроекономіки полягає в тому, що на основі використання зведених до спільного знаменника показників (найчастіше вартісних),

мікроекономічні явища і процеси утворюють єдине ціле, виводячи узагальнені зміни і тенденції розвитку на загальнонаціональний або макроекономічний рівень. Наприклад, обсяг виробленої в країні продукції, робіт і послуг Q_c можна представити як суму вартостей $\sum q_c$ різних видів продукції, робіт і послуг, створених на мікрорівні:

$$Q_c = \sum q_c, \text{ або } B = \sum v.$$

Аналогічно обсяг грошового обороту Γ , необхідного країні для обслуговування руху вартості виробленої продукції, визначають як суму її грошовооборотних еквівалентів:

$$\sum z = \Gamma.$$

Осмислення національної економіки загалом потребує оцінки поведінки і рішень окремих економічних агентів. Наприклад, для виявлення чинників, які визначають сукупне (національне) споживання, необхідно проаналізувати рішення сім'ї про те, скільки доцільно витратити в певний час, а скільки відкласти на майбутнє. Для виявлення чинників, які визначають загальний обсяг капітальних вкладень (інвестицій), необхідна інформація про рішення фірм щодо створення нових потужностей. Для виявлення чинників, які визначають обсяг обігового капіталу, слід знати поточні потреби фірм щодо обсягів виробництва продукції тощо. Оскільки макроекономічні показники є просто сумою змінних, які утворюються внаслідок рішень суб'єктів споживання і виробництва, то й основи макроекономіки закладаються вже на мікрорівні.

Суб'єкти і рівні національно-економічного мислення. Головним носієм продуктивної сили та економічного мислення є людина. Вона створює засоби виробництва, технології, підвищує свій кваліфікаційний рівень і формує «механізм моделі» національної економічної системи, розміщує її продуктивні сили, створює систему управління і регулювання, фінансів, розподілу продукту і споживання. Кожний рівень організації економічної системи потребує відповідного рівня економічного мислення:

— *національний макроекономічний рівень управління і регулювання* — вимагає від його суб'єктів глибокого знання макроекономічної теорії, суспільних і політичних процесів, правових основ функціонування внутрінаціональних і міжнаціональних економічних і політичних відносин, уміння аналізувати національно-економічні та суспільні процеси, приймати правильні рішення для захисту національних інтересів;

— *регіональний рівень управління і регулювання* — вимагає від його суб'єктів глибокого знання теорії і практики управління територіальними економічними системами (області, району, населеного пункту), володіння методами забезпечення збалансованості територіального виробництва, створення робочих місць і підвищення зайнятості в регіоні, залучення капітальних вкладень, вирішення інтересів регіону та соціальних питань і екології.

— *мікроекономічний рівень управління і регулювання* (рівень підприємства) — вимагає від його суб'єктів глибокого знання теорії мікроекономіки, кредитування, страхування, менеджменту, маркетингу, ефективного використання праці зайнятих, основного й оборотного капіталів, робочого часу і часу виробництва з метою забезпечення прибутковості їх діяльності.

Спільним для суб'єктів кожного рівня управління і регулювання є вирішення інтересів держави, регіону, конкретного виробника.

Цими інтересами є:

— для держави — надходження до бюджету держави і його розподіл (G_B);

— для регіону — надходження до бюджету регіону і його розподіл (G_P);

— для виробника — надходження до його бюджету від його прибутку (G_B) (для робітника — його заробітна плата, для власника капіталу — приріст капіталу та ін.) та його розподіл для відтворення праці зайнятих і утримання їх сімей, для оновлення основного капіталу, продукції, підвищення професійної кваліфікації зайнятих тощо.

Керівникам державного та регіонального рівнів управління і регулювання повинні бути притаманні такі якості:

— національний патріотизм і загальнолюдський гуманізм. На їх відповідальності інтереси держави і регіонів, загальний стан економіки і соціальної сфери, долі працюючих і непрацюючих, авторитет країни і відомств, якими вони керують;

— професіоналізм і діловитість. Керівникам належать функції прийняття рішень щодо вибору пріоритетів, ресурсів і засобів забезпечення стабільних темпів економічного зростання, оптимізації пропорцій розміщення продуктивних сил і вирівнювання економічних рівнів розвитку регіонів;

— чесність і справедливість. Обов'язок керівників полягає і в збереженні, примноженні та раціональному використанні державного, регіонального бюджетів, недопущенні

привласнення державних і регіональних коштів, невиплати заробітної плати, пенсій, стипендій, створенні матеріальної та фінансової бази соціального захисту тих, хто цього потребує.

Отже, у державному управлінні повинні переважати інтереси державні над приватними, у регіональному — регіональні над приватними, у власника праці й капіталу — приватні, задовільна реалізація яких створює ресурсні умови вирішення інтересів державних і регіональних (рис. 1.1).

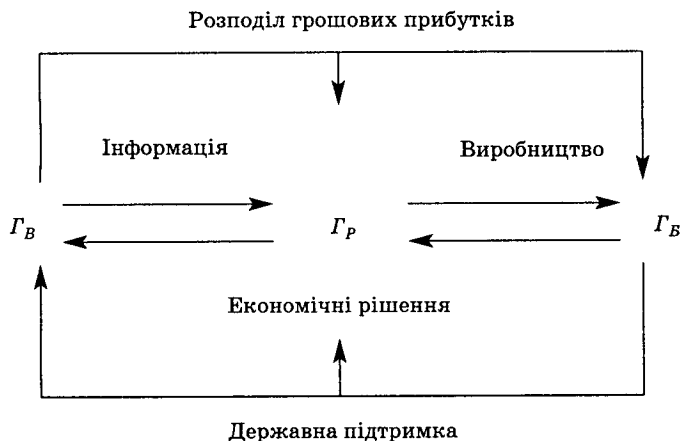

Рис. 1.1. Схема узгодження інтересів між суб'єктами національної економіки

Якщо на рівні регіональному чи державному персоналії влади надаватимуть перевагу приватним інтересам, це призведе до аритмічності руху грошових потоків, виробництва, споживання, і, відповідно, зниження виробництва, інвестицій, зростання інфляції, безробіття, корупції, криміналізації та інших негативних процесів, що спричинить зниження рівня життя народу.

Використання економічних моделей. В економіці спрощені теорії, які отримали назву моделей, використовуються дуже часто. Вони в схематичному, математичному, графічному, статистичному вигляді виражають співвідношення між різними економічними змінними.

Економічна модель (лат. *modulus* — зразок) — спрощене відтворення економічного явища в обмежених, експериментальних формах у певних заданих умовах.

Застосування моделей доцільне, оскільки дає змогу проігнорувати неістотні деталі й виявити принципові економіч-

ні зв'язки. У моделях використовують два типи змінних: зовнішні та внутрішні. *Зовнішні змінні* вводяться ззовні — це чинники виробництва, вихідна інформація; *внутрішні змінні* формуються в самій моделі, тобто вони є результатом її рішення, результатом виробництва (рис. 1.2).

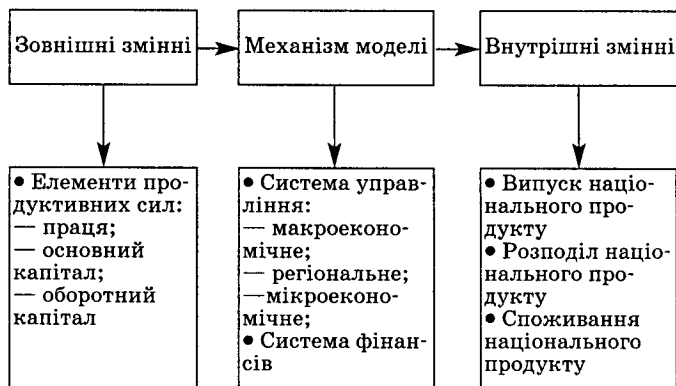

Рис. 1.2. Схематична модель національної економічної системи

Про ефективність моделювання свідчить, наприклад, побудова моделі виробництва. Обсяг виробництва національного продукту $B = Q\zeta$, де Q — натуральна кількість товарів, робіт і послуг, ζ — ціна одиниці товару, робіт і послуг, яка залежить від кількості задіяної праці $T = T_k u_m$, де T_k — число зайнятих, u_m — ціна праці одного зайнятого, і основного капіталу $K = K_n u_k$, де K_n — натуральна (фізична) кількість основного капіталу, u_k — ціна одиниці основного капіталу. Цю залежність відображає виробнича функція

$$B = F(T, K).$$

Аналогічно величина національного продукту B — це перетворена в процесі виробництва форма задіяного оборотного капіталу $\Phi = \Phi_o u_o$ та швидкості його обертання v . Ця залежність виразиться оборотною функцією:

$$B = F(\Phi, v).$$

Поставивши у ліву частину виробничої функції праву частину оборотної, отримаємо рівняння двох функцій:

$$F(\Phi, v) = F(T, K).$$

Отже, модель виробництва можна подати як рівняння двох функцій — виробничої (продуктивної) і оборотної.

Можна побудувати модель ринку національного продукту. Нехай створений продукт є загальнонаціональною пропозицією $B = Q\zeta$. Вартості створеного національного продукту відповідає сума грошового обороту або загальнонаціональний попит Γ . Отримано формулу рівноваги національного ринку:

$$Q\zeta = \Gamma.$$

На графіку (рис. 1.3) точка перетину кривих попиту і пропозиції, яка характеризуватиме акт купівлі-продажу ($Q = \Gamma/\zeta$), відобразатиме стан економічної системи: рівень виробництва і рівень споживання.

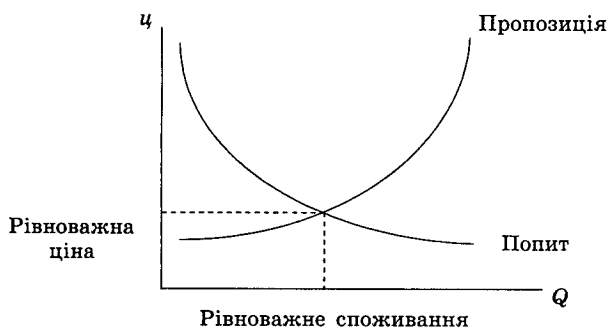

Рис 1.3. Модель ринку національного продукту

Модель зростання загальнонаціонального попиту свідчить, що ціна на одиницю національного продукту зростатиме доти, поки зростання обсягу виробництва продукту не задовольнить попит (рис. 1.4).

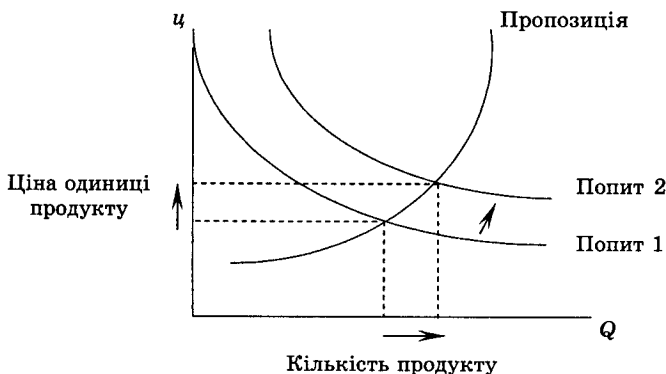

Рис 1.4. Модель економічного стану за зростання попиту

Аналогічно можна побудувати модель національної економіки, коли з певних причин виникли спад виробництва і скорочення пропозиції (рис. 1.5).

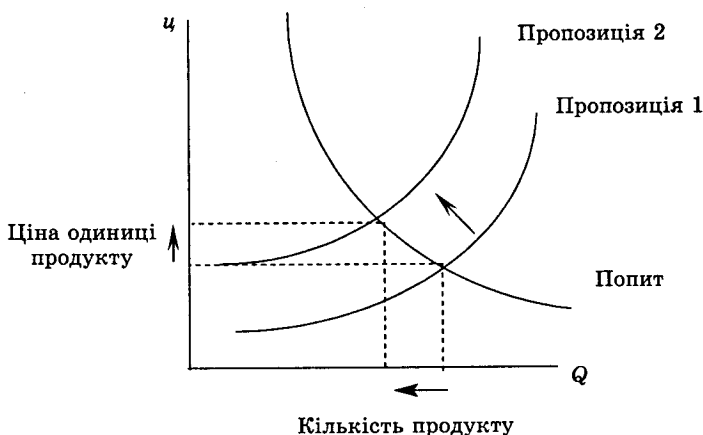

Рис. 1.5. Модель економічного стану за спаду виробництва

Модель свідчить, що за спаду виробництва і скорочення пропозиції ціна одиниці товару, робіт і послуг зростатиме, поки не зрівноважить рівня споживання.

Показники національної макроекономіки

Методологія і теорія національної макроекономіки немислимі без системи економічних показників господарських систем різного рівня організації. Макроекономісти спостерігають економічні відмінності між сферами виробництва, регіонами, країнами, а також їх динаміку. Це не тільки стимулює створення нових теорій, а й забезпечує фактичні дані для їх перевірки. Сучасні показники аналізу економічних систем уніфіковані в усіх країнах світу, хоч розвиток кожної з них має власні національні особливості, які можуть впливати на темпи і структуру виробництва.

Економічна система окремої країни є єдиним цілим. Її цілісність забезпечують національна конституція, національне законодавство, регулюючи відносини у сфері виробництва, розподілу і споживання. Законодавство кожної країни має власні національні особливості. Країни, які об'єднуються в економічні союзи, обов'язково уніфікують

економічне законодавство згідно з положеннями укладених союзів. Проте кожна країна веде облік на основі показників виробництва і споживання, оскільки зацікавлена у зміцненні своєї економіки і підвищенні добробуту людей.

Показники національної макроекономіки можна класифікувати на три групи:

1. Показники загальноекономічної характеристики країни:

— геополітична та загальноекономічна характеристика; охоплює просторове розміщення країни, її близьких та віддалених сусідів, територіальні, природні, кліматичні, ресурсні особливості, державний устрій, склад населення і політичних сил тощо;

— чисельність населення, розселення і демографічні процеси, територіально-адміністративний поділ, розміщення продуктивних сил та ін.;

— наявність працездатного населення, кількість зайнятих в економіці та за видами господарської діяльності;

— кількість і структура підприємств, середньорічна вартість основного капіталу;

— наявність і структура сировинних ресурсів та середньорічна вартість оборотного капіталу;

— кількість банків, розмір кредитних ресурсів тощо.

Показники загальноекономічної характеристики країни характеризують загальний економічний потенціал та очікувані результати, якщо його використовувати згідно з вимогами об'єктивних економічних і суспільних законів. Основними вимогами є продуктивне використання одиниці праці та капіталу й ефективне (прибуткове) виробництво одиниці продукції.

2. Показники продуктивної сили чинників виробництва.

Економічний потенціал характеризують кількість і якість задіяних продуктивних сил, тобто чинники виробництва:

T — вартість залученої праці, або $T = T_k u_m$, де T_k — чисельність зайнятих (осіб); u_m — ціна праці одного зайнятого (грн.);

K — вартість задіяного основного капіталу або $K = K_n u_k$, де K_n — натуральна кількість задіяного основного капіталу; u_k — ціна одиниці задіяного основного капіталу (грн.);

Φ — вартість використовованого оборотного капіталу, тобто $\Phi = \Phi_o u_o$, де Φ_o — натуральна кількість сировинних, матеріальних, енергетичних і інших ресурсів, тонн, штук, кг і т. д.; u_o — ціна одиниці оборотного капіталу (грн.);

t — час роботи зайнятих працівників, задіяного капіталу (година, тиждень, місяць, рік).

3. Показники рівня життя.

Індекси чинників і результатів виробництва. Для виявлення впливу зовнішніх змінних, тобто T, K, Φ, t та інших, на внутрішні, тобто на обсяг і структуру національного продукту $B - B^* = 0$, інколи вдаються до певних припущень. Наприклад, беруть за умову, що на певний момент одні чинники економіки незмінні, а інші — змінні. Якщо треба простежити зміни у виробництві без впливу чисельності зайнятих, то приймається, що на певний період чисельність T є постійною \bar{T} . Тоді $T = \bar{T}$. Аналогічно можна взяти такі ж умови і для інших чинників виробництва: $K = \bar{K}, \Phi = \bar{\Phi}, B = \bar{B}$ і т. д.

Однак на практиці зовнішні і внутрішні змінні піддаються певній динаміці, тобто зростають (+) чи знижуються (-). У короткостроковий період такі зміни можуть бути одиничні і не впливати на зміну всього чинника, тому в короткостроковому періоді чинники і результати виробництва можна приймати як незмінні. У довгостроковому періоді чинники і результати можуть кількісно збільшуватися (+) чи зменшуватися (-). Наприклад, якщо чисельність зайнятих зросла з T_k до $T_k + \Delta T_k$, а ціна — \bar{u}_m незмінна, то зміну чисельності задіяних працівників розраховують як відношення:

$$(T_k + \Delta T_k) \bar{u}_m / T_k \bar{u}_m = I_m.$$

Показник I_m — індекс зростання чисельності працівників. Тоді $(T_k + \Delta T_k) \bar{u}_m = T I_m$.

Аналогічно розраховують індекс вартості праці:

$$\bar{T}_k (u_m + \Delta u_m) / \bar{T}_k + u_m = i_u.$$

Тоді

$$\bar{T}_k (u_m + \Delta u_m) / \bar{T}_k u_m = i_u.$$

Так само розраховують кількісні й вартісні зміни інших чинників економіки. Попередні розрахунки дають змогу зрозуміти, що індекс — це відношення показника чинника чи результату виробництва наступного періоду до попереднього. Якщо індекс більший від одиниці, то значення чинника чи результату виробництва зростає, якщо менший від одиниці — знижується. Розраховують індекси одиничного явища, наприклад зміну ціни одиниці товару $(u + \Delta u)/u$, і позначають $i_u = (u + \Delta u)/u$, або зміну випуску одного зайнятого $(e - \Delta e)/e = i_{em}$. У першому випадку $i_u > 1$, у другому $i_{em} < 1$. Аналогічно розраховують індекси сукупного явища, наприклад індекс зростання основного капіталу $(K + \Delta K)/K$, і позначають $I_K = (K + \Delta K)/K$, або індекс зниження валового випуску $I_e = (B - \Delta B)/B$. Якщо одночасно змінюються всі чинники, то для розрахунку результату виробництва індекси чинників перемножують. Нап-

приклад, вартість зайнятих, або заробітна плата зайнятих ($T = T_{\kappa} u_m$) зросла на 12%, а випуск продукції одним працівником ($e = B/T$) зменшився на 8%, індекс валового випуску $I_e = I_m i_{em}$. Підставляючи значення індексів, отримаємо: $I_e = 1,12 \times 0,92$, або $I_e = 1,03$, тобто обсяг виробництва зріс лише на 3%.

Виробнича функція. Валовий національний продукт B відображає сукупну продуктивну силу задіяних чинників виробництва — T , K , Φ , t , тобто продуктивна сила T і K у процесі взаємодії перетворює Φ у готовий продукт B : $\Phi v = B$, де v — коефіцієнт оборотності оборотного капіталу. Математично цей зв'язок виражають *продуктивною* або *виробничою функцією*:

$$B = F(T, K).$$

Валовий випуск національного продукту є функцією задіяної праці та основного капіталу. Оскільки основною продуктивною силою є людський чинник, то продуктивна сила всіх зайнятих T теж залежатиме від кількості основного капіталу K , яка припадає на одного зайнятого: $\kappa_m = K/T$. Якщо B поділити на T , отримаємо випуск продукції одним зайнятим: $e_m = B/T$. Оскільки один працівник фондоозброєний капіталом κ_m , то його виробничу функцію можна записати:

$$e_t = f(\kappa_m).$$

У формулі немає значення одного зайнятого, тобто воно дорівнює одиниці. Продуктивна сила одного зайнятого виражена кількістю основного капіталу k_t , яким він створює продукт e_m . Продуктивну силу B усіх зайнятих T тоді можна записати формулою:

$$B = T e_m t.$$

Отже, валовий випуск B прямо пропорційний кількості працівників T , продуктивній силі одного працівника e_t за капіталоозброєності κ_m і часу праці t . Якщо у правій частині рівняння збільшується (+) або зменшується (–) значення одного або кількох параметрів, то ці зміни вплинуть на пропорційні зміни значень параметрів лівої частини рівняння.

Для прикладу приймемо: час t є величиною незмінною — t , тобто час праці регламентований законодавством країни: $t = \bar{t}$. Уряд країни хоче збільшити обсяг виробництва на величину ΔB , тобто $B + \Delta B$. У нього є такі шляхи:

1) збільшити чисельність зайнятих на ΔT , тобто $T + \Delta T$ за незмінної величини \bar{e} :

$$B + \Delta B = (T + \Delta T) \bar{e} \bar{t},$$

$$BI_B = TI_m \bar{e} \bar{t};$$

2) збільшити капіталовкладення в основний капітал $K + \Delta K$, підвищивши капіталоозброєність одного працівника $\kappa_m + \Delta \kappa_m$ і його продуктивну силу $\varepsilon_m + \Delta \varepsilon_m$ за незмінної чисельності \bar{T} :

$$B + \Delta B = \bar{T}(\varepsilon + \Delta \varepsilon) \bar{t},$$

$$BI_B = \bar{T} \varepsilon i_B \bar{t};$$

3) одночасно збільшити чисельність зайнятих TI_m і віддачу одного працівника — εi_B :

$$BI_B = TI_m \varepsilon i_B \bar{t}.$$

Продуктивною силою конкретного чинника виробництва є його спроможність створювати продукт ε за одиницю часу t . Припускаємо, що фонд робочого часу $t = \bar{t}$ (незмінний) і коефіцієнт його використання — t_ϕ / \bar{t} , де t_ϕ — рівень фактичного використання робочого часу. Зазвичай $t_\phi / \bar{t} < 1$, що впливає на скорочення обсягу виробництва і зростання ціни затрат на одиницю продукції.

На продуктивну силу може впливати ціна чинників виробництва $T = T_\kappa u_T$, $K = K_n u_\kappa$, $\Phi = \Phi_o u_o$ і ціна створеного ними продукту $B = Q u$. У цьому випадку ціна, наприклад, праці — це заробітна плата працівників T ; основного капіталу — кількість грошей, які треба заплатити за купівлю основного капіталу K ; оборотного капіталу — кількість грошей, які треба заплатити за сировину, матеріали та інше Φ . Ціну кожного чинника визначають його попит і пропозиція на ринку. Наприклад, на ринку праці пропозиція праці $T_\kappa u_m$ буде реалізована за попиту T : $T_\kappa = T / u_m$; на фондовому ринку пропозиція засобів виробництва $K_n u_\kappa$ буде реалізована за попиту K : $K_n = K / u_\kappa$; на ринку сировини і матеріалів пропозиція оборотного капіталу $\Phi_o u_o$ буде реалізована за попиту Φ : $\Phi_o = \Phi / u_o$. Аналогічно кількість створеного продукту B або пропозиція продукту на відповідних ринках $Q u$ буде реалізована за попиту B : $Q = B / u$.

Перед кожним підприємством, галуззю, регіоном і країною загалом завжди стоїть питання: скільки купити праці, основного капіталу, оборотного капіталу, щоб досягти максимальних обсягів виробництва. Межею зростання продуктивної сили кожного чинника є ціна його одиниці (для живої праці — u_m , для основного капіталу — u_κ , для оборотного капіталу — u_o) і ціна одиниці виробленого продукту — u . Ціна одиниці продукту є функцією обертання ціни оди-

ниці оборотного капіталу: $u = u_o v$. Ціна одиниці продукту u є функцією затрат одиниці праці u_m і одиниці основного капіталу u_k : $u = f(u_m, u_k)$.

Перед кожним суб'єктом виробництва постає завдання, щоб ціна одиниці продукту u містила відшкодування u_m , u_k і u_o та принесла прибуток Δu . Структура ціни одиниці продукту може бути виражена формулою:

$$u = u_o + u_k + u_m + \Delta u.$$

З цієї формули зрозуміло, що зростання витрат на залучення у виробництво певного чинника залежатиме від його відтворення і величини прибутку, яку він принесе виробникові.

Нехай продуктивна сила одного працівника $v = q_m u$. При реалізації за ціною $u = v/q_m$ повинні бути відшкодовані затрати праці одного працівника u_m і отриманий прибуток Δu : $u = u_m + \Delta u$. За таких умов виробник може залучати додаткову працю ΔT_k . Однак виробнича функція стверджує, що приріст ΔT_k чи іншого чинника має схильність до зменшення Δq_m і ціни одиниці продукції загалом $v + \Delta v$, оскільки крива виробництва

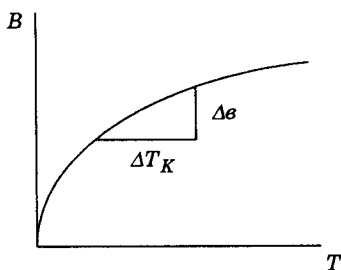

Рис 1.6. Функція граничного зростання продуктивної сили

зависить від зростання кількості праці ΔT_k більше нахилється вниз (рис. 1.6).

Цю залежність виробничої функції можна записати у порядку зростання чинника: $\Delta v_1/\Delta T_1 > \Delta v_2/\Delta T_2 > \Delta v_3/\Delta T_3$ і до $\Delta v/\Delta T = 1$. Отже, збільшення чисельності працівників може тривати доти, поки ціна одиниці продукції u не зменшиться до ціни праці одного працівника u_m :

$$u = u_m.$$

Аналогічно можна залучати інші чинники виробництва.

Система національних рахунків. Національні рахунки розробляються Державним комітетом статистики за міжнародним стандартом СНР ООН 1993 р.

Система національних рахунків (СНР) — сукупність показників послідовного та взаємопов'язаного опису найважливіших процесів і явищ економіки: виробництва, доходу, споживання, нагромадження капіталу, фінансів.

СНР застосовується в умовах ринкових відносин. Відповідно до міжнародних стандартів у СНР інституційні одиниці згруповано в п'ять секторів.

1. Нефінансові корпорації, до яких належать інституційні одиниці, які займаються ринковим виробництвом товарів та послуг для продажу за цінами, що покривають витрати виробництва і дають прибуток.

2. Фінансові корпорації — комерційні інституційні одиниці, які спеціалізуються на фінансово-посередницькій діяльності (банки, страхові компанії та ін.).

3. Сектор загального державного управління, до якого належать органи управління центрального та місцевого рівнів, некомерційні бюджетні організації, державні цільові та позабюджетні фонди.

4. Сектор домашніх господарств, який об'єднує фізичних осіб як споживачів, а в деяких випадках як суб'єктів некорпоративної виробничої діяльності.

5. Сектор некомерційних організацій (НКО), що обслуговують домашні господарства, до якого належать інституційні одиниці, створені окремими групами домашніх господарств для забезпечення їх політичних, релігійних і професійних інтересів, а також надання соціально-культурних послуг (соціально-культурні підрозділи нефінансових корпорацій).

У СНР відображені розвиток економіки на різних стадіях процесу відтворення, рух товарів та послуг, а також виробництво та використання ВВП — валового внутрішнього продукту (доданої вартості) (рис. 1.7).

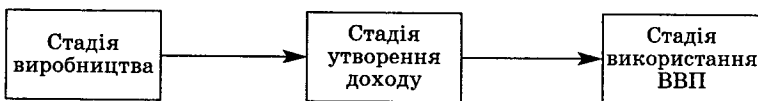

Рис. 1.7. Схема стадій національних рахунків

1. Стадія виробництва. Характеризується показниками випуску, проміжного споживання, валового внутрішнього продукту (валової доданої вартості).

Випуск V — це вартість товарів і послуг, яка є результатом виробничої діяльності одиниць-резидентів у звітному періоді.

Проміжне споживання Φ — містить витрати на товари, матеріальні та нематеріальні послуги, виконані інституційними одиницями для виробничих потреб.

Валова додана вартість Д — розраховується як різниця між випуском та проміжним споживанням. Вона містить первинні доходи, які створюються учасниками виробництва і розподіляються між ними.

У національних рахунках використовують два рівні показників і два методи оцінки. Для економіки загалом результати вимірюють випуском товарів і послуг та ВВП у ринкових цінах, для секторів і галузей — випуском і валовою доданою вартістю в основних цінах, за виключенням з ринкових цін чистих податків на продукти. *Валовий внутрішній продукт* отримують як суму валових доданих вартостей галузей економіки плюс податки на продукти за виключенням субсидій на продукти. *Податки на продукти* охоплюють податки, величина яких безпосередньо залежить від кількості чи вартості товарів та послуг, вироблених, реалізованих або імпортованих виробничою одиницею — резидентом. *Субсидії на продукти* — це відшкодування з державного бюджету підприємствам у порядку державного регулювання цін на сільськогосподарську та іншу продукцію для покриття поточних збитків підприємств, поліпшення їх фінансового становища шляхом поповнення оборотних коштів або компенсації окремих витрат.

2. Стадія утворення доходу. Характеризується показниками: оплата праці найманих працівників, інші податки, пов'язані з виробництвом, інші субсидії, пов'язані з виробництвом, та валовий (чистий) прибуток.

Оплата праці найманих працівників — це винагорода в грошовій чи натуральній формі, яка повинна бути виплачена роботодавцем найманому працівнику за роботу, виконану ним у звітному періоді, незалежно від того, є цей працівник резидентом чи нерезидентом. Оплата праці враховується на підставі нарахованих сум і містить фактичні та умовні внески на соціальне страхування.

Інші податки, пов'язані з виробництвом, охоплюють платежі підприємств і організацій до Державного та місцевих бюджетів, державних цільових та позабюджетних фондів у зв'язку з використанням ресурсів та одержанням дозволів на специфічні види діяльності.

До інших субсидій, пов'язаних з виробництвом, належать ті, які надають для здійснення певної економічної та соціальної політики щодо використання ресурсів.

Валовий (чистий) прибуток — показник, який характеризує перевищення доходів над витратами, які підприємства отримують у результаті виробництва. Чистий прибуток визначають шляхом виключення з валового прибутку споживання основного капіталу.

3. Стадія використання ВВП. Його розраховують як суму кінцевого споживання товарів та послуг, валового нагромадження, чистого експорту товарів та послуг.

Кінцеве споживання товарів та послуг утворюють витрати домашніх господарств на власне кінцеве споживання, витрати державних закладів для задоволення індивідуальних та колективних потреб суспільства, а також витрати на індивідуальне кінцеве споживання некомерційних організацій, які обслуговують домашні господарства.

Валове нагромадження розраховують як суму валового нагромадження основного капіталу та зміни запасів матеріальних оборотних коштів.

Чистий експорт товарів та послуг ЧЕ визначають як різницю між експортом та імпортом товарів і послуг.

Показники рівня життя. Рівень життя визначають рівнем доходу населення і його платоспроможністю. Величина доходу залежить від обсягу виробленого ВВП та його розподілу між споживачами. Проте платоспроможність населення залежить не лише від динаміки цін на споживчі товари та послуги. Якщо споживчі ціни незмінні або зростають меншими темпами, ніж доходи населення, то рівень життя населення зростає. Якщо ціни зростають вищими темпами, ніж доходи, то рівень життя знижується. Найважливіші показники рівня життя:

- виробництво ВВП на душу населення;
- рівень заробітної плати і середній дохід сім'ї;
- рівень споживчих цін, індекс споживчих цін;
- реальне виробництво ВВП і реальні доходи;
- вартість споживчого кошика, або вартість набору з найважливіших продовольчих товарів;
- рівень безробіття та ін.

Такий перелік показників практикується в усіх країнах світу.

Оцінка продуктивності та ефективності національної економіки

Національна ринкова економічна система є самодостатньою, якщо вона побудована на принципах продуктивного й ефективного функціонування праці та капіталу. Досвід країн із ринковою економікою свідчить, що для продуктивного й ефективного функціонування праці та капіталу необхідно забезпечити економічні свободи людини, простоту контрактних відносин, правовий захист приватної власнос-

ті. Результатом економічної діяльності є створення валового продукту виробником і національного продукту країною загалом. При тому продуктивність праці та капіталу, ефективність виробництва продукції є основними критеріями оцінки і самооцінки господарської діяльності, яка здійснюється зіставленням національних затрат праці та капіталу зі створеним національним продуктом.

Натуральна і вартісна форма національного продукту. Теорія національної макроекономіки ґрунтується на спостереженні та аналізі найзагальніших економічних показників виробництва, обміну і споживання. Державні та регіональні органи статистики регулярно проводять аналіз із метою отримання даних про господарську діяльність фірм і громадян — обсяги виробництва, розміри доходів, структуру попиту і пропозиції, рівень установлених ними цін тощо, і узагальнюють їх на рівні регіонів і країни. На основі отриманих даних розраховують різні макроекономічні показники, які в сукупності характеризують стан національної економіки загалом та її окремих регіонів зокрема. Макроекономісти використовують цю статистику в своєму аналізі, обґрунтовують тенденції розвитку національних соціально-економічних процесів і надають допомогу органам влади для проведення відповідної національної політики.

Чи не найважливіший показник, який розраховується у системі національних рахунків на рівні всієї країни і є базовим у розрахунках інших показників — це валовий випуск національного продукту $V = Qc$, де Q — фізична кількість товарів, робіт і послуг, c — ціна одиниці товарів, робіт і послуг. Його розрахунок є основою аналізу економічних і соціальних процесів, виявлення тенденцій поступу економічної системи загалом, обґрунтування економічної і соціальної політики. Річ у тому, що валовий випуск повинен задовольнити потреби відновлення і розширення виробництва, а також матеріальні та духовні потреби суспільства. Задоволення цих потреб залежить від кількості та структури створеного продукту, затратності й прибутковості його виробництва. Фізична кількість та вартість створеного продукту дають змогу оцінити, наскільки національна економічна система відповідає основним принципам ринкової економіки, тобто ефективності функціонування праці та капіталу, гуманізації соціальних відносин. Показник валового випуску V характеризує натуральну Q і вартісну Qc форми товарів, які є предметом споживання і розподіляються за призначенням. Вартісна форма валового ви-

пуску Q_c містить два дуже важливі показники: вартість частини продукту на відшкодування матеріальних затрат Φ та вартість частини продукту для споживання D , або чистий продукт.

Застосовуючи такий методологічний підхід, національна макроекономіка повинна аналізувати не лише частину продукту, спрямовану на споживання D , яку називають валовий внутрішній (національний) продукт $D = \text{ВВП}$, а й частину продукту, яка відшкодовує затрати на виробництво Φ . Це важливо щодо ефективності використання всіх видів ресурсів, зокрема обігових, трудових, фінансових, основного капіталу тощо. Не менш важливо простежити розподіл ВВП та забезпечити виробникам повернення і нагромадження основного капіталу, відтворення і підвищення кваліфікації кадрів, створення інноваційних, інвестиційних фондів тощо. За ефективного функціонування економіки підприємства не повинні відчувати дефіциту обігового капіталу, фонду заробітної плати, а бюджет держави — недостатніх надходжень у дохідну частину. Якщо підприємства не мають або мають недостатньо обігового капіталу, хронічно затримують виплати заробітної плати, не сплачують вчасно податків до бюджету держави, то страждає економіка загалом. Ці негаразди можуть спричинитися невідповідною до вимог об'єктивних законів національною економічною політикою, надмірною гіперболізацією власних інтересів виробниками, державними чиновниками, фінансовими структурами, що призводить до дисбалансу між формами валового випуску: вартісною Q_c і грошовим оборотом G . Економічні закони вимагають, щоб вони були у постійній рівновазі:

$$B = G, \text{ або } Q_c = G.$$

Права G і ліва Q_c частини рівняння визначають зміст макроекономічного управління і регулювання, зокрема, поєднання грошової (монетарної) і бюджетної (фіскальної) політики, формування і використання всіх видів національного капіталу, оптимізацію структури готового національного продукту через реструктуризацію економічної системи, встановлення оптимальних пропорцій у системі виробництва, розподілу, обміну і споживання.

Оцінка продуктивної сили одиниці задіяного капіталу. Одним із найважливіших принципів успішного функціонування ринкової економіки є продуктивне використання задіяного капіталу і робочого часу. *Національний капітал* —

це сумарна вартість зайнятої праці $T = T_k u_m$, основного капіталу $K = K_n u_k$ і обігового капіталу $\Phi = \Phi_o u_o$. Продуктивну силу задіяного капіталу можна виразити виробничою функцією:

$$B = F(T, K),$$

де $B = F(\Phi, v)$, тобто перетворена форма оборотного капіталу внаслідок виробничого функціонування зайнятої праці T і задіяного основного капіталу K . На основі цієї рівності можна розрахувати продуктивну силу (продуктивність праці одного зайнятого v_m і капіталовіддачу одиниці основного капіталу v_k) одиниці трудового й основного капіталу.

1. Продуктивність одного зайнятого:

$$v_m = B/T.$$

Обсяг виробництва B за чисельності зайнятих T і часу роботи t визначають з рівняння $B = T v_m t$, тобто обсяг виробництва продукту прямо пропорційний чисельності, продуктивній силі одного зайнятого і часу праці (рис. 1.8).

2. Продуктивність одиниці основного капіталу:

$$v_k = B/K.$$

Обсяг виробництва B за кількості основного капіталу K і часу роботи t визначають з рівняння $B = K v_k t$, тобто обсяг виробництва продукту прямо пропорційний кількості основного капіталу, віддачі одиниці основного капіталу і часу роботи (рис. 1.9).

Оцінка ефективності виробництва одиниці продукту. Важливим принципом ринкової економіки є ефективність використання задіяного капіталу на виробництво одиниці продукції, яка вимірюється відношенням вартості задія-

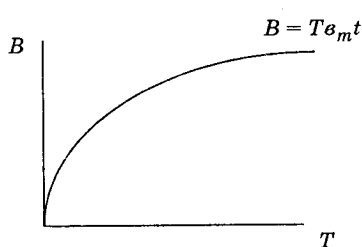

Рис 1.8. Продуктивна функція зайнятої праці

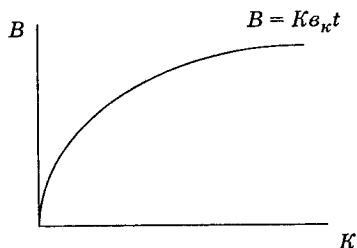

Рис 1.9. Продуктивна функція задіяного основного капіталу

ного національного капіталу K до вартості створеного або реалізованого продукту B : $\kappa_e = K/B$.

Результат відношення κ_e характеризує кількість затрат, яка міститься в одиниці продукту вартістю 1 грн. (рис. 1.10).

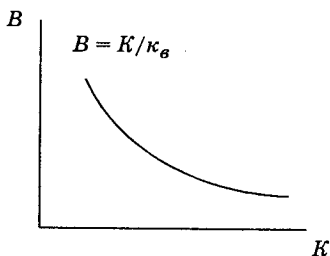

Рис 1.10. Ефективна функція задіяного національного капіталу

Ефективність виробництва одиниці продукції κ_e є оберненою функцією продуктивної сили одиниці задіяного капіталу трудового e_m , основного — e_k , або трудового і основного — e : $\kappa_e = 1/e$, тобто чим вища продуктивна сила одного зайнятого, тим менші затрати капіталу в одиниці продукту, отже, більший прибуток.

Вартісна структура створеної одиниці продукту чи валового продукту охоплює:

- питому вартість (одиниці продукту) або валову вартість сировинно-матеріальних затрат;
- питому або валову вартість затрат праці (оплату праці одного і всіх зайнятих);
- частину перенесеної вартості основного капіталу (амортизацію);
- прибуток, якщо ціна реалізації продукту вища за сумарну вартість затрат.

Отже, зменшення затрат за незмінної ціни реалізації продукту або її зростання забезпечує зростання прибутку.

Аналогічно можна розраховувати матеріаломісткість продукту чи одиниці продукції, енергомісткість, трудомісткість та ін.

Розрахунок цих параметрів дає змогу визначати стан виробництва у певній галузі, регіоні, підприємстві та вживати заходів для покращення виробництва, якщо в цьому виникає потреба.

Мультиплікатор витрат. Складовими загального рівняння головної тотожності національних рахунків є валовий випуск, або дохід B і валові витрати B^* . Різниця цих двох величин за збалансованої економіки дорівнює нулеві:

$$B - B^* = 0.$$

Взаємозв'язок між цими величинами:

- 1) прямий, тобто залежність витрат від величини створеного продукту: $B \rightarrow B^*$;

2) зворотний, тобто залежність величини створеного продукту від витрат: $B \leftarrow B^*$.

У першому випадку йдеться про економічну політику уряду країни щодо розподілу створеного продукту; у другому — про стимулювання політикою розподілу продукту процесу його відтворення.

У закритій економіці розподіл продукту виражається рівнянням $B = C + B + K$, а його витрати $B^* = C + B + K$, тобто доходи домашніх господарств C , держави B і підприємств K збалансовані з їх витратами. Валовий випуск і валові витрати тісно пов'язані з продуктивною й ефективною функціями:

$$B = F(B^* e t).$$

Валовий випуск прямо пропорційний величині валових витрат B^* за час t і продуктивної сили одиниці задіяних витрат e . Існує взаємозв'язок валового випуску B з валовими витратами B^* , продуктивною силою одиниці витрат e^* і часом функціонування валових витрат t , тобто з продуктивною функцією валових витрат:

$$B = F(B^* e^* t),$$

де $e^* = 1/e$ — питомі витрати.

Валовий випуск обернено пропорційний кількості питомих витрат e^* , необхідних для створення продукції на певну одиницю вартості — 1 грн., 10 грн. і т.д. Існує взаємозв'язок валового випуску B з питомими витратами на одиницю продукції певної вартості за час t і ефективною функцією валових витрат.

Отже, валовий випуск B у продуктивній та ефективній функціях є результативною ознакою валових B^* і одиничних e^* витрат. Відношення валового випуску до валових витрат називають *мультиплікатором витрат*.

За збалансованості доходів B з витратами B^* ($B = B^*$) мультиплікатор дорівнює одиниці: $B/B^* = 1$. Це означає, що одиниця витрат $1B^*$ створила одиницю продукту $1B$, або витрати вартістю 1 грн. створили продукт вартістю 1 грн.

Як зміна витрат впливає на зміну створення продукту, можна простежити через співвідношення параметрів продуктивної й ефективної функцій (рис. 1.11).

У точці перетину функцій A зрівноважені вартість витрат $2B^*$ з вартістю створеного продукту $2B$, або ціна двох одиниць продукту $2Q_c$ дорівнює ціні двох одиниць матеріальних витрат $2Q_n u_n$. Якщо на ринку продати $2Q_c$, то будуть відтворені лише матеріальні витрати $2Q_n u_n$.

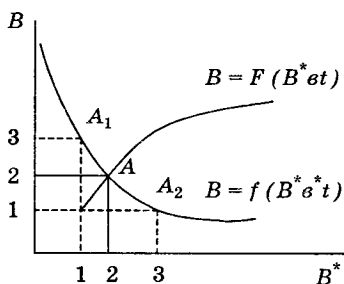

Рис. 1.11. Співвідношення продуктивної і ефективної функцій

Деяко іншими є співвідношення функцій, якщо мультиплікатор $B/B^* > 1$ і $B/B^* < 1$.

1. Припустимо, що завдяки високопродуктивним технологіям досягнуто зменшення питомих витрат на одиницю продукції $1B^*$. Ефективна функція свідчить, що витрати $1B^*$ створюють продукт у точці A_1 вартістю $3B$, або 1 грн. витрат створює продукт вартістю 3 грн. Це означає, що в ціні кожної одиниці створеного продукту —

$1Q_c + 1Q_c + 1Q_c$ — є $1/3$ відшкодованих витрат і $2/3$ прибутку, або з трьох одиниць товару одна одиниця відшкодує витрати, а дві приносять прибуток.

2. Припустимо, що відсталі технології не забезпечують продуктивності витрат і для збільшення виробництва збільшують витрати до $3B^*$. Ефективна функція свідчить, що витрати $3B^*$ створюють продукт у точці A_2 вартістю $1B$, або 3 грн. витрат створюють продукт вартістю 1 грн. Це означає, що в ціні кожної одиниці створеного продукту є лише $1/3$ вартості витрат, а $2/3$ — збитки, або для відшкодування лише одиниці витрат $1B^*$ потрібно $3B$, для $3B^*$ — $9B$ і т.д.

Отже, продуктивна функція витрат коригується ефективною функцією витрат. Взаємодія їх відбувається одночасно. Витрати на виробництво одиниці продукції не можуть зростати надмірно, а тільки до певної межі, оскільки кожна додаткова одиниця витрат зменшує частку прибутку в ціні одиниці продукції. Межею цих витрат є мультиплікатор $B/B^* = 1$, тобто коли ціна одиниці продукції дорівнює ціні одиниці витрат. Структура витрат $B^* = C + B + K$. Надмірне зростання витрат споживання C можливе лише за рахунок зменшення витрат B і K . Аналогічно зростання витрат держави B виникає за рахунок зменшення споживання C і капіталовкладень K і т.д. За надмірних витрат мультиплікатор $B/B^* < 1$, що призводить до збитковості виробництва.

Запитання. Завдання

1. Обґрунтуйте зв'язок між положеннями теорії макроекономіки і національними макроекономіками країн з різним рівнем розвитку: а) перехідного періоду; б) високорозвинутих; в) країн, що розвиваються; г) найменш розвинутих країн. Використайте макроекономічні показники табл. 1.1.

2. Обґрунтуйте взаємозв'язок між вимогами об'єктивних економічних законів, положеннями Конституції і створеними на її основі законами регулювання виробництва валового продукту V , валових витрат V^* і реальним станом цих показників: а) $V - V^* = 0$; б) $V - V^* > 0$; в) $V - V^* < 0$.

3. Обґрунтуйте вплив чинників на створення законів регулювання виробництва продукту і його витрат: а) політичних; б) ідеологічних; в) економічних. Які можливі наслідки в економіці за переваги якогось із них?

4. Охарактеризуйте поняття «соціально зорієнтована ринкова економіка» і відносини у ній виробників, влади і незайнятих.

5. Обґрунтуйте взаємозв'язок внутрішніх і зовнішніх змінних у схематичній моделі національної економічної системи через механізм моделі. Як залежатимуть внутрішні змінні від рівня способу економічного мислення?

6. Задайте умови і обґрунтуйте позитивне і негативне зростання $T = T_K C_m$, $K = K_P C_K$, $\Phi = \Phi_O C_O$.

7. З рівняння $Qc = G$ впливають два важливі ринкові процеси: а) $Q = G/c$; б) $c = G/Q$. Охарактеризуйте ці процеси.

8. У рівнянні $V = T v_m t$ обґрунтуйте зростання валового випуску V за рахунок зростання T при v_m і за рахунок зростання v_m при T . Охарактеризуйте процеси, які відбуваються в економіці (економічну політику) у першому і другому випадках.

9. Що характеризує граничний рівень зростання продуктивної сили Δv одиниці задіяного капіталу ΔK ? До якої межі можна збільшувати основний капітал?

10. На стадії виробництва системи національних рахунків вартісна структура валового випуску V має такі параметри: $V = \Phi(V) + D(V)$. Обґрунтуйте позитивні і негативні тенденції зміни параметрів вартісної структури валового випуску.

11. Дано рівняння натурально-вартісної і грошової форми створеного продукту: $Qc = G$. Які процеси відбудуться в економіці, якщо: а) уряд збільшить заробітну плату на 10%; б) обсяг виробництва зросте, а доходи споживачів не зміняться?

12. Якщо продуктивна сила одного зайнятого v_m зросте на 4%, а чисельність зайнятих зменшиться на 2%, як зміниться продуктивна функція ($V = T v_m t$) усіх зайнятих?

13. Обчисліть, як зміниться показник ефективної функції k_B , якщо продуктивна функція v_K зросте на 6%.

2.

Національні продуктивні сили

У ринковій економіці кожна країна послуговується відповідними категоріями, які відображають чинники національних продуктивних сил і результати національного виробництва.

Основним чинником виробництва є національний капітал, а результатом виробництва — національний продукт. Національний капітал утворюють вартість задіяної праці, основного і збігового капіталу, а національний продукт — вартість створеного продукту. Відношення вартості національного продукту до національного капіталу виражає продуктивну функцію національного капіталу, а відношення вартості національного капіталу до вартості національного продукту — ефективну функцію національних витрат. Отже, продуктивна і ефективна функції національного капіталу повинні бути вихідною основою формування і функціонування національного капіталу, який у традиційній науці з проблем територіальної економіки називають *продуктивними силами*.

З переходом України до ринкової економіки поняття «продуктивні сили», яким послуговувалася марксистсько-ленінська теорія, доповнюється, видозмінюється, переосмислюється, позбавляючись класового та ідеологічного характеру.

Сутність поняття «продуктивна сила» не суперечить економічному змістові задіяного працівника, одиниці основного чи обігового капіталу. Воно може відображати їх здатність до створення одиниці продукту. Фактично створений цими одиницями продукт і виражатиме їх фактичну продуктивну силу, або віддачу за одиницю часу. У такому разі здатність задіяних працівників і капіталу є лише передумовою вияву їх продуктивної сили, тобто продуктивної віддачі, яка залежить від того, наскільки створена економічна система відповідає вимогам об'єктивних економічних і соціальних законів, наскільки інституційні передумови певної країни спонукають і стимулюють продуктивне й ефективне виробництво.

Аналогічно можна обґрунтувати і сутність поняття «розміщення продуктивних сил», яке визначило назву дисципліни з питань територіальної та регіональної економіки. Предметом аналізу є просторова організація продуктивних сил на різних рівнях: населений пункт, адміністративний район, адміністративна область, економічний, промисловий чи сільськогосподарський район, країна загалом. Кожний з елементів просторової організації є частиною єдиної національної економічної системи і повинен функціонувати згідно з вимогами об'єктивних економічних законів, тобто забезпечувати самоокупність, самофінансування і саморозвиток. А це можливо за високопродуктивного і високоефективного функціонування працездатного населення, основного і обігового капіталів. У масштабі країни — це кількість і вартість живої праці, національного основного й обігового капіталу, результатом функціонування яких є створений національний продукт. Кожний рівень просторової організації економічної системи має свої показники діяльності: на рівні підприємств — мікроекономічні, на рівні міст, районів, областей — регіональні, на рівні країни — макроекономічні. Оскільки макроекономічні показники окремої країни відображають національні особливості її економічної системи, то функціонально-просторовий аспект аналізу господарства можна узагальнити поняттям «національна макроекономіка».

2.1. Теорія формування і розміщення продуктивних сил

Теорія продуктивних сил ґрунтується на основі об'єктивних економічних законів. Продуктивну силу розуміють як спроможність чинників виробництва створювати продукт протягом певного періоду. Чим менше часу за незмінної чисельності зайнятих і задіяного капіталу втрачено на виробництво одиниці продукту, тим вища продуктивна сила всіх задіяних чинників виробництва.

У національній економічній системі продуктивні сили розглядають як поєднання місць прикладання праці й капіталу, внаслідок чого здійснюється діяльність, корисна людині, колективу і суспільству за умови, що ця діяльність не суперечить економічним законам і суспільним морально-етичним нормам.

Сутність продуктивних сил

Основою теорії формування і розміщення продуктивних сил є головне економічне відношення вартості створеного продукту B до вартості витрат B^* , які забезпечили його створення. У цьому відношенні відображені всі економічні, політичні та соціальні процеси. Теорія макроекономіки ґрунтує рівність між величинами $B = B^*$. Для висвітлення і аналізу суті продуктивних сил потребує вивчення права частина рівняння — B^* , тобто національні витрати, оскільки вони йдуть на відтворення чинників виробництва (продуктивних сил). Подамо рівняння $B = B^*$ як виробничу функцію, тобто замість витрат B^* підставимо чинники виробництва T і K :

$$B = F(T, K).$$

У виробничій функції присутні параметри всіх продуктивних сил:

— $T = T_k u_m$ — вартість праці, тобто чисельність зайнятих T_k і ціна праці одного зайнятого u_m ;

— $K = K_n u_k$ — вартість основного капіталу, тобто фізична кількість основного капіталу K_n і ціна одиниці основного капіталу u_k ;

— $\Phi = \Phi_o u_o$ — вартість оборотного капіталу, тобто кількість сировини, матеріалів, палива тощо, Φ_o і ціна одиниці оборотного капіталу u_o ($B = \Phi v$).

Сумарна вартість задіяних чинників виробництва визначатиме рівень національних продуктивних сил. Кожен елемент продуктивних сил необхідний для здійснення процесу виробництва. Однак людський чинник у цій виробничій функції активний, а основний і оборотний капітал — пасивні. Це і визначає їх роль у процесі виробництва.

Головною продуктивною силою є людина, яка володіє здатністю виробляти, створювати, продукувати суспільно необхідну продукцію, роботи, послуги. Вона створює засоби праці, з допомогою яких перетворює предмети праці на необхідний продукт. Засоби і предмети праці посилюють продуктивну силу людини. Отже, людина, або жива праця, засоби праці (виробництва) і предмети праці — основні складові елементи продуктивних сил. Вони взаємодіють у формі підприємств і організацій.

Кожному елементу продуктивних сил властиві певні якісні ознаки, які визначають рівень якості та продуктивності виробництва.

Жива праця:

- населення працездатного віку;
- рівень загальної освіти;
- професійна структура зайнятих і рівень кваліфікації;
- інтелект і рівень творчого мислення;
- здоров'я працюючих;
- національна самосвідомість і громадянська позиція.

Засоби праці:

- технічний рівень виробництва товарів;
- технічний рівень надання послуг;
- рівень технологій;
- рівень інновацій і інформатики.

Предмети праці:

- природні умови;
- мінерально-сировинні ресурси;
- рівень забезпечення сировиною;
- коефіцієнт корисності мінеральних ресурсів;
- рівень утилізації відходів.

До елементів продуктивних сил відносять і загальні, суспільні та природні явища:

- загальні: наукові знання, технології;
- суспільні: внутрівиробничий поділ праці, суспільний поділ праці, кооперація праці, фінансова, грошова і кредитна системи;
- природні: родючі ґрунти, корисні копалини, природне середовище.

Розміщення продуктивних сил — об'єктивний процес, зумовлений територіальним поділом праці, тобто закріпленням за певною територією виду виробничої діяльності, територіальним розміщенням підприємств із відповідними якісними характеристиками елементів продуктивних сил

і видом діяльності. Це історичний процес, який відбувається на основі загального і територіального поділу праці. Теорія формування і розміщення продуктивних сил ґрунтує закономірності формування якісних і кількісних сил, параметрів елементів продуктивних сил, їх розташування на території, рівня продуктивної сили кожного зокрема і країни загалом.

Предметом національної макроекономіки є два взаємопов'язані процеси, які втілюють реальний стан продуктивних сил.

1. Формування якісних і кількісних параметрів елементів продуктивних сил:

— чисельності працездатного населення і його зайнятості, професійної структури, рівня освіти, рівня кваліфікації, інтелекту і мислення, стану здоров'я працівників сфери виробництва і послуг;

— засобів виробництва (основного виробничого і невикористаного капіталу), технічного рівня розвитку, технологій, механізації, автоматизації, інформатики та ін.;

— предметів праці (оборотного капіталу), тобто сировини, матеріалів, енергії, тепла, палива, коефіцієнта їх корисності тощо.

2. Формування продуктивної сили кожного з елементів, яка залежить від їх якісних характеристик, рівнів загального, часткового, одиничного і територіального поділу праці, кооперації праці, економічних стимулів та ін. Оскільки кожний з елементів продуктивних сил виявляється через конкретні кількісні показники, то їх функціонування можна моделювати системою рівнянь:

а) продуктивна сила зайнятої праці B_m :

$$B_m = T v_m t,$$

де v_m — продуктивна сила, або віддача одного зайнятого;
 t — час праці;

б) продуктивна сила задіяного основного капіталу B_k :

$$B_k = K v_k t,$$

де v_k — продуктивна сила, або капіталовіддача одиниці основного капіталу вартістю 1 грн.;

в) продуктивна сила задіяного оборотного капіталу B :

$$B = \Phi v t,$$

де v — коефіцієнт оборотності оборотного капіталу — 1, 2, 3, ..., n раз.

Продуктивна сила оборотного капіталу B — це валовий випуск продукту. Його складовими є частина продукту,

створеного залученою працею B_m , і задіяний основний капітал B_k . Взаємодія основних елементів продуктивних сил виражається виробничою функцією

$$\Phi v = F(T, K),$$

де $\Phi v = Q\zeta$, тобто валовий випуск продукту B .

Безпосередньо продуктивну силу всіх складових елементів розуміють як обсяг виробленого продукту $B = Q\zeta$, де Q — натуральна кількість товарів, робіт і послуг, а ζ — ціна одиниці товару, робіт і послуг. Фактично обсяг виробленого продукту $Q\zeta$ є результатом переробки сировини, матеріалів, енергії або ж результатом оборотності оборотного капіталу: $\Phi v = Q\zeta$.

Загальну діючу модель продуктивних сил одержимо як продуктивну (виробничу) функцію з основними параметрами:

$$Q\zeta = F(T, K, q, t).$$

Кожний рівень економічної системи — підприємство, галузь, регіон, національна економіка загалом — володіють чинниками виробництва, зазначеними як параметри виробничої функції. Кожний рівень економічної системи має власні значення параметрів виробничої функції і, відповідно, власні остаточні результати випуску. Для їх забезпечення продуктивні сили досліджують як:

- фрагмент виробничої функції, зокрема чисельність і якість праці, наявність основного капіталу, час роботи тощо;
- окремі аспекти, властивості, відносини, які можуть впливати на результат виробничої функції;
- результат виробничої функції та її складові частини, тобто кількість і структуру товарів, робіт, послуг та ціни.

Результати досліджень співвідносять із значущістю елементів продуктивних сил у системі їх розміщення:

1. Земля	4. Технологія
2. Праця	5. Інформація
3. Капітал	6. Підприємництво

Національна макроекономіка обґрунтовує прикладні аспекти формування, розміщення та функціонування продуктивних сил. Вона синтезує теоретичні та практичні розроблення багатьох економічних і суспільних дисциплін, зокрема макроекономіки, мікроекономіки, соціології, політології, інформатики, статистики, економічної і соціальної географії, демографії, багатьох галузевих економік. Дослідження предмета продуктивних сил і їх розміщення є

основою формування національної внутрішньої і зовнішньої економічної політики, інвестицій, фінансів тощо.

Продуктивні сили формуються і розміщуються на основі відповідних об'єктивних економічних законів. Тому основним завданням є оволодіння науковими основами розміщення і територіальної організації продуктивних сил, аналізу структури, динаміки і перспектив розвитку за ринкових відносин. Вивчення теорії і практики розміщення продуктивних сил та економіки регіонів набуває особливого значення у зв'язку з необхідністю посилення регіонального підходу до регулювання національної економіки загалом, управління соціально-економічним розвитком територій, забезпечення освоєння природних, виробничих і людських ресурсів регіонів. Знання теорії формування і розміщення продуктивних сил дає змогу:

а) виявити:

— територіальну і галузеву структуру національної економічної системи;

— розміщення виробничого і наукового потенціалу;

— рівні економічного розвитку окремих регіонів;

б) сформувати:

— основи національної внутрішньої і зовнішньої економічної політики;

— основи національної регіональної економічної політики;

в) забезпечити:

— створення необмеженої кількості учасників конкуренції;

— вільний доступ до ринкової інформації;

— обмеження ролі уряду в управлінні економікою;

— вільний вибір підприємництва, бізнесу, горизонтальних зв'язків;

— наближення робочих місць до робітників;

— наближення виробництва до споживача;

— зростання експортного потенціалу країни, регіону;

— розвиток імпортозаміщуваних виробництв;

— вирівнювання економічних рівнів розвитку регіонів та ін.

Наука розміщення продуктивних сил має важливе практичне застосування. Однак для вирішення питань оптимізації територіальної організації, розвитку форм продуктивних сил для конкретних геопросторових умов необхідно постійно збагачувати теоретичну базу науки; виявляти чинники розвитку і розміщення продуктивних сил в умовах перехідної економіки, особливості галузевої та те-

риторіальної структур господарських систем різних територіальних утворень; з'ясовувати, наскільки узгоджена сучасна економічна система з вимогами об'єктивних економічних законів.

Економічні закони і розміщення продуктивних сил

Національна економіка як система взаємопов'язаних сфер виробництва і соціального поступу розвивається на основі економічних законів. Їх вплив і взаємодія складні, а тому вимагають постійного дослідження. Для пізнання економічних законів необхідні тривалі спостереження за економічними процесами, узагальнення наслідків їх вияву.

Закон — неминуче повторення певного фізичного чи суспільного явища, не залежне від волі людини.

У фізичній природі — це, наприклад, кругообіг води, в живій природі — відтворення життя, в суспільстві — відтворення продуктивних сил, виробництва тощо. Дія кожного закону виражається через якісні та кількісні показники критеріїв, які властиві вияву певного закону: перетворення води у пару і навпаки; перевищення народжуваності над смертністю; перевищення вартості створеного продукту над вартістю затрат і т. д. Отже, економічна система розвивається під впливом дії об'єктивних економічних законів. Завданням економічної науки є дослідження їх дії та впливу, розроблення заходів, спрямованих на поліпшення функціонування господарської системи загалом.

Економічні закони. Теорія національної макроекономіки обґрунтовує формування і розміщення продуктивних сил на основі дії об'єктивних економічних законів. Це дає змогу обирати надійні чинники розміщення продуктивних сил і зростання обсягів виробництва, заходи зниження затрат, вигідної реалізації продукції і підвищення соціального добробуту. Від рівня пізнання цих законів залежить рівень оптимізації структури національної економіки та її прогресивних динамічних процесів.

Економічні закони — суттєві, стійкі причинно-наслідкові зв'язки всередині виробничих відносин, економічних процесів, явищ і між ними, які виявляються через неминуче повторення виробництва, обміну, споживання продукту, збалансування кількості праці, капіталу і продукту.

До економічних законів належать закон товаровиробництва, закон товарообміну, закон соціально-економічної збалансованості.

Закон товаровиробництва виявляється через зростання продуктивної сили чинників виробництва, обсягу виробництва, доданої вартості і зниження затрат виробництва. Для аналізу виявів дії закону товаровиробництва використовують такі його вимоги:

1. Вимогу постійного зростання продуктивної сили одного зайнятого виводять з виробничої функції: $B = F(T, K)$. Якщо ліву і праву частину поділити на чисельність зайнятих T , тобто $B/T = F(T/T, K/T)$, отримаємо продуктивну функцію одного зайнятого:

$$v_m = F(1, \kappa_m),$$

де v_m — віддача одного зайнятого, або продуктивність його праці; κ_m — капіталоозброєність одного зайнятого.

Продуктивна функція одного зайнятого означає, що продуктивність його праці v_m пропорційна його капіталоозброєності κ_m . Отже, для зростання продуктивної сили зайнятих треба збільшувати їх капіталоозброєність.

2. Вимогу постійної вартісної структури створеного продукту, яка не повинна перевищувати граничної межі вартості затрат капіталу і праці: валовий випуск $B = Q\zeta$. Кількість товарів і послуг Q та ціна одиниці товару і послуг ζ повинні містити: матеріальні затрати або проміжне споживання $\Phi = Q_n u_n$ і додану вартість — $dQ\zeta$. $dQ\zeta$ повинна містити вартість праці T і прибуток $\Delta Q\zeta$: $dQ\zeta = T + \Delta Q\zeta$. Прибуток $\Delta Q\zeta$ містить ще амортизацію, тобто частину перенесеної вартості основного капіталу A . Тоді чистий прибуток $\text{ЧП} = \Delta Q\zeta - A$. Дію закону товаровиробництва можна виразити формулою:

$$Q\zeta = Q_n u_n + dQ\zeta.$$

Закон товарообміну виявляється через співвідношення товарної ($Q\zeta$) і грошової маси (Γ_m) та обмінні процеси, суттю яких є оборотність грошової маси ($v_z \Gamma_m = \Gamma$) і привласнення товарів і послуг (Q) через їх купівлю:

$$Q = \Gamma / \zeta.$$

Закон соціально-економічної збалансованості виявляється через встановлення відповідності виробничих відносин розвитку продуктивних сил, оптимізацію пропорцій чинників виробництва, структури виробництва продукції, попиту і пропозиції та ін.:

$$Q\zeta = v_z \Gamma_m.$$

Економічна і соціальна суть закону полягає в збалансуванні попиту ($v_z \Gamma_m$) і пропозиції (Q_u), в регулюванні й саморегулюванні виробництва відповідно до потреб споживачів, у формуванні певної структури, пропорцій матеріальної сфери і сфери послуг та контролюванні доходів споживачів державою.

Економічні закони вимагають:

- раціонального розміщення продуктивних сил і ефективного використання живої праці, основних виробничих засобів, оборотних ресурсів;
- пропорційного розміщення продуктивних сил;
- комплексного розміщення продуктивних сил;
- вирівнювання ступенів економічного і соціального розвитку окремих регіонів.

Отже, дію кожного закону можна перевірити через певні якісні ознаки і кількісні показники критеріїв за допомогою наведених вище рівнянь. Якщо закон існує і діє, то його дія неминуче виявляється через параметри явищ, що виникають при цьому як необхідні.

Закономірності та принципи розміщення продуктивних сил. *Закономірності* — це результат дії якихось чинників, процесів тощо; причинно-наслідкові зв'язки. У теорії розміщення продуктивних сил вони відображають взаємозв'язок чинників виробництва, поділу праці тощо з ефектом і ефективністю, соціальною значущістю. Для процесів, пов'язаних із розміщенням продуктивних сил, закономірними є такі явища:

— для раціонального розміщення продуктивних сил закономірний ефект розміщення виробництва, тобто створення об'єктів виробництва там, де є відповідне працездатне населення, сировинні ресурси чи попит;

— для територіального поділу праці закономірним є зниження витрат виробництва на одиницю продукції вартістю 1 грн. Гранична межа витрат на одиницю продукції повинна бути меншою, ніж ціна одиниці продукції, і повинна забезпечити прибуток: $q_u = \phi + m + \Delta q_u$, де q_u — ціна одиниці продукції вартістю в 1 грн.; ϕ — матеріальні затрати; m — вартість праці зайнятих; Δq_u — прибуток;

— забезпечення ефективності всього господарства регіону чи країни: $Q_u = \Phi + T + \Delta Q_u$;

— для регіональної інтеграції господарства закономірними є спеціалізація виробництва, тобто концентрація певного виду діяльності, чисельності зайнятих, основного капіталу тощо на певній території, і переважаючого випуску однорідної продукції (продукції машинобудування, легкої

промисловості та ін.); розвиток виробничої і соціальної інфраструктури, тобто формування територіально-виробничих комплексів, сфери торгівлі, фінансових послуг, сфери освіти, культури та ін.;

— для територіальної концентрації продуктивних сил закономірними є формування агломерацій, промислових вузлів, промислових районів, технополісів, технопарків тощо.

Доцільне розміщення продуктивних сил має соціально-економічну значущість, оскільки дає змогу:

- створювати робочі місця і забезпечувати зайнятість;
- виробляти рідкісні товари, послуги та інші цінності;
- забезпечувати цінність вироблених товарів і послуг

загалом;

— задовольняти потреби;

— створювати доходи і відрахування у бюджет та ін.

Найважливішими є соціальна спрямованість, усталеність розвитку, національна безпека, планомірність, керованість, ефективність господарства окремих регіонів.

Закономірності розміщення виробництва — це об'єктивні категорії, які пізнаються і свідомо використовуються в практичній діяльності. Суспільство на основі пізнання закономірностей формує і втілює в життя господарську політику. Закономірності розміщення продуктивних сил є передумовами раціональної, оптимальної і збалансованої територіальної організації національної економіки.

Принцип — це обґрунтоване наукою і практикою правило, яким керуються в практичній діяльності для досягнення поставленої цілі. Принципи, розвиток і розміщення продуктивних сил взаємопов'язані: принципи визначають особливості розміщення продуктивних сил, а рівень їх розвитку вимагає обґрунтування нових принципів або удосконалення діючих. Вони притаманні всім історичним етапам розвитку продуктивних сил, змінюються лише пріоритети певних принципів. Принципи розміщення продуктивних сил можна класифікувати на такі групи:

— наближення виробництва до джерел сировини, палива, природних умов, ресурсів;

— наближення виробництва і послуг до споживачів;

— розміщення виробництва з урахуванням охорони довкілля, раціонального використання ресурсів і запровадження ресурсозберігаючих технологій.

Ці принципи можна проілюструвати на прикладах розміщення підприємств різних видів діяльності:

а) у місцях зосередження сировини розміщують підприємства гірничовидобувної, хімічної, металургійної, теплоенергетичної, цукрової, олійної, консервної промисловості;

б) у місцях зосередження ресурсів:

— трудових — підприємства легкої, харчової промисловості;

— рекреаційних — санаторні, оздоровчі, відпочинкові, туристські комплекси;

— лісових — підприємства лісозаготівель, лісопилних, деревообробних виробництв;

— водних — гідроелектроенергетичні підприємства, рибне господарство (у ставках), підприємства меліорації, зрошування;

— рибних — підприємства переробки риби;

в) з урахуванням природно-кліматичних умов:

— рослинництво: пшениця — степ і південь України; жито, гречка, льон, картопля — північні й західні області України; кукурудза, соняшник — Закарпаття, степ і південь України; цукрові буряки — Поділля; овочі — приміські зони, теплолюбиві — на півдні України;

— тваринництво (велика рогата худоба) — в приміських зонах; свині — в районах вирощування зернових, приміських зонах; вівці — в Карпатах, Криму і степу України;

г) у місцях зосередження науково-технічного потенціалу розміщують заклади вищої і середньої спеціальної освіти, підприємства приладобудування, машинобудування, металообробки, автомобілебудування, побутової техніки, електроніки, енергетичного устаткування та інші наукомісткі виробництва;

г) розміщення підприємств із наближенням до споживача — хлібопекарні, м'ясомолочні, борошномельні, гуртова та роздрібна торгівля і громадське харчування, транспортні послуги, фінансові послуги, атомна енергетика тощо.

У ринковій економіці змінюється співвідношення принципів розміщення продуктивних сил. Пріоритетними є принципи наближення до споживача та врахування рівня технологій. Попит споживачів є орієнтиром для конкретного виробництва, впливає на розподіл ресурсів і доходів; технології можуть розширювати межі виробничих можливостей; інновації впливають на реконструкцію діючих та створення нових виробництв.

Чинники розміщення продуктивних сил. Вони є рушійними силами, першопричинами будь-яких процесів. Кожному економічному процесові відповідає певна сила,

сукупність сил, необхідних для його здійснення. Дія чинників на економічні процеси повинна бути узгоджена з вимогами дії економічних законів.

Чинники розміщення продуктивних сил — економічні, соціальні, правові, природні явища, які впливають на територіальне розміщення продуктивних сил, визначають рівень продуктивної та ефективної функції праці і капіталу.

Чинники і їх врахування при розміщенні продуктивних сил передбачають:

- мінімальні матеріальні, трудові, фінансові затрати на виробництво одиниці продукції та її сукупності;
- задоволення потреб виробників і населення у потрібній продукції за кількістю і якістю;
- збереження чистоти природного довкілля і соціального середовища (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Чинники розміщення продуктивних сил

Класифікація чинників за врахування їх при розміщенні підприємств	Очікувана економічна і соціальна значущість при розміщенні підприємства з врахуванням чинника
1	2
<p><i>Енергетичний</i> Розміщення енергомістких підприємств, зокрема хімічної промисловості, кольорової металургії та ін.</p>	<p>Запровадження енергозберігаючих технологій, зниження енергоресурсів на виробництво одиниці продукції, оскільки у цих галузях на 1 тону готової продукції витрачають 7—10 тонн палива</p>
<p><i>Водний</i> Розміщення підприємств хімічної, целюлозно-паперової, текстильної промисловості, чорної металургії, електроенергетики та ін.</p>	<p>Зниження затрат на весь комплекс господарських заходів (водозабезпечення, відведення, очистка стічних вод), оскільки вони становлять від 1—2% до 15—25% вартості побудови підприємства водомісткого виробництва</p>
<p><i>Трудовий</i> Розміщення підприємств машинобудування, легкої промисловості і крупних підприємств інших галузей</p>	<p>Зниження затрат живої праці на виготовлення продукції; оскільки затрати праці на 1 тону продукції у різних галузях різні, то при розміщенні слід орієнтуватися на абсолютну потребу кожного підприємства в праці з врахуванням граничної межі витрат</p>

Продовження таблиці 2.1

1	2
<p><i>Земельний</i> Відведення площ для промислового будівництва (інколи сотні гектарів у районах інтенсивного сільського господарства)</p>	<p>Важливим засобом економії в цьому випадку є групове розміщення підприємств у вигляді промислових вузлів</p>
<p><i>Сировинний</i> Розміщення чорної та кольорової металургії повного циклу, целюлозно-паперової, гідролізної, фанерної, цементної, цукрової промисловості</p>	<p>Зниження затрат, оскільки на 1 тону продукції припадає 1,5—2 тонни сировини; при розміщенні слід враховувати райони споживання готової продукції і витрати на її транспортування</p>
<p><i>Транспортний</i> Розміщення металургії, підприємств із виробництва будматеріалів. В обробній промисловості є група галузей, які тяжіють до районів споживання внаслідок щоденного попиту (хлібопекарська, кондитерська, молочна)</p>	<p>Зменшення транспортних витрат перевезень; у собівартості перевезень руд чорних металів — 20% і мінерально-будівельних матеріалів — 40% транспортних витрат; зменшення частки перевезень пивобезалкогольної, меблевої продукції, сірчаної кислоти</p>
<p><i>Ґрунтово-кліматичний</i> Розміщення підприємств сільськогосподарського виробництва</p>	<p>Раціональне використання ґрунту, живої праці, транспортних умов тощо</p>

Класифікація чинників розміщення продуктивних сил дуже важлива для продуктивного й ефективного функціонування праці та капіталу. Вона може бути покладена в основу заходів оптимізації розміщення праці та капіталу, вирівнювання економічних рівнів окремих територій тощо. Тому до вивчення впливу чинників на продуктивну й ефективну функцію праці та капіталу слід підходити уважно, застосовуючи сучасні методи дослідження, поглиблюючи знання законів, закономірностей, принципів розвитку продуктивних сил, формування економічних районів, забезпечення їх економічного зростання. Важливою є активізація людського чинника, оскільки від політичної, соціальної, економічної позиції суб'єктів виробництва (особливо керівної ланки) залежить продуктивне і ефективне функціонування капіталу на всіх рівнях організації національної економіки.

Економічне районування і територіальна структура господарства

На рівень розвитку і розміщення продуктивних сил впливає система чинників, серед яких найважливішу роль відіграють мінерально-сировинний, людський та ін. Діючі виробництва сприяли розміщенню інших виробництв, розвитку виробничої і соціальної інфраструктури у районах їх розташування. Саме так формувалися територіальні виробничі та соціальні системи, які за спеціалізацією і структурою виробництва відрізнялися від інших територій.

Економічне районування — науковий метод територіальної організації господарства, який сприяє глибокому вивченню закономірностей розміщення і розвитку продуктивних сил. Його основою, тобто обґрунтуванням економічного району, є територіальний поділ праці — закріплення певних видів діяльності сфери виробництва і сфери послуг за певною територією. Цей об'єктивний процес має історичний характер і відзначається локальною концентрацією капіталу, працездатного населення з метою виробництва товарів і послуг. Обґрунтування економічних районів як форми організації господарської системи країни загалом важливе для поглиблення всіх рівнів поділу праці. Закономірностями всіх рівнів поділу праці є:

- зниження витрат виробництва продукції і послуг на підприємстві;
- підвищення ефективності господарства загалом по країні.

Ефективність економіки на мікро-, мезо- і макrorівні зумовлюється поглибленням і поширенням поділу праці, який спричинено вимогами закону товаровиробництва і виявами його дії через зростання продуктивної сили всіх чинників та економії живої й уречевленої праці. Поділ праці як основа економічного районування впливає не лише на розвиток виробництва на певній території, а й на характер і концентрацію розселення (рис. 2.1).

Ефект рівнів поділу праці свідчить, що можлива нерівномірна диференціація виробництва і поселень на території країни, оскільки не всі території володіють однаковими чинниками їх розміщення. Розрізняють два види регіональної (територіальної) диференціації поселень і виробництва:

- компактну, яка характеризує топологічну наближеність населених пунктів і економічних об'єктів один до одного;
- некомпактну — розселення по всьому ареалу населених пунктів і розміщення економічних об'єктів на віддалі один від одного.

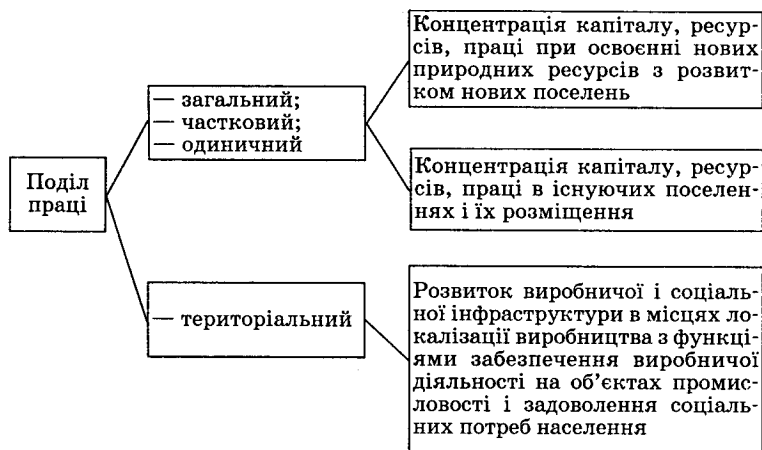

Рис. 2.1. Ефект рівнів поділу праці

Внаслідок поглиблення поділу праці та концентрації капіталу сформувалися певні види поселень із власними виробничими функціями, які є елементами територіальної організації виробництва.

1. Елементи поселення:

— *звичайний населений пункт* — село, селище, місто, які є малонаселеними та тяжіють до більших населених пунктів;

— *агломерація* — функціонально єдина група просторово зрощених поселень міського типу, що утворюють загальну соціально-економічну й екологічну систему;

— *мегаполіс* — найбільша форма розселення, яка утворилася внаслідок злиття великої кількості сусідніх міських агломерацій.

2. Елементи виробництва:

— *промисловий об'єкт (пункт)* — окреме підприємство, розміщене в межах або поза межами населеного пункту;

— *промисловий центр* — мале місто з двома-трьома промисловими підприємствами;

— *промисловий вузол* — середнє, велике місто з промисловими підприємствами і відповідним функціональним впливом на підприємства близьких поселень;

— *територіально-виробничий комплекс* — локальне розміщення підприємств різних видів діяльності з єдиною виробничою інфраструктурою.

3. Елементи інновацій:

— *технополіс* — місто науки і техніки, де ефективно поєднуються фундаментальні та прикладні наукові дослідження з виробництвом, передусім з наукомістким;

— *технопарк* — територіально відокремлений комплекс, створений на базі провідного університету, який забезпечує наукове, кадрове та інформаційне обслуговування інноваційних процесів у цій структурі; охоплює наукові установи, промислові підприємства, інформаційні, сервісні та виставкові комплекси, комфортні житлово-побутові умови; користується різними державними пільгами;

— *інкубатор (бізнес-інкубатор)* — організаційна структура, метою якої є створення сприятливих умов для ефективної діяльності новоутворених малих інноваційних фірм: надання приміщень та необхідного обладнання на певний період, забезпечення їх консультаціями з економічних та юридичних питань на пільгових засадах, організація інформаційного та рекламного забезпечення, експертиза інноваційних проектів тощо.

Важливою умовою раціонального розміщення продуктивних сил і специфіки розвитку економічних районів є економіко-географічне розташування населених пунктів, їх функції, що дає змогу визначити чинники розміщення, наприклад інноваційних елементів територіальної організації виробництва.

Характеристиками економіко-географічного положення можуть бути:

- відстань до економічних центрів;
- транспортно-географічне положення;
- віддаленість від джерел сировини;
- віддаленість від регіональних ринків;
- розподіл функцій у ієрархії центральних місць та ін.

Відповідно чинниками розміщення, наприклад технополісів, можуть бути:

- наближеність міста чисельністю 200 тис. осіб;
- наближеність до аеропорту або залізничної станції;
- удосконалена інформаційна мережа;
- розвинута соціальна інфраструктура;
- сприятливі життєві умови.

Ці ознаки відіграють важливу роль у формуванні територіальних структур, посилені самоуправлінням, яке забезпечує оптимальне використання праці та капіталу, створення потенційно самодостатніх територіальних організацій продуктивних сил, окремих економічних районів.

Методологія економічного районування

Економічне районування — це обґрунтований науковий поділ країни на економічні райони, що сформувалися історично або формуються в процесі розвитку продуктивних сил на основі поділу праці. Територіальний поділ праці є основою формування економічних районів.

Існує кілька принципів економічного районування:

— *історико-географічний* — використовувався у перших спробах економічного поділу держави ще у XIX ст.;

— *економіко-географічний* — підставою відокремлення районів є природно-географічні чинники і господарська спеціалізація території;

— *соціально-економічний* — підставою відокремлення районів є районотворче ядро — великий населений пункт, який визначає головні функції та просторову організацію виробництва певної території.

На основі цих принципів українські вчені обґрунтовують певні системи економічних районів. Наприклад, Ф. Заставний на основі другого принципу рекомендує виокремити три великі економічні райони — Східний, Західний, Південний, які теж мають певні територіальні відмінності та утворюються з менших економічних районів. О. Шаблій на основі третього принципу соціально-економічний район розглядає як великий регіон України, територія якого тісно пов'язана з найбільшим розташованим на ній населеним пунктом — демографічним, урбаністичним, соціальним, культурним та економічним ядром, що визначає головні зовнішні функції і геопросторову організацію. Таких соціально-економічних районів шість — Центральний, Західний, Північно-Східний, Центрально-Східний, Східний і Південний. Є й інші класифікації економічних районів. Жодна з класифікацій економічного районування не суперечить сформованій територіальній системі продуктивних сил, усі вони мають важливу наукову цінність.

Теорія ринкової економіки обґрунтовує необхідність реального суб'єкта ринку — суб'єкта виробництва і суб'єкта споживання — якими є фізичні особи, підприємства й окремі адміністративно-територіальні одиниці: село, місто, район, область, тобто регіон. За територіальною організацією такі регіони сформовані як адміністративні одиниці і як економічні системи. Вони володіють трудовим потенціалом, природними ресурсами, соціальною інфраструктурою, формують власний бюджет, тобто мають усі ознаки окремої економічної системи. Їм властива спеці-

алізація виробництва, концентрація капіталу, власна структура товарної продукції, особливий характер внутрішніх і зовнішніх економічних зв'язків і, найголовніше, вони за сприятливих економічних умов можуть функціонувати зі створенням регіонального прибутку, не потребуючи дотацій з державного бюджету для розвитку. А це важливо для ефективного функціонування продуктивних сил і формування економічно самодостатніх регіонів. Тому теорія ринкової економіки обґрунтовує необхідність враховувати при класифікації економічних районів систему адміністративно-територіального поділу і територіально-виробничу спеціалізацію суміжних регіонів.

Таблиця 2.2

Класифікація економічних районів в умовах ринку

Типи економічних районів	Наявність управління районом	Характер управління	Фінансування	
			економічного району	складових економічного району
I. Моноадміністративні				
1. Економіка адміністративно-територіальної одиниці (області, району, населеного пункту)	Адміністрація адміністративно-територіальної одиниці	Самоуправління, державне і галузеве управління	Самофінансування і державний бюджет	Самофінансування і державний бюджет
II. Поліадміністративні				
2. Промисловий район	Окремого органу нема	Державне і галузеве управління	Нема	Самофінансування і державний бюджет
3. Промислово-аграрний район	Окремого органу нема	Державне і галузеве управління	Нема	Самофінансування і державний бюджет
4. Аграрно-промисловий район	Окремого органу нема	Державне і галузеве управління	Нема	Самофінансування і державний бюджет

Ознаки економічних районів. За ознаками моноадміністративні економічні райони дещо відрізняються від поліадміністративних — передусім наявністю єдиного органу

управління, власного бюджету тощо, що значно полегшує вирішення економічних і соціальних питань. Поліадміністративні економічні райони не мають єдиного органу управління, бюджету (інколи можуть укладатися угоди між моноадміністративними районами, які належать до поліадміністративного). Поліадміністративні економічні райони не є суб'єктами ринку, а лише об'єктами державної економічної та інвестиційної політики, що не завжди дає змогу враховувати інтереси моноадміністративних.

Економічний район — економічно цілісна частина території країни, якій властиві спеціалізація і комплексність господарства.

Для економічного району характерні просторові відмінності у рівні розвитку і господарській спеціалізації території, стабільні трудові та транспортні зв'язки, перспективи розвитку, можливості задоволення суспільних потреб. Економічні райони — це територіальні виробничі системи, які мають певні спільні ознаки:

1) ознаки моноадміністративного економічного району:

- спільність території;
- однорідність природи, господарства і культури;
- єдиний управлінський орган;
- власний бюджет;
- спеціалізація і структура виробництва;

2) ознаки поліадміністративного економічного району:

а) ознаки інтегрального економічного району:

- спільність території;
- наявність територіально-виробничого комплексу;
- соціально-економічне тяжіння території до центру району;

району;

- природні ресурси;
- внутрірайонний поділ праці;

б) ознаки галузевого економічного району:

- спільність території;
- галузева районотворча роль;
- галузевий виробничий профіль району;
- галузевий міжрайонний обмін;
- внутрігалузевий поділ праці;
- природні ресурси.

Рівень територіальної спеціалізації — важливий критерій обґрунтування економічного району. Найчастіше рівень спеціалізації визначають концентрацією (локалізацією) капіталу, ресурсів, зокрема кількості працездатних і їх зайнятості в певній галузі. При цьому розраховують індекс спеціалізації (локалізації) I_d :

$$I_{\lambda} = \frac{T'}{T} : \frac{T'_n}{T_n},$$

де T' — число зайнятих в окремій галузі та конкретному районі; T — число зайнятих у всій промисловості регіону; T'_n — число зайнятих у галузі та країні загалом; T_n — число зайнятих у промисловості країни загалом.

Галузь визначає виробничий профіль району за $I_{\lambda} > 1$. Розраховують також районний *мультиплікатор* M_p — показник, який є основою здійснення політики зайнятості в певному регіоні:

$$M_p = T_{\sigma} / T_p,$$

де T_{σ} — у базових галузях; T_p — у галузях району.

Отже, соціально-економічне районування дає змогу відобразити особливості територіальної диференціації природних і соціально-економічних умов та оцінити політику уряду країни щодо вирішення політичних, економічних, соціальних, екологічних регіональних проблем. Таке районування важливе в аспекті вдосконалення державного управління суспільством і місцевого самоврядування.

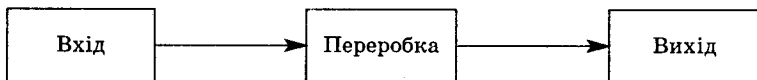
Методи аналізу територіальної організації економічної системи

Методом є спосіб (засіб) досягнення будь-якої мети, вирішення конкретного завдання, методикою — сукупність методів практичного чи теоретичного пізнання дійсності. У свою чергу, методика є частиною методології, яка забезпечує вивчення певної наукової проблеми. Свідоме застосування наукою обґрунтованих методів у складі методології є важливою умовою отримання нових знань про досліджуваний об'єкт.

Економічні методи обґрунтування розміщення продуктивних сил. Вибір методів економічного аналізу залежить від рівня організації і характеру функціонування господарської системи та цілей її дослідження. Завдання аналізу завжди пов'язане з оцінкою стану економічної системи, виявленням причин певного явища та пошуком методів, засобів і ресурсів для поліпшення (за потребою) соціально-економічної ситуації. Для визначення стану або встановлення діагнозу територіальної економічної системи використовують кілька економічних методів.

1. Системний метод. Один із методів комплексного вивчення економіки як єдиного цілого з позицій системного

аналізу. Територіальна економічна система як сукупність продуктивних сил і виробничих відносин є відкритою системою. Системними об'єктами є вхід, вихід, мета, зворотний зв'язок та обмеження.

Вхід економічної системи характеризується сукупністю природних, трудових, виробничих та інформаційних ресурсів. *Переробка* — перетворення сировини, матеріалів, ресурсів на готовий продукт. *Вихід* — сукупність матеріальних благ та послуг, необхідних для задоволення потреб суспільства. *Мета* — впливає з вимог законів виробництва і відтворення населення.

Особливості системного підходу до управління і регулювання виробництва полягають у переході від поточного управління процесами до стратегічного і перспективного, від відокремлених, часткових підсистем до комплексної системи, до підвищення гнучкості й оперативності при освоєнні нових виробів і процесів, від аналізу окремих випадків до системного аналізу варіантів рішень, від підрахунку окремих елементів ефективності до комплексної оцінки всіх факторів, від використання вибіркового матеріалу бухгалтерії до застосування потокового контролю на основі використання економіко-математичних методів і засобів обчислювальної техніки. Системний аналіз управління виробництвом дає змогу всебічно оцінювати раціональність нових капітальних вкладень, інновацій, комплексно враховувати фактори розвитку виробництва, вдосконалювати інформаційні потоки та гарантує оптимізацію прийнятих рішень.

2. Балансовий метод. Метод оброблення й аналізу статистичних даних підприємства, галузі, регіону. Він дає змогу взаємопов'язувати ресурси та їх використання, виявляти пропорції та взаємозв'язки, які утворюються в процесі відтворення. У територіально-економічному аналізі використовують різні баланси, які можна згрупувати:

1) баланси, які характеризують ресурси окремих продуктів, розподіл та використання їх у національній економіці (баланси різних видів металів, палива, хімікатів, будівельних матеріалів, машин та ін.); їх складають переважно в натуральних показниках.

2) баланси праці — баланс працездатного населення, баланс зайнятості та використання праці зайнятих та ін.;

3) баланси, які характеризують утворення грошових ресурсів і використання їх у національній економіці, в окремих галузях чи населенням: баланс державного чи регіонального бюджету, баланс доходів і видатків галузі, баланс доходів і видатків населення та ін.;

4) баланс виробництва і розподілу валового внутрішнього прибутку, платіжний баланс, міжгалузевий баланс виробництва та розподілу продуктів.

3. Нормативний метод. Передбачає врахування нормативів — розрахункових величин затрат живої та уречевленої праці на виробництво одиниці продукції або окремі види робіт і послуг.

Нормативи є вихідними даними для встановлення техніко-економічних норм на підприємствах. З огляду на сферу застосування вирізняють такі основні групи нормативів:

— нормативи використання матеріальних ресурсів (сировини, палива, матеріалів, електроенергії);

— нормативи продуктивності устаткування (машин, механізмів, агрегатів);

— нормативи затрат праці (єдині, типові, галузеві норми часу, норми виробітку, нормативи обслуговування або нормативи чисельності за категоріями працюючих).

4. Економіко-математичні методи. Комплекс наукових дисциплін, що сформувався на стику економіки з математикою і кібернетикою: економіко-статистичні методи, моделювання економічних процесів, методи оптимальних рішень тощо.

Економічний аналіз продуктивних сил і їх розміщення не обмежується переліком найбільш загальних методів. Дослідження їх розвитку і розміщення потребує творчого підходу до відбору і застосування методів з урахуванням вимог часу та поставлених цілей і завдань, зокрема у сучасних умовах необхідно використовувати комп'ютерну техніку і комп'ютерні технології.

Аспекти аналізу територіальної економічної системи. Територіальна структура є важливим об'єктом дослідження національної економічної системи. Це стрижнева категорія геопросторової організації господарства країни, яка охоплює основні економіко-територіальні поняття, зокрема наявність і взаємопов'язаність форм територіальної організації продуктивних сил загалом. *Продуктивні сили як територіальна економічна система* — це функціональне поєднання елементів чинників виробництва, зосередження і розміщення яких зумовлене природними умовами або суспільними потребами. Основними елементами продуктивних сил є праця, основний, оборотний капітал і фінан-

си. Вартість праці, основного і оборотного капіталу складають вартість національного капіталу.

Основою локалізації національного капіталу і його територіального розміщення є всі рівні поділу праці: загальний, частковий, одиничний і територіальний. Це поглиблює спеціалізацію, технологічну і економічну кооперації виробництв, посилює взаємозалежності виробничих і обслуговуючих підприємств та організацій на території, де вони розміщені.

Дослідження територіальної організації продуктивних сил передбачає обов'язкове вивчення структури, ієрархії та інших особливостей управління. У ринковій економіці формула управління економікою — це формула влади. Отже, мистецтво управління країною чи територією ґрунтується на опануванні формули влади кожним об'єктом управління. Перспективний розвиток територіальної структури продуктивних сил і економіки загалом залежить значною мірою від формули управління центральної і місцевої влади.

Продуктивні сили певної території — це комплекс взаємозумовлених, локально зосереджених виробничих і обслуговуючих підсистем. Функціонуючи для задоволення регіональних і міжрегіональних потреб, вони утворюють єдину територіальну економічну систему, яка поєднує різні галузі виробництва, рівні управління, системи обміну, споживання, захисту населення, довкілля та ін. Аналіз продуктивних сил як територіальної економічної системи здійснюється через призму трьох основних аспектів: територіально-комплексного, територіально-галузевого, територіально-ефективного.

1. Територіально-комплексний аспект. Враховує взаємодію галузей сфери виробництва, сфери послуг, управління як єдиної економічної системи, виявлення пропорцій виробництва й споживання, рівнів економічного розвитку населених пунктів і територій, внутрірегіонального і міжрегіонального обміну тощо. Він дає змогу:

а) розкривати продуктивні можливості території — наявність ресурсів живої праці, основного або продуктивного капіталу, мінерально-сировинних, грошових ресурсів, попит і платоспроможність споживачів, експортні можливості території та ін.;

б) висвітлювати рівень поділу праці, взаємозумовленість і взаємозв'язок об'єктів виробництва товарів і послуг, кооперацію виробництва, стан виробничої й соціальної інфраструктури, обсяги, структуру, динаміку виробництва регіонального продукту та ін.;

в) виявляти рівень збалансованості та оптимізації пропорцій продуктивних сил території, обґрунтовувати прогноз розвитку продуктивних сил, розробляти територіальні баланси, в яких зводять виробництво товарів, робіт і послуг з їх розподілом в окремому регіоні та за його межами. Територіальні баланси розробляють з окремих видів ресурсів: трудових, водних, земельних; промислової та сільськогосподарської продукції для обґрунтування індикативних (рекомендаційних) планів виробництва; капітальних вкладень, перевезень, попиту і пропозиції на гуртовому і споживчому ринках.

Результати територіально-комплексного аналізу дають змогу сформувати на рівні країни генеральну схему розвитку і розміщення продуктивних сил країни, окремого регіону — схему розвитку і розміщення продуктивних сил області, міста тощо. У кожному випадку цей документ повинен містити наукове обґрунтування розвитку і розміщення продуктивних сил на перспективу за такими розділами:

— аналіз розвитку і розміщення продуктивних сил за базовий період (не менше 15 років);

— завдання розвитку і розміщення продуктивних сил на перспективу, які визначають відповідно до структурних ринкових змін;

— передумови й умови розміщення продуктивних сил на перспективу;

— прогноз рівнів розвитку національної економіки та окремих її регіонів на перспективу;

— прогноз розвитку і розміщення галузей національної економіки та промисловості, міжгалузевих комплексів;

— прогноз економічного і соціального розвитку областей, міст, районів;

— вплив ринкових перетворень і міжнародного поділу праці на розміщення продуктивних сил;

— економічна ефективність передбачуваних зрушень у територіальній структурі господарств.

2. Територіально-галузевий аспект. На основі аналізу поділу праці дає змогу обґрунтувати спеціалізацію виробництва окремих регіонів — переважаючий розвиток виробництва певних видів продукції або виконання відповідних національно-господарських функцій з урахуванням найефективнішого використання сприятливих природних і економічних умов району та раціональної участі в територіальному поділі праці.

На основі загального поділу праці з'ясовують співвідношення сфер виробництва товарів і надання послуг. У ви-

робничій сфері — співвідношення промисловості, сільського господарства, будівництва, транспорту; у сфері послуг — співвідношення освіти, охорони здоров'я, культури та ін. На основі часткового поділу праці визначають співвідношення у промисловості — машинобудуванні, хімічній, легкій та інших галузях; у сільському господарстві — рослинництві, тваринництві тощо. На основі одиничного поділу праці — структуру зайнятості за професіями, рівнем кваліфікації тощо. Територіально-галузевий аспект аналізу розміщення і функціонування продуктивних сил передбачає обґрунтування спеціалізації виробництва, обслуговуючої діяльності окремої території — області, району, міста, групи областей.

Територіально-галузевий аспект оцінки господарської діяльності дає змогу оптимізувати розміщення галузей національної економіки, яке базується на аналізі потреб країни загалом і окремих регіонів у певних видах продукції, наявності виробничих можливостей, трудових, енергетичних, паливних, сировинних ресурсів. Рівень забезпеченості територій (районів) наймасовішою продукцією промисловості чи сільського господарства визначається на основі територіальних балансів виробництва і розподілу продукції. Спеціалізація регіону і обмін продуктами підвищують ефективність виробництва загалом і прискорюють темпи його розвитку.

3. Територіально-ефективний аспект. Пов'язаний з такими поняттями:

— *ефект* — загальний результат, отриманий внаслідок використання загальних засобів за певний період часу;

— *продуктивність* — одиничний результат, отриманий як віддача одиниці задіяної праці чи капіталу за одиницю часу;

— *ефективність* — одиничний результат, отриманий як місткість одиниці затрат праці чи капіталу в одиниці створеної продукції;

— *індекс продуктивності (ефективності)* — результат порівняння виробничого ефекту (ефективності) наступного періоду до виробничого ефекту (ефективності) попереднього періоду;

— *економічне зростання* — зростання обсягу виробництва ВВП, платоспроможності населення, рівня споживання на душу населення, тобто добробуту.

Залежно від сфери соціально-економічного буття вирізняють ефективність (ефект) економічну, соціальну та ефективність розміщення продуктивних сил.

Економічна ефективність — це співвідношення затрат і результату. Ефективність зростає за мінімізації матеріаль-

них, сировинних, фінансових, трудових затрат, чисельності управлінських структур та їх рівнів, скорочення шляху руху ресурсів, продукції, фондів, зростання продуктивності праці, віддачі основного й оборотного капіталів і отримання максимального прибутку.

Соціальна ефективність — сукупність економічних і соціальних наслідків, яка досягається за певного обсягу використання ресурсів і затрат. До соціального ефекту належать:

- збільшення обсягу, вдосконалення структури індивідуального споживання матеріальних благ і послуг;
- поліпшення забезпеченості майном і комунальними послугами (за кількістю та якістю);
- розвиток структури, повноти задоволення послугами індивідуального та колективного споживання;
- поліпшення умов безпеки праці;
- зниження захворюваності, продовження середньої тривалості життя;
- збільшення вільного часу працівників;
- підвищення рівня культури й освіти населення, кваліфікації працівників;
- збереження і впорядкування довкілля та ін.

Ефективність розміщення продуктивних сил пов'язують з вирівнюванням економічних рівнів розвитку регіонів. Виявляється у вищих темпах зростання продуктивних сил менш розвинутих регіонів порівняно з більш розвинутими. Чинниками ефективного розміщення продуктивних сил є:

- ресурсні — наявність працездатного населення, водних, мінерально-сировинних і енергетичних ресурсів;
- економічні — сукупні витрати на зайнятість, водозабезпечення, освоєння ресурсів;
- соціальні — зростання рівня зайнятості, розвиток соціальної інфраструктури, природоохоронні технології та ін.

Ефективність вимірюють співвідношенням результату (ефекту) (Q_c) до затрат — матеріальних (Q_n, U_n) чи трудових (T_k):

$$E_{\phi} = Q_c / T_k \text{ чи } t_k = T_k / Q_c.$$

Ефективність є позитивною, якщо результат зростає, а затрати залишаються незмінними, зменшуються або їх зростання є меншим порівняно зі зростанням результату. Негативною вона буває, якщо результат зменшується, а затрати залишаються незмінними, зростають або їх зростання перевищує результат.

Продуктивність і ефективність визначають стосовно:

- працюючих на виробництві — продуктивність праці, трудомісткість одиниці продукції;
- основного капіталу: капіталовіддача, капіталомісткість одиниці продукції;
- оборотного капіталу: коефіцієнт оборотності обігових коштів, коефіцієнт закріпленості обігових коштів в одиниці продукції;
- виробництва продукції: відношення ціни продукції до її собівартості;
- роботи підприємства: відношення вартості валової продукції підприємства до затрат на її виробництво;
- роботи галузі: відношення суми вартості валової продукції підприємств галузі до суми затрат на її виробництво;
- економіки (господарства) регіону: відношення суми вартості валової продукції підприємств регіону до суми затрат на її виробництво;
- економіки (господарства) країни: відношення вартості валового внутрішнього продукту (dQu) до затрат на його виробництво або випуску (Qu) до затрат.

Визначення продуктивності задіяних праці та капіталу завжди потребує аналізу ефективної (оберненої до продуктивної) функції. Метою є зниження затрат на виробництво одиниці продукції.

Територіально-економічна діагностика. Перед урядом країни, органами управління регіонами, суб'єктами виробництва постають проблеми, які потребують забезпечення систематизованою інформацією, яка відображає реальний стан певної господарської системи. Ці питання вирішують за допомогою економічної (стосовно окремого виробничого об'єкту) чи територіально-економічної (стосовно регіону) діагностики.

Територіально-економічна діагностика — процес вивчення територіальної економічної системи, її структури, динаміки, внутрігосподарських і міжгосподарських зв'язків, визначення стану функціонування її окремих аспектів і системи загалом.

Об'єктами територіального економічного аналізу є промислове (виробниче) підприємство, район міста, населений пункт, адміністративний район, адміністративна область, країна загалом. Територіальний економічний діагноз — це:

- процес дослідження об'єкта;
- стан досліджуваного об'єкта;
- висновки про стан об'єкта;

— рекомендації щодо заходів, спрямованих на поліпшення стану об'єкта.

Економічна діагностика вимагає відповідних фахівців, засобів, логічної послідовності тощо. Її загальний алгоритм формують:

- постановка цілі та вибір об'єкта;
- побудова системи індикаторів (критеріїв, показників);
- розроблення якісних і кількісних шкал;
- збір і оброблення інформації;
- виявлення і класифікація регіональних економічних, соціальних патологій та симптомів;
- обґрунтування причин і систематизація чинників економічних і соціальних патологій;
- узагальнення соціально-економічного стану і рекомендації щодо його оздоровлення.

Якість територіально-економічного діагнозу значною мірою залежить від добору і використання системи індикаторів, які зорієнтовані на такі цілі:

- пошук і систематизацію патологій розвитку територіально-економічної системи;
- виявлення вузьких місць;
- з'ясування механізму формування виробничих зв'язків;
- встановлення належності об'єкта до певного класу тощо.

Важливе значення у розробленні якісного територіально-економічного діагнозу має вибір системи проведення діагностичного дослідження. Залежно від особливостей аналітико-дослідницьких процедур вирізняють такі види діагнозу в регіональній економічній діагностиці:

- тестовий;
- функціональний;
- моделювання об'єкта;
- експертна оцінка;
- ретроспективний.

Регіональний економічний аналіз та оцінку стану системи проводять безконтактним (функціональний і ретроспективний аналіз) і контактним методами (експертна оцінка, тестове опитування, моделювання об'єкта).

Результати територіально-економічної діагностики залежно від цілей, отриманих результатів зводять у єдину схему та використовують за призначенням. Напрямами практичного використання результатів регіональної економічної діагностики можуть бути:

— виявлення закономірностей територіальної концентрації та використання продуктивних сил з метою комплексного розвитку території, формування агломерацій, промислових вузлів, технополісів, технопарків, урбанізованих зон, вільних економічних зон;

— обґрунтування комплексного економічного і соціального розвитку;

— поєднання інтересів країни та регіону;

— наближення матеріало-, енерго-, водомістких галузей до джерел палива, енергії, води та забезпечення дотримання принципів комплексного, раціонального розміщення виробництва; збалансованості та пропорційності; збереження рівноваги між виробничою діяльністю людини та природою.

Територіально-економічна діагностика — дуже складний процес, який вимагає від виконавців глибокого пізнання дії економічних законів, закономірностей розвитку економічних і соціальних процесів, вміння підбирати відповідні методи аналізу, систему критеріїв та показників, узагальнювати економічні та соціальні явища.

Запитання. Завдання

1. На основі використання параметрів виробничої функції обґрунтуйте системний підхід до формування і розміщення продуктивних сил.
2. На основі використання рівняння закону господарської збалансованості обґрунтуйте суть балансового методу аналізу економічної системи і розроблення заходів економічної політики.
3. Проаналізуйте територіально-комплексну економічну систему окремого регіону.
4. Обґрунтуйте переваги економічного районування країни в зонально-географічному, соціально-економічному аспекті та в аспекті розгляду регіону (населеного пункту, області) як суб'єкта ринку.
5. Обґрунтуйте поняття ефективність (ефект) як пріоритетне при формуванні і розміщенні продуктивних сил на рівні підприємства, регіону, країни загалом.

2.2. Чинники продуктивних сил

Основним чинником виробництва є людський. Продуктивна людина є основною продуктивною силою. Для підвищення своєї продуктивної сили людина створює і вдосконалює основний капітал і засоби виробництва, оборотний капітал, технології, організацію праці, виробництва, систему управління тощо, а також правову основу виробниц-

тва, фінансів, систему розподілу, обміну і споживання національного продукту. Отже, до чинників продуктивних сил відносять також правову базу, фінанси, стимули виробництва і споживання продукту.

Людина і продуктивна праця

Людина володіє фізіологічною та інтелектуальною силою, здатністю створювати продукти для задоволення власних потреб і відтворення. Створений валовий продукт V практично у повному обсязі використовується для виробничого і невиробничого споживання населення через валові витрати V^* . Отже, виробництвом забезпечується відтворення населення.

Населення — природно-історична сукупність людей, яка формується і безперервно відтворюється в процесі виробництва і відтворення самого життя.

Населення є джерелом формування головної продуктивної сили — людини, носія виробничих відносин. Йому притаманне відтворення як природний процес, що є неможливим без виробництва життєвих благ. Саме в процесі виробництва людина створює матеріальні та духовні цінності, споживаючи які, продовжує власне життя. Продовження життя є метою людини, а виробництво матеріальних і духовних цінностей — засобом для її досягнення. Завдяки виробництву не лише забезпечується продовження людського життя, а й підвищення його рівня, з чим пов'язують кількість і якість споживання матеріальних, духовних цінностей.

Отже, населення одночасно є виробником матеріальних та духовних цінностей і їх споживачем. Його характеризують національні, соціальні та економічні особливості. *Національні особливості* відображають риси мислення, свідомості, культури, побуту, ставлення до праці, природи, торгівлі, міжнародних відносин тощо. *Соціальні особливості* відображають груповий або суспільний спосіб життя людини, її природне відтворення, *економічні* — здатність до праці, творчості, виробництва.

Національні категорії населення. Національні категорії населення відображають процеси, особливості поглядів певних його груп на проблеми суверенітету, державності, мови, культури, побуту, способу мислення, ведення господарства тощо. Вони тісно пов'язані з формуванням єдиної державної та господарської системи, в основі яких є кон-

ституція країни і закони, що регулюють відносини національного, соціального й економічного розвитку.

У сучасному розумінні національна спільність людей не обов'язково є моноетнічною групою. Нації сучасних держав переважно багатоетнічні. Але всі вони є громадянами країни і представниками її нації. Наприклад, громадяни України російського, польського, єврейського походження є представниками української нації з усіма її державними атрибутами і символами. Відповідно держава й економіка теж національні. Наприклад, економіка США як багатоетнічної країни така ж національна, як і економіка майже мононаціональної Японії, оскільки кожна сформована на єдиній основі пізнання об'єктивних економічних законів і способів мислення та на власній конституції.

Національна категорія населення — група населення, об'єднана за певними якісними ознаками самопізнання, способу мислення, самосвідомості, ставлення до держави, праці, довкілля тощо.

Національні категорії можна згрупувати за критеріями національної самосвідомості.

1. Свідомість національного патріотизму. Об'єднує групу людей з високим рівнем національної самосвідомості, гордості за свою націю і країну, з бережливим ставленням до національної (державної) мови, культури, історії, освіти, релігії, до культурних та історичних надбань інших народів, які сповідують пріоритет загальнолюдських цінностей, прав і свобод людини і націй, соціальної справедливості, терпимості, національно-демократичних ідей.

2. Свідомість національного нілізму. Об'єднує групу людей, яким байдуже або майже байдуже національне походження; вони надають перевагу меркантильним інтересам, концентрують свої зусилля на матеріальному збагаченні, навіть незаконним шляхом; у політиці відстоюють ідеологію космополітизму, соціальної рівності, державної багатомовності.

3. Свідомість національної винятковості. Об'єднує групу людей, які гіперболізують значення своєї нації, тобто підносять її вище за інших, нав'язують свою національну культуру іншим народам, асимілюють їх тощо; політика такої групи ґрунтується на ідеології фашизму, расизму, шовінізму, великодержавного імперіалізму тощо.

Кількісне співвідношення населення за критеріями національної самосвідомості є дуже важливе в аспекті формування праці, капіталу, здійснення державної кадрової політики.

Соціальні категорії населення (категорії природного відтворення). Поділ на соціальні категорії відображає процеси природного відтворення, потреби людини, соціальний стан, рівень її розвитку, інтелекту, мислення тощо. Аналіз соціальних категорій населення дає змогу вивчати суспільні групи, особливості, співвідношення людей за статтю, віком, розселенням, концентрацією розселення, запитами і їх самовираженням, освітою, задатками до творчості тощо. Отже, поняття «соціальні категорії населення» характеризує процеси відтворення суспільства і суспільний спосіб життя.

Соціальна категорія населення — група населення, об'єднана за певними якісними ознаками розселення, природного відтворення та переміщення.

Соціальні категорії населення можна згрупувати:

1) за критерієм чисельності:

- чисельність населення загалом;
- чисельність міського і сільського населення;
- чисельність населення за статтю і віком;
- розселення населення по території;
- динаміка чисельності населення;

2) за критерієм природного руху:

- народжуваність;
- смертність;
- природний приріст;
- дитяча смертність;
- шлюбність і розлучення;

3) за критерієм міграційного руху:

- переміщення населення всередині країни;
- виїзд населення з країни (еміграція);
- в'їзд населення в країну (імміграція);
- міграційний (механічний) приріст населення.

Усі соціальні категорії населення виявляються через відповідні кількісні показники, зіставляючи які в часі, можна простежувати тенденції й закономірності природного відтворення і соціального розвитку населення.

Економічні категорії населення (категорії зайнятості). Належність до певної економічної категорії населення пов'язана з працездатністю за віком, загальноосвітньою і спеціальною підготовкою, професійною кваліфікацією, часом праці, оплатою праці тощо.

Економічна категорія населення — група населення, об'єднана за певними якісними ознаками здатності до праці, рівня професійної підготовки, складності виконання праці, зайнятості.

Актом зайнятості реалізуються інтереси зайнятої людини, сім'ї, колективу і суспільства загалом, забезпечуються доходи. Зайнятість відображає аспект виробничих відносин, пов'язаний із залученням працівника до конкретної кооперації праці на відповідному робочому місці, засвідчує забезпеченість працездатного населення робочими місцями. При цьому визначають:

- рівень зайнятості працездатного населення в суспільно корисній праці;
- розподіл зайнятого населення між сферами і галузями національної економіки і територією країни;
- ефективність використання праці зайнятих на виробництві.

Процес зайнятості вивчають за допомогою певних категорій: працездатне населення, трудовий капітал, економічно активне населення, безробітне населення та ін.

Працездатне населення — сукупність людей віком від 17 до 60 років, здатних за психофізіологічними даними до участі в трудовому процесі.

До працездатного населення відносять зайняте в національній економіці населення старше і молодше від працездатного віку, яке має фізичний розвиток, розумові здібності та знання, необхідні для праці.

Працездатне населення класифікують за якістю підготовки до праці та складністю виконуваної праці. У ринковій економіці надають перевагу підготовці працівників високої кваліфікації, оскільки цього вимагають складні технічні засоби виробництва і технології. Відповідно виокремлюють групу працездатного населення з високим інтелектом і творчим потенціалом, яку ще називають людським, або трудовим капіталом.

Трудовий капітал — частина працездатного населення, яка володіє високим рівнем знань і професійної кваліфікації, здатна створювати нові системи знань, техніки, технологій, форм організації праці та виробництва, істотно впливати на технічний рівень виробництва, зростання обсягів виробництва, якості, конкурентоспроможності продукції, зниження собівартості продукції, зростання прибутків.

Щодо розвитку продуктивних сил, темпів зростання обсягів виробництва національного продукту — це найактивніша і найпродуктивніша група населення. У Японії кожний другий зайнятий має вищу освіту, в США — постійно підвищує свою професійну кваліфікацію третина зайнятого населення.

Серед зайнятого населення виділяють частину населення, яка є реальним активним чинником продуктивних сил, створює необхідний для споживання і відтворення національний продукт, що є основою доходу зайнятих і незайнятих в економіці. Цю категорію називають економічно активним населенням.

Економічно активне населення — працездатне населення, зайняте суспільно корисною діяльністю, яка приносить дохід.

Закономірною є природна незайнятість, зумовлена відсутністю місць праці, способом виробництва та іншими чинниками. Незайнятим вважають населення працездатного віку, яке готове до праці. Це безробітне населення, яке не заробляє доходів і певний час отримує матеріальну підтримку держави.

Безробітне населення — частина населення працездатного віку, тимчасово не зайнята в суспільно корисній діяльності, яка не заробляє доходів.

Національні, соціальні та економічні категорії населення є основою аналізу демографічних, національних, соціально-культурних та господарських процесів у країні.

Чисельність населення України. Важливим чинником продуктивних сил і розвитку економіки є чисельність населення, яка забезпечує відтворення чисельності працездатного населення, чисельності зайнятих, трудового капіталу. Чисельність населення (N) — змінний показник, який залежить від об'єктивних природних (ΔN — природного приросту) і міграційних (ΔN_m — міграційного приросту) процесів. На величину природного чи міграційного приросту впливають соціально-економічні чинники, національні традиції народу, його культура, спосіб і рівень життя. Він вимірюється кількістю приросту на 1000 осіб населення. Зміну чисельності населення з урахуванням коефіцієнтів природного і міграційного приросту можна розрахувати за формулою:

$$N = N + N \times \Delta N \times \Delta N_m.$$

Для розрахунку прогнозу чисельності населення N' на перспективу в n -років використовують таку формулу:

$$N' = N + N \times (\Delta N \times \Delta N_m)^n.$$

До 1990 р. чисельність населення України мала тенденцію до зростання. Спад виробництва, скорочення робочих місць, незначні доходи на душу населення спричинили

зменшення природного приросту населення в Україні та посилення еміграції. За даними Всеукраїнського перепису населення, в грудні 2001 р. населення України становило 48,416 тис. осіб, з яких 32,538 тис. — городяни (рис. 2.2).

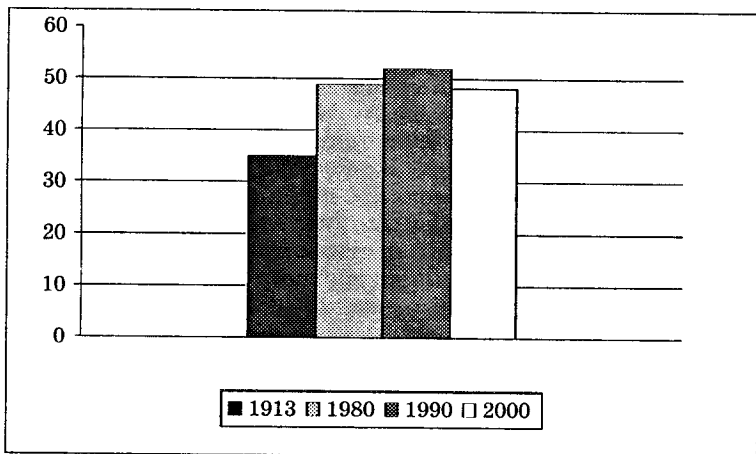

Рис. 2.2. Динаміка чисельності населення України

Зменшення чисельності населення в Україні здебільшого пов'язують із тривалою соціально-економічною кризою і недостатніми доходами для утримання сімей.

Розселення населення України. В Україні розвинулися три форми поселень, які характеризують систему розселення людей: міста, селища міського типу і сільські населені пункти. Типовими формами є міста та дисперсно-групове (розсіяно-групове) сільське розселення, що свідчить про переважання кількості сільських населених пунктів над міськими при вдвічі меншій чисельності сільського населення. Мінімальна чисельність жителів, яка дає підставу реєструвати місця їх поселення як населені пункти — 15 осіб, а відстань між ними повинна становити 2 кілометри.

До категорії міст в Україні належать поселення з чисельністю населення понад 10 тис. осіб. До категорії селищ міського типу — поселення з чисельністю населення понад 2 тис. осіб. За даними перепису 2001 р., в Україні налічувалося 454 міста, 897 селищ міського типу, 28 775 сільських населених пунктів.

Міське населення. На початок 2002 р. у містах України проживало майже 68% населення. Його чисельність поча-

ла стрімко зростати в 60-ті роки, а особливо швидко в останні двадцять років ХХ ст. — на 3,5 млн. осіб, або на 11,4%. Значно переважає чисельність міського населення у АР Крим, Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Луганській, Одеській, Харківській областях. Незначне переважання — у Волинській, Житомирській, Кіровоградській, Київській, Львівській, Миколаївській, Полтавській, Сумській, Херсонській, Хмельницькій, Черкаській, Чернігівській областях.

У міських населених пунктах України (майже 5% усіх населених пунктів) зосереджено понад дві третини населення країни. Міста становлять лише третину міських поселень України, але в них проживає до 90% усього міського населення. Більша його частина припадає на великі та дуже великі міста. У селищах міського типу з чисельністю понад 20 тис. осіб проживає лише 2% населення, а решта — у поселеннях до 20 тис. осіб.

Сільське населення. На початку ХХ ст. в Україні переважало сільське населення — понад 80%. На початок ХХІ ст. відносна чисельність сільського населення значно зменшилася і становить до 32%, або понад 16 млн. осіб. Переважає сільське населення у Вінницькій, Закарпатській, Івано-Франківській, Рівненській, Тернопільській, Чернівецькій областях.

Найсуттєвішими чинниками формування чисельності сільського населення є соціально-економічні умови, які склалися в Україні у певні періоди її історичного розвитку. Загальною тенденцією було і залишається абсолютне і відносне зменшення сільського населення, що зумовлене відтоком сільських жителів у міста з метою знайти роботу і дещо гіршою ситуацією, ніж у містах, щодо народжуваності та смертності.

Динаміка чисельності сільського населення має певні територіальні відмінності. Наприкінці ХХ ст. чисельність сільського населення зросла в АР Крим, Закарпатській і Херсонській областях, у решті областей вона помітно знизилася, зокрема у Вінницькій, Чернігівській, Хмельницькій, Житомирській та Херсонській.

Отже, розселення населення та особливості його концентрації в різних типах поселень зумовлені специфікою соціально-економічного розвитку країни, конкретними зрушеннями в економічній і соціальній сферах, а також у територіальній структурі й організації національної економіки, особливо галузей матеріального виробництва.

Статеві-вікова структура населення. Показник статевої структури характеризує співвідношення чоловіків і жінок у

загальній чисельності населення. З 1970 р. до 2000 р. намітилася тенденція до стабільного співвідношення чисельності чоловіків і жінок з незначним переважанням чоловіків. Ця тенденція зберігається у співвідношенні: жінки — 53,5%, чоловіки — 46,5%. Переважання чисельності жінок пояснюється нижчою смертністю, війнами, міграцією за межі держави чоловіків. Демографічна наука стверджує, що на сто народжених дівчаток народжується 106—107 хлопчиків. Кількість чоловіків переважає у віковій категорії до 25—30 років, потім повільно зменшується. З віку 40—45 років у загальній чисельності населення вже переважає кількість жінок.

Вікову структуру населення розглядають за ознаками належності до працездатного віку:

- молодше за працездатне: 0 — 16 років;
- працездатне: чоловіки — 17 — 59, жінки — 17 — 54 роки;
- старше за працездатне: чоловіки — 60 і більше, жінки — 55 і більше років.

Співвідношення цих вікових груп таке: молодше за працездатне — 21%, працездатне — 56%, старше за працездатне — 23%; відповідно у структурі вікових груп міського населення — 20%, 60%, 20%; сільського — 22%, 49%, 29%.

Аналіз вікової структури населення України за останні десятиріччя засвідчує зменшення абсолютної та відносної чисельності дітей віком до 16 років. Також зменшується абсолютна і відносна чисельність населення працездатного віку. Зростає лише абсолютна і відносна чисельність населення, яке є старшим від працездатного віку. Збільшення кількості жінок та загальне постаріння населення характерні для подільських та центральних областей України. Децю краща ситуація у Волинській, Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській та Рівненській областях.

Вивчення динаміки статевої та вікової структури населення загалом і за регіонами важливе для формування концентрації працездатного населення і його зайнятості, оскільки територіальні особливості є наслідком відмінностей природного та міграційного руху.

Природний приріст. Характерною особливістю природного руху населення України за останні десятиріччя є постійне скорочення його природного приросту (ΔH). Це спричинено зменшенням народжуваності та зростанням смертності. За 1985—1998 рр. кількість народжених на 1000 осіб зменшилося з 15 до 8, тоді як кількість померлих за цей час зросла з 12 до 14 осіб.

Показники народжуваності та смертності помітно відрізняються в різних областях України. За цим критерієм їх можна поділити на три групи:

1) області Західноукраїнського регіону, в яких дещо більша народжуваність і дещо менша смертність населення, ніж у середньому по Україні;

2) області Центрально-Південного регіону з вищими за середньоукраїнські показниками народжуваності та смертності;

3) області Центрально-Східного регіону з нижчими за середньоукраїнські показниками народжуваності та вищими показниками смертності.

Коефіцієнт природного приросту ΔN населення України внаслідок тенденції негативного співвідношення народжуваності та смертності за 1985—1998 рр. знизився з $\Delta N 2,9$ до $\Delta N 6,0$, що зумовлено багатьма економічними, соціальними, політичними й економічними чинниками. Це позначилося на коефіцієнтах народжуваності та смертності за віковими групами. Наприклад, коефіцієнт народжуваності має тенденцію до зростання лише серед жінок вікової групи 15—19 років, у вікових групах 20—49 років помітна тенденція до стабільного зменшення народжуваності.

Протилежну тенденцію демонструють коефіцієнти смертності за віковими групами, тобто кількість померлих у середньому за рік на 1000 осіб відповідної вікової групи. Зменшення смертності помічено лише у віковій групі 0—4 роки. Зростання смертності починається з вікової групи 15—19 років, причому інтенсивність смертності зростає зі збільшенням віку населення.

Зайнятість і ефективність праці. Населення працездатного віку є основою формування всіх інших категорій населення, пов'язаних із процесом зайнятості. У віковій структурі населення України частка осіб працездатного віку становить 56%, відповідно серед міського населення — 60%, сільського — 49%. Тенденції зростання чи скорочення його чисельності залежать від процесів народжуваності та смертності. Населення працездатного віку є основою зайнятості в різних галузях національної економіки. Із процесом зайнятості пов'язані такі економічні категорії:

- працездатне населення;
- трудовий капітал;
- економічно активне населення;
- безробітне населення.

Теоретично можлива повна зайнятість усього працездатного населення. Однак важливою умовою зайнятості є

наявність робочих місць та економічні потреби в збільшенні чи зменшенні їх кількості.

Населення працездатного віку становить кількісну основу іншої категорії — *економічно активного населення*, до якого також належить молодше і старше за працездатне зайняте населення. Отже, потенційно працездатного населення може бути більше, ніж населення працездатного віку. Зайняте працездатне населення T_k — це економічно активне населення.

Для визначення ефективності використання зайнятої праці можна скористатися формулою виробничої функції:

$$Q_u = F(T, K).$$

Якщо припустити, що у виробництві продукту Q_u беруть участь лише зайняті працею протягом робочого часу t , то формула виробничої функції буде такою:

$$Q_u = T_k q_m t,$$

де Q — фізична кількість виробленої продукції; u — ціна одиниці продукції; T_k — чисельність зайнятих; q_m — продуктивна сила одного зайнятого; t — час праці.

Обсяг виробленої продукції Q_u є продуктивною силою всіх зайнятих в національній економіці T_k (аналогічно на підприємстві, в регіоні тощо) за час праці t при продуктивній силі одного зайнятого q_m .

Продуктивна сила одного зайнятого вимірюється двома методами.

1. Визначають продуктивність праці одного зайнятого як відношення обсягу виробленого продукту Q_u до чисельності зайнятих $T_k t$:

$$q_m u = Q_u / T_k t.$$

Величина $q_m u$ позначає кількість виробленої продукції одним зайнятим за одиницю часу праці t . Величина $q_m u$ зростатиме за умов:

- якщо Q_u незмінна, а T_k або t зменшуються;
- якщо темпи зростання Q_u вищі, ніж темпи зростання T_k ;
- якщо зростає продуктивна сила зайнятих q_m (це можливо при зростанні капіталоозброєності одного зайнятого).

2. Визначають трудомісткість одиниці продукції як відношенням чисельності зайнятих T_k за час праці t до обсягу виробленої продукції Q_u :

$$t_q = T_k t / Q_u.$$

Величина t_q характеризує кількість праці, затраченої за одиницю часу t , яка міститься в одиниці продукції $q_{i\omega}$ вартістю 1 гривня.

Ефективність використання робочої сили характеризуватиметься:

- за першого методу — зростанням продуктивності праці одного зайнятого $q_{m\omega}$ за одиницю часу праці t ;
- за другого методу — зменшенням кількості праці t_q в одиниці продукції $q_{m\omega}$ вартістю 1 гривня.

Обидва методи є важливими, оскільки перший визначає кількість виробленого продукту одним зайнятим, другий — кількість праці в одиниці продукції.

Вплив науково-технічного прогресу на віддачу основного капіталу

Для зростання обсягу виробництва важливе значення має якість основного капіталу, яка залежить від прогресу науки і техніки. Науково-технічний прогрес є невід'ємною складовою суспільно-економічних процесів. Він стосується всіх сфер людської діяльності, забезпечує розвиток і вдосконалення людини, її способу мислення і життя. Основою науково-технічного розвитку країни є її науково-технічний потенціал — сукупність усіх наукових засобів і ресурсів. Він є також визначальною передумовою для встановлення й ефективного розвитку міжнародних науково-технічних зв'язків.

Науково-технічний прогрес. Важливим елементом продуктивних сил є засоби виробництва, які позначаються економічною категорією «основний капітал». Засоби виробництва як елемент продуктивних сил є продуктом інтелекту людини, яка створює їх для підвищення результатів своєї праці в процесі виробництва. В економіці засоби виробництва виступають як основний (продуктивний) капітал. Продуктивної функції засобам виробництва надає людина, проєктуючи і створюючи їх для цілеспрямованого виробничого використання. З розвитком інтелекту людини розвиваються і засоби виробництва, замінюючи живу працю у виробництві. Такий розвиток здійснюється на науковій основі, на пізнанні законів природи, економіки і використанні здобутих знань для створення засобів виробництва.

Ознаками науково-технічного розвитку є науково-технічна революція та науково-технічний прогрес.

Науково-технічна революція (НТР) — процес перебудови технічної основи економіки на базі фундаментальних наукових відкриттів і винаходів в усіх галузях.

Для НТР характерний стрибкоподібний розвиток. Основними її ланками є:

- створення двигуна;
- створення передавального механізму;
- створення робочого органу;
- створення управляючого, регулюючого і контролюючого органу.

Науково-технічний прогрес (НТП) — органічно взаємопов'язаний процес розвитку науки і вдосконалення засобів виробництва, технологій, готової продукції.

Для НТП характерний безперервний розвиток, умовами ефективності якого є:

- зацікавленість виробників у використанні НТП для вдосконалення техніки і технологій;
- конкуренція у використанні НТП, боротьба за лідерство на ринку;
- підтримка розвитку НТП державою і кредитними установами;
- тісні зв'язки наукових установ і виробничих підприємств.

Прискорення НТП характерне для системи виробництва, яка ґрунтується на вивченні та використанні дії об'єктивних економічних законів. Розвинуті країни світу значних економічних успіхів досягли за рахунок високого рівня НТП і впровадження його в економіку.

В Україні тривалий час темпи НТП відчутно відставали від світового рівня.

Розвиток НТП в Україні в радянський період:

Чинники:	Наслідки:
<ul style="list-style-type: none"> — суспільна власність на засоби виробництва; — спрямування розвитку НТП на милітаризацію; — пріоритет розвитку НТП для виробництва засобів виробництва; — ідеологічна доктрина повної зайнятості; — централізована й однотипна системи управління виробництвом і розподілом ресурсів; — директивне планування і відсутність приватної ініціативи підприємств. 	<ul style="list-style-type: none"> — технічне і технологічне відставання; — обмеження науково-технічного і технологічного розвитку; — висока затратність виробництва, матеріало- і енергомісткість технічних засобів виробництва і продукції; — низьке зростання інтенсифікації виробництва і продуктивності праці; — хронічне недовиробництво, спад виробництва, економічна криза і розпад економічної та політичної системи.

Узагальнення чинників і наслідків НТП в Україні в радянський період свідчить про те, що він відбувався не на основі принципів ефективності економіки, а був підпорядкованим ідеологічному протиборству з країнами Заходу. Проте навіть за таких умов в Україні створено потужний науково-технічний потенціал, спроможний вирішувати найактуальніші проблеми структурної перебудови економіки. В сучасних умовах для цього потрібні відповідна законодавча база і фінансування. Однак вирішення цих проблем поки що дається непросто.

Розвиток НТП в незалежній Україні:

Чинники:	Очікувані наслідки:
<ul style="list-style-type: none"> — оптимізація співвідношення приватної та інших форм власності; — залучення зарубіжних інвестицій; — реструктуризація економіки, пріоритетний розвиток «малої економіки»; — розвиток переробних галузей соціального комплексу; — зниження рівня забруднення довкілля; — стимулювання розвитку національних новітніх технічних засобів виробництва і технологій. 	<ul style="list-style-type: none"> — наукомісткість виробництва, малозатратність, прискорення оновлення основного капіталу, продукції; — впровадження новітніх технологій, кругооборот використання ресурсів, полегшення фізичної праці, оздоровлення довкілля; — зростання частки механізації, автоматизації, комп'ютерних систем управління виробництвом і працею; — забезпечення високо-ефективного виробництва, соціального розвитку, підвищення рівня життя, поліпшення побуту та ін.

У 1991 р. було прийнято Закон про основи державної науково-технічної політики в Україні. Однак нинішній господарський механізм не забезпечує впровадження у життя науково-технічних досягнень, особливо створення і поширення принципово нової техніки, технології, матеріалів, які були б конкурентоспроможними на світовому ринку. Наслідком негативних тенденцій у сфері науки і техніки є також стагнація, зниження віддачі науково-технічного потенціалу, інноваційний застій.

Науково-технічний потенціал. Науково-технічний розвиток є результатом дії продуктивної сили науки. Нерідко засоби науково-технічної діяльності називають науково-технічним потенціалом, елементами якого є:

— *науково-технічний інтелект* — вчені, дослідники, конструктори, винахідники, експериментатори, обслуговуючий персонал (лаборанти, асистенти та ін.);

— *матеріально-технічна база науки* — сукупність засобів науково-технічної праці, наукові організації, наукове обладнання й установки, експериментальні заводи, лабораторії, електронно-обчислювальна база інформаційного забезпечення тощо;

— *інформаційна система* — наукові прогнози, банк патентів, авторських свідоцтв, банк відомостей про світові досягнення в галузі конкретних наук тощо, тобто все, що забезпечує постійне вдосконалення наукових знань, оперативне оброблення інформації та надання її користувачеві;

— *організаційно-управлінська підсистема* — планування науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт (НДДКР); фінансування НДДКР; організаційно-управлінські структури наукових підрозділів; методи управління НДДКР.

Критеріями високого рівня науково-технічного потенціалу є зростання:

- національного інтелекту;
- обсягу науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт;
- видів науково-технічних розроблень і їх відповідності світовим зразкам.

Серед елементів науково-технічного потенціалу активну, творчу функцію виконує інтелект, який властивий лише людині.

Інтелект — рівень розумового розвитку людини, який дає змогу розпізнавати навколишні явища природи і суспільства, самостійно пізнавати природні та суспільні закони, узагальнювати закономірності розвитку природних і суспільних процесів, створювати нові системи знань, виробництва, культури, побуту тощо.

Попри те що інтелект є універсальною категорією, певні його особливості залежать від національної належності людини. Риси національного інтелекту формуються національною історією, мовою, культурою, освітою, релігією, побутом, традиціями, тобто загальнонаціональною ідеологією життя і розвитку нації. Національний інтелект є синтетичним показником розвитку нації та її індивідів. Він відображає рівень знань природних і суспільних процесів, рівень мислення, національного самоусвідомлення, моралі, етики, естетики, ідеології, міжнародних зв'язків тощо. Будучи елементом трудового потенціалу суспільства, формує його працездатність, творчість, винахідливість, пошук нового, раціонального, оптимального в усіх сферах життя нації, суспільства, держави.

Саме інтелект спонукає людину до наукової діяльності, яка є передумовою розвитку науки і техніки, виробництва, прогресу суспільства загалом. Наукову діяльність з огляду на сферу її застосування поділяють на такі види:

- академічна;
- вищих навчальних закладів;
- галузева.

Кожний із видів наукової діяльності володіє засобами і методами організації досліджень і здійснення розроблень. Відповідно наукові дослідження з огляду на їх зміст і результати поділяють на два види:

— *фундаментальні* — проводять з метою здобуття нових знань про об'єктивні закони розвитку природи, суспільства, мислення тощо. Ними займаються вчені академічної науки і вищих навчальних закладів. Імовірність одержання позитивних результатів, за оцінками експертів, становить 5—10%;

— *прикладні* — проводять з метою застосування нових знань для вирішення конкретних практичних завдань. Зосереджені вони переважно в галузевих наукових установах, дещо менше — в академічних науково-дослідних інститутах та вищих навчальних закладах. Імовірність одержання позитивних результатів у прикладних дослідженнях — до 80%.

На розвиток наукового потенціалу впливають:

- територіальна локалізація мережі наукових закладів;
- нарощування сукупного потенціалу існуючих закладів науки;
- територіальне розміщення ресурсів науки.

До чинників, які впливають на розміщення наукових центрів, належать:

- культурне середовище;
- освітній потенціал;
- інформаційна інфраструктура;
- інтелектуальний потенціал.

Наукові установи тяжіють до великих міст. Вважають, що термін адаптації наукових закладів у нових містах становить щонайменше 10—15 років. Найсприятливіші умови для академічної науки існують у великих містах. Наприклад, науковий потенціал України (до 70%) зосереджено у шести найбільших містах — Києві, Харкові, Дніпропетровську, Львові, Донецьку, Одесі.

Технічний рівень виробництва. Він виявляється в технічній спроможності підприємств та їх галузей виробляти

продукцію відповідної кількості й якості. Зростання технічної основи продуктивних сил забезпечується піднесенням технічного рівня виробництва і новітніми технологіями (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Технічний рівень виробництва

Зростання технічного рівня виробництва зумовлене:	Технології повинні забезпечити:
1	2
у паливно-енергетичному комплексі:	
часткою виробництва електроенергії атомними електростанціями в її загальному виробництві;	надійність роботи реакторів, чистоту доквілля, здоров'я обслуговуючого персоналу, дешеву електроенергію, зниження втрат електроенергії в мережі загального користування та ін.;
у металургійному комплексі:	
часткою виробництва електросталі й киснево-конверторної сталі, готового прокату в їх загальному виробництві;	перехід до використання електроенергії при виплавленні металу, безперервний розлив металу, зростання асортименту металопродукції та ін.;
у машинобудівному комплексі:	
часткою виробництва металорізальних верстатів високої точності, з програмним управлінням, комп'ютерної техніки та ін.;	зменшення матеріало- і енергомісткості верстатів, зростання їх продуктивності, точності, багатоопераційності, надійності, гнучкості при запровадженні нових технологій, виробів тощо.;
у хіміко-лісовому комплексі:	
вмістом поживних речовин у добривах, виробництвом термо-пластів, смол, пластмас, пиломатеріалів, клеєної фанери та ін.;	збільшення виробництва продукції конструкційного і кінцевого споживання, недопущення забруднення доквілля, погіршення здоров'я працівників та ін.;

Продовження таблиці 2.3

1	2
у комплексі виробництва будівельних матеріалів:	
збільшенням обсягу виробництва цементу із клінкеру, одержаного за енергозберігаючими технологіями;	виробництво будівельних матеріалів широкого асортименту, готових конструкцій, їх якість і економію праці при зведенні будівель чи їх реконструкції;
у транспортному комплексі:	
Часткою електротяги у вантажо- і пасажирообороті;	зростання використання електроенергії, зниження використання палива, підвищення сервісного обслуговування складського і станційного господарства;
в агропромисловому комплексі:	
зростанням урожайності культур, продуктивності тварин, часткою фасованої продукції харчування в її загальному виробництві та ін.;	застосування інтенсивних технологій в рослинництві і тваринництві, переробку і фасування готової продукції, збільшення терміну зберігання і скорочення терміну реалізації продукції;
у комплексі легкої промисловості:	
розширенням асортименту товарів для різних соціальних груп населення, віку і сезону.	механізацію і автоматизацію процесів виробництва продукції легкої промисловості, зменшення трудомісткості виробництва продукції.

Технічний рівень української економіки на межі ХХ—ХХІ ст. повністю відображає її структуру, сформовану в радянський період. Передусім вона не має соціального спрямування, в ній переважає частка військових виробництв та галузей базового спрямування. Система стимулювання НТП є надто інертною, негнучкою, що уповільнює практичну реалізацію фундаментальних розробок.

Основний капітал та його оборот. Основний капітал є важливим елементом продуктивних сил. До нього відносять будівлі, споруди, передавальні пристрої, машини та обладнання (робочі, силові машини та устаткування, вимірювальні, регулюючі прилади, пристрої та устаткування, лабораторне обладнання, обчислювальна техніка), транспортні засоби, інструменти, багаторічні насадження, робочу і продуктивну худобу тощо.

Основний капітал — елементи продуктивного капіталу, вартість яких переноситься на продукти виробництва поступово.

За призначенням основний капітал поділяють на виробничий та невиробничий. До *виробничого основного капіталу* належить капітал, який неодноразово бере участь у матеріальному виробництві, зношується поступово і переносить свою вартість на створений продукт частинами (амортизаційні відрахування).

Основний капітал, який не бере участі безпосередньо у матеріальному виробництві, є *невиробничим основним капіталом*. До нього належать, незалежно від зарахування на баланс виробничих чи обслуговуючих підприємств і організацій, фонди житлового, комунального господарства, закладів охорони здоров'я, освіти, науки, культури, мистецтва, фінансових, кредитних, страхових установ, органів управління і оборони, громадських об'єднань тощо.

До основного капіталу належить основний капітал державних, колективних, громадських підприємств, капітал інших держав та міжнародних організацій, а також основний капітал, який перебуває в особистій власності населення. Основним капіталом населення є житлові будинки, господарські будівлі, багаторічні насадження, робоча і продуктивна худоба.

Важливою особливістю основного капіталу є його здатність до економічного обороту, який є безперервним, повторюваним процесом.

Оборот капіталу — безперервно повторюваний кругообіг капіталу від моменту його залучення у виробництво до повернення у тій самій формі.

Економічний зміст обороту капіталу полягає в перенесенні на новостворений продукт вартості виробничого капіталу. Особливістю обороту виробничого капіталу є постійне заміщення авансованого капіталу в певній пропорції. Тривалість обороту основного виробничого капіталу визначається часом, протягом якого вартість авансованого капіталу повертається до первісної форми. Час обороту охоплює час виробництва та обігу. Після кожного обороту частина вартості основного капіталу переноситься на готовий продукт і внаслідок амортизаційних відрахувань нагромаджується в амортизаційному фонді. Розмір вартості, яка обернулася за рік, визначається сумою річних амортизаційних відрахувань.

Зростання технічного рівня виробництва і запровадження нових технологій тісно пов'язані з оновленням основного капіталу, тобто із запровадженням у виробництво якісних

ших знарядь і вилученням фізично, морально застарілих. У країнах із розвинутою ринковою економікою період оновлення основного капіталу (активної частини) становить 2—4 роки, але не більше 5—6 років. В Україні цей показник — 15—20 років і більше. Ступінь зносу виробничого основного капіталу в Україні впродовж останніх двох-трьох десятиріч коливався у межах 45%, зокрема, у промисловості — 48, сільському господарстві — 39, будівництві — понад 50%.

Важливою економічною рисою основного капіталу є його продуктивність. *Продуктивність основного капіталу* характеризує його спроможність виконувати роботу і створювати корисний продукт протягом певного часу. З продуктивністю пов'язані поняття «потужність підприємства» (Q), яку можна виміряти кількістю верстатів, машин (K_n), продуктивністю одного верстата, машини (q_k) і часом роботи (t): $Q = K_n q_k t$, і «валовий випуск» товарів, робіт і послуг Q_v , який можна виміряти середньорічною вартістю всього виробничого і невиробничого капіталу (K_e), продуктивною силою одиниці основного капіталу вартістю 1 грн. та часом роботи (t): $Q_v = K q_k t$. У першому випадку визначається натуральна кількість вироблених товарів і послуг, у другому — натурально-вартісна. У ринковій економіці перевагу надають натурально-вартісній формі оцінки виробленого продукту, яка охоплює вартість матеріально-сировинних, трудових затрат, амортизаційні нарахування зносу основного капіталу та прибуток.

Зростання валового випуску товарів, робіт і послуг можна досягти кількома способами.

1. За допомогою зростання середньорічної вартості основного виробничого і невиробничого капіталів ($K_n + \Delta K_n$) (екстенсивним шляхом) за незмінної продуктивної сили q_k та часу роботи t (рис. 2.3).

Реальна капіталовіддача зменшуватиметься: $q_k v = Q_v / (K_n + \Delta K) t$.

Капіталовіддача — вартість товарів, робіт і послуг, вироблена на одиницю вартості основного капіталу (наприклад, на 1 грн.).

2. За допомогою одночасного і рівнозначного зростання кількості та вартості основного капіталу ($K_n + \Delta K_n$) і продуктивної сили одиниці основного капіталу вартістю 1 грн. за незмінності часу роботи t (екстенсивно-інтенсивним шляхом) (рис. 2.4).

Реальна капіталовіддача є незмінною: $q_k v = Q_v / K_n$.

3. За допомогою зростання продуктивної сили одиниці основного капіталу вартістю 1 грн. за незмінності їх вартості та часу праці (інтенсивним шляхом) (рис. 2.5).

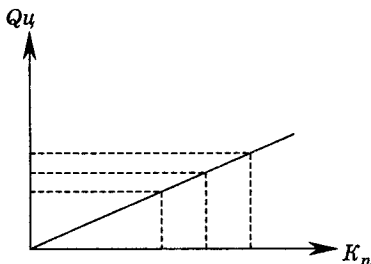

Рис. 2.3. Зростання обсягу виробництва за рахунок зростання кількості та вартості основного капіталу

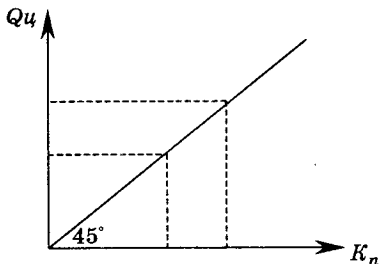

Рис. 2.4. Зростання обсягу виробництва за рахунок рівнозначного зростання основного капіталу та його продуктивної сили

Реальна капіталовіддача зростатиме: $q_{кц} + \Delta q_{кц} = Q_{ц}/K_{nt} + \Delta Q_{ц}/K_{nt}$.

Отже, зростання обсягів виробництва можна досягати різними шляхами. Однак завдання полягає в тому, щоб зростання валового випуску товарів і послуг відбувалося інтенсивним шляхом, який забезпечує ефективне використання одиниці основного капіталу κ_q та інших затрат на виробництво продукції. Ефективність виробництва одиниці продукції є оберненою функцією продуктивної сили одиниці основного капіталу (капіталовіддачі) вартістю 1 грн.: $\kappa_q = K_{nt}/Q_{ц}$.

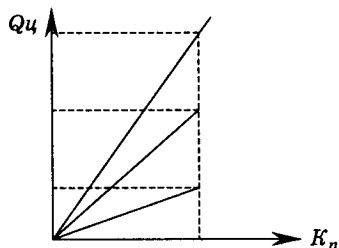

Рис. 2.5. Зростання обсягу виробництва за рахунок зростання продуктивної сили основного капіталу

Чим менша вартість основного капіталу міститься в одиниці продукції вартістю 1 грн., тим ефективніше його використано. Це можливо лише за інтенсивного використання, тобто за рахунок підвищення продуктивної сили $q_{к}$ і використання повного фонду робочого часу. Зростання обсягів виробництва продукції тісно пов'язане із зростанням капіталовіддачі $q_{к}$ та зниженням капіталомісткості κ_q .

Криву зростання обсягу валового випуску товарів, робіт, послуг з урахуванням зростання капіталовіддачі й зниження капіталомісткості можна визначити зміною параметрів рівняння $Q_{ц} = K_{nt}/\kappa_q$, вивішивши його з рівняння капіталомісткості $\kappa_q = K_{nt}/Q_{ц}$ (рис. 2.6).

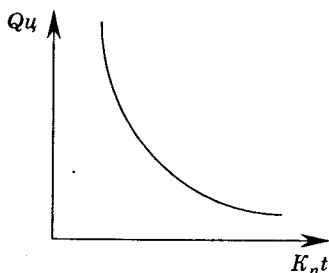

Рис. 2.6. Крива обсягу валового випуску з врахуванням зміни капіталовіддачі і капіталомісткості

ному процесі перетворюються на готовий до споживання продукт. Кількість сировини та інших ресурсів, необхідних для виробництва продукту за певний період, позначає категорія «оборотні ресурси», або «оборотний капітал».

Оборотний капітал — частина виробничого капіталу, яка повністю споживається в кожному виробничому циклі, цілком переносить свою вартість на створену продукцію і для продовження виробництва відтворюється в натуральній і вартісній формах після кожного виробничого циклу.

Складовими оборотного капіталу є:

— предмети праці, які перебувають на підприємстві як виробничі запаси: сировина, основні й допоміжні матеріали, паливо й пальне, куплені напівфабрикати, тара й тарні матеріали, запасні частини для поточного ремонту основного капіталу;

— предмети праці, задіяні у процес виробництва: незавершене виробництво, витрати на освоєння нової продукції та напівфабрикати власного виготовлення.

Рівень ефективності використання оборотних засобів вимірюється показником їх оборотності. Оборотні засоби (оборотний капітал) у своєму русі проходять три стадії:

- 1) зміна грошової форми на товарну;
- 2) продуктивне споживання предметів праці, яке завершується виробництвом готової продукції;
- 3) перебування у сфері обігу і повернення після реалізації продукції до грошової форми.

Завдяки цьому відбувається безперервний рух оборотних засобів, у якому вони постійно перебувають на всіх стадіях кругообороту. Особливістю оборотного капіталу є те, що вся його вартість переходить на новостворений про-

Оскільки $k_q = 1/q_k$, то обсяг виробництва зростатиме за зниження капіталомісткості або за зростання капіталовіддачі.

Сучасні реалії потребують скорочення періоду оновлення основного капіталу та збільшення його продуктивності.

Оборотний капітал. Окрему економічну категорію становлять мінерально-сировинні ресурси, матеріали, напівфабрикати, які в технологіч-

дукт праці за один кругооборот. Розмір вартості оборотного капіталу, який обернувся за рік, відповідає сумі матеріальних затрат у собівартості продукції. Економічне значення оборотності оборотних засобів визначається потребами в них підприємства за певних обсягів виробництва і реалізації продукції.

Оборотна функція оборотних засобів полягає в їх перетворенні на готовий продукт за певний проміжок часу. Її можна виразити формулою:

$$Q_{\phi} = \Phi_{\phi_0} v t,$$

де Q_{ϕ} — вартість готового продукту, отриманого внаслідок виробничого обертання оборотних засобів, грн.; Φ_{ϕ_0} — вартість оборотних засобів, грн.; v — коефіцієнт обертання оборотних засобів (1, 2 і т. д. разів); t — час обертання.

Рівняння оборотної функції оборотних засобів засвідчує, що вартість обсягу виробництва прямо залежить від кількості та вартості оборотних засобів і коефіцієнта оборотності (швидкості обертання). Зростання обсягу виробництва за рахунок зміни параметрів рівняння продуктивної функції оборотних засобів можна досягти кількома способами:

— екстенсивним, коли залучається у виробництво додаткова кількість оборотних засобів, тобто індекс зростання оборотних засобів I_{ϕ} більший від індекса зростання коефіцієнта оборотності I_v ($I_{\phi} > I_v$);

— екстенсивно-інтенсивним (інтенсивно-екстенсивним), коли $I_{\phi} = I_v$;

— інтенсивним, коли $I_{\phi} < I_v$.

Криві обсягів виробництва (рис. 2.7) демонструють, що із зростанням коефіцієнта оборотності оборотних засобів можна не лише досягти зростання обсягів виробництва, а й зменшити потребу в оборотних засобах. Коефіцієнт оборотності v розраховують з формули продуктивної функції:

$$v = Q_{\phi} / \Phi_{\phi_0} t.$$

Показник v характеризує кількість оборотів, зробле-

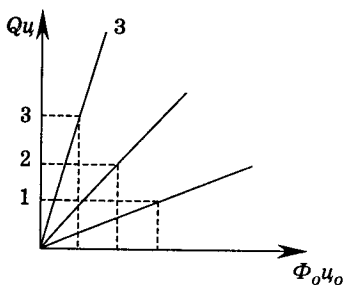

Рис. 2.7. Графічна інтерпретація зростання обсягу виробництва залежно від методу використання оборотних засобів:
1 — екстенсивний;
2 — інтенсивно-екстенсивний;
3 — інтенсивний.

них оборотним капіталом $\Phi_o u_o$ за час обертання t . Тривалість одного обороту найчастіше розраховують у днях. Якщо оборотний капітал $\Phi_o u_o$ обертався, наприклад, протягом одного кварталу ($t = 90$ днів) і зробив п'ять оборотів, тобто $v = 5$, то тривалість одного обороту становитиме 18 днів ($90/5$). Зростання v впливає на зменшення тривалості одного обороту і відповідно на обсяг виробництва за умов незмінного часу обертання t .

Ефективна функція обернена оборотній. Вона характеризує питому потребу в оборотних засобах на виробництво одиниці продукції, тобто ефективність використання оборотних засобів, яка виражається коефіцієнтом залишковості ϕ_q :

$$\phi_q = \Phi_o u_o / Q_u.$$

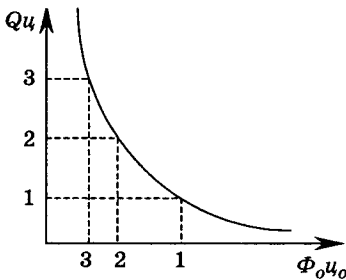

Рис. 2.8. Графічна інтерпретація кривої обсягу виробництва з врахуванням оборотності та ефективності використання оборотних засобів

Коефіцієнт залишковості ϕ_q визначає суму оборотних засобів, яка міститься в одиниці реалізованої продукції вартістю 1 грн. Якщо коефіцієнт залишковості ϕ_q протягом кожного обороту v одиниці продукції вартістю 1 грн. має значення, наприклад 0,8; 0,7; 0,6; 0,5 і т.д., то це означає, що зростає оборотність оборотного капіталу й ефективність його використання, забезпечуючи зростання прибутку.

Зменшення значення коефіцієнта залишковості ϕ_q в одиниці продукції неодмінно впливає на зростання обсягу її виробництва загалом. Формулу обсягу виробництва з урахуванням коефіцієнта залишковості можна виразити:

$$Q_u = \Phi_o u_o / \phi_q.$$

Формула обсягу виробництва національного продукту свідчить, що зменшення матеріаломісткості одиниці продукції (коефіцієнт залишковості ϕ_q) впливає на зростання валового випуску.

Фінанси і капітальні вкладення

Фінанси є обов'язковим атрибутом організації підприємницької діяльності та державно організованого суспільства. Необхідність фінансів зумовлена потребами товарного

виробництва, дією закону товаровиробництва і закону товарообміну, національними інтересами держави і суспільства.

Фінанси — сукупність економічних відносин, які виникають у процесі формування та використання централізованих і децентралізованих грошових фондів.

Основним елементом фінансів є гроші Γ , за допомогою яких оцінюють вартість: праці $T_{\kappa}u_m = \Gamma_m$; основного капіталу $K_{\eta}u_{\kappa} = \Gamma_{\kappa}$; оборотного капіталу $\Phi_o u_o = \Gamma_o$; валового випуску: $Q_{\zeta} = \Gamma$ і т.д.

Кожен елемент продуктивних сил є товаром і має вартість на ринку, перетворюючись у процесі обміну на гроші: $Q = \Gamma/u$. Товар і гроші перебувають у постійному обороті. Власники продають свій товар, споживачі платять за нього гроші. У процес обороту залучені праця, засоби виробництва, матеріально-сировинні ресурси, готова продукція, послуги та еквівалент їхньої вартості — гроші (рис. 2.9). Від швидкості обороту елементів продуктивних сил залежить обсяг валового випуску продукції:

$$Q_{\zeta} = F(\Phi_o u_o v).$$

Чим більше задіяно оборотного капіталу $\Phi_o u_o$ і чим більша його оборотність v , тим більшим є валовий випуск продукції.

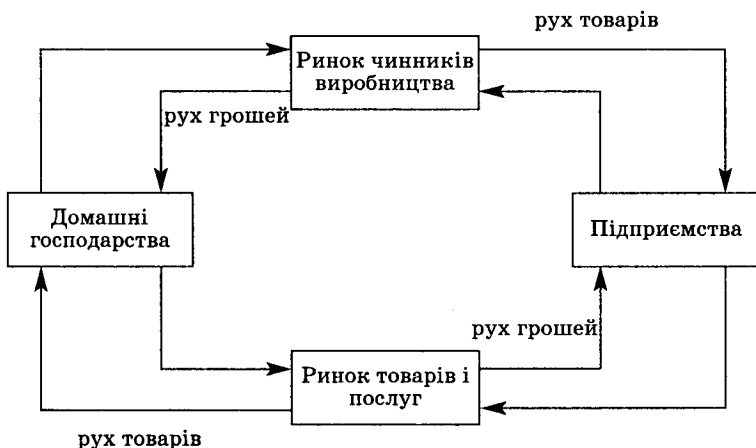

Рис. 2.9. Схема обороту товарів і грошей в економічній системі

Швидкість обороту залежить від організації механізму оборотності товарів і грошей, економічної та грошової по-

літики держави, податкової системи, стимулюючої системи, які сукупно утворюють систему фінансів.

У межах суспільства і держави фінанси, як і економічна система загалом, набувають національних ознак. Вони втілюють сукупність національних відносин, за допомогою яких розподіляється валовий національний продукт і національний дохід для утворення і використання грошових фондів з метою розширеного відтворення сфери виробництва, соціальної інфраструктури та піднесення рівня життя людей.

Фінанси є основою формування і дії економічного та соціального механізмів, тобто механізмів функціонування виробництва і соціального розвитку. За їх допомогою відбувається «з'єднання» живої праці, засобів, предметів праці в єдиний виробничий механізм, завдяки якому реалізуються економічні стимули й інтереси людини, колективу і держави, створюються матеріальні передумови задоволення соціальних потреб суспільства.

Рух фінансів в економіці подібний до руху крові в живому організмі, а їх функції зводяться до живлення всіх систем. Фінанси приводять у дію людську працю, матеріальні та сировинні ресурси, готові продукти виробництва, послуги, забезпечують зростання інтелектуального потенціалу і добробуту суспільства загалом та кожної людини зокрема. Фінансові механізми забезпечують кругообіг і нарощування набутого капіталу.

Економіка, складовими якої є трудовий, науковий, техніко-виробничий та природно-ресурсний потенціал, функціонує як єдиний господарський механізм завдяки *фінансовій системі* — сукупності законів, правил, норм, які регулюють фінансову діяльність і фінансові відносини держави (грошова система, система фінансових установ).

Основні показники державних фінансів. Систему державних фінансів утворюють грошові засоби, фінансові ресурси, а також економічні відносини, зумовлені взаєморозрахунками між господарюючими суб'єктами, рухом грошових коштів. Головним документом державних фінансів є бюджет.

Бюджет — план утворення і використання фінансових ресурсів для забезпечення функцій, які здійснюють органи державної влади.

Бюджетна система кожної держави залежить від особливостей її устрою (унітарна чи федеративна держава), її політичної, економічної та інших підсистем.

Бюджетну систему України утворюють: Державний бюджет України, республіканський бюджет Автономної Республіки Крим та місцеві бюджети.

Сукупність усіх бюджетів, які належать до бюджетної системи України, є Зведеним бюджетом України, який використовують для аналізу і визначення засад державного регулювання економічного і соціального розвитку держави.

Бюджет Автономної Республіки Крим об'єднує республіканський бюджет та бюджети районів і міст республіканського підпорядкування Автономної Республіки Крим.

До місцевих бюджетів належать обласні, міські, районні, районні в містах, селищні та сільські бюджети.

Доходи бюджетів формуються за рахунок надходжень від сплати фізичними та юридичними особами податків, зборів та інших обов'язкових платежів, надходжень з інших джерел, встановлених законодавством України:

— податок на доходи (прибуток) підприємств і організацій;

— податок на додану вартість;

— акцизний збір;

— державне мито;

— відрахування на геологорозвідувальні роботи;

— надходження до Фонду здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення;

— надходження до Пенсійного фонду;

— прибутковий податок з громадян;

— плата за землю.

Видатки бюджетів охоплюють усі платежі, які не повертаються:

— на національну економіку;

— на соціальні, культурні заходи, освіту і науку;

— на управління;

— на оборону;

— видатки, пов'язані з поверненням депортованих народів;

— видатки, пов'язані з ліквідацією наслідків Чорнобильської катастрофи та соціальним захистом населення;

— видатки Пенсійного фонду.

Без постійного фінансового забезпечення складові економічної системи стають недієздатними. Тому фінансова система повинна бути чинником інтеграції високоефективного функціонування всіх складників економічної системи та акумулятором грошових ресурсів для забезпечення повторного циклу виробництва на такому самому або вищому рівні. Для здійснення функцій інтегрування фінансова система повинна задовольняти інтереси всіх суб'єктів ви-

робництва, зберігаючи на належному рівні дієздатності всі свої структурні й динамічні параметри.

За формами організації національні фінанси мають три рівні:

1) загальнодержавні фінанси:

- державний бюджет;
- бюджет державного соціального страхування;
- фонд коштів державного майнового, приватного майнового та особистого страхування;
- фонд коштів державного кредиту;
- бюджети регіонів;

2) фінанси підприємств і галузей національної економіки:

- фінанси державних підприємств і галузей національної економіки;
- фінанси кооперативних підприємств;
- фінанси приватних підприємств;
- фінанси громадських організацій;

3) фінанси населення:

- сімейний бюджет;
- заощадження;
- акції та інші цінні папери.

Кожна ланка національної фінансової системи має свої специфічні завдання і свою сферу функціонування. Матеріальною основою фінансів є національне виробництво. Завдяки податковій системі формуються дохідна і видаткова частини бюджету кожної ланки фінансової системи. Від рівня формування і використання бюджету залежить його дефіцит або профіцит.

***Бюджетний дефіцит** — перевищення видатків бюджету над його доходами.*

Дефіцит спричиняють економічні кризи, нераціональна економічна, фінансова політика держави. Найчастіше він призводить до посилення інфляції, кризи державних фінансів і грошової системи, обмеження кредитних ресурсів, багатьох проблем у соціальній сфері тощо.

***Бюджетний профіцит** — перевищення доходів бюджету над видатками.*

Профіцит засвідчує ефективну економічну, соціальну політику держави, розширює її інвестиційні можливості, реалізацію соціальних програм, є передумовою прогресу всіх сфер суспільного життя.

За період 1992—2000 рр. показники бюджету України характеризуються певними структурними зрушеннями.

Проте в Україні продовжується тенденція зростання видатків над доходами, що вимагає постійного фінансування дефіциту бюджету (табл. 2.4). Це можливо або за рахунок залучення коштів населення та підприємств через продаж облігацій державної позики, або через зовнішні запозичення, що призводить до внутрішньої або зовнішньої заборгованості держави.

Таблиця 2.4

Загальний стан Зведеного бюджету України у 1992—2000 рр.

Показники	1992	1995	1996	1998	2000
	млрд. крб.	млн. крб.		млн. грн.	
Перевищення видатків над доходами (дефіцит)	692,2	3612,1	3964,1	2279,8	-969,3
Фінансування дефіциту бюджету	329,7	3736,1	4159,9	—	—
Довідково (відсотків до ВВП):					
Доходи	24,4	38,0	37,0	28,2	28,4
Видатки	38,2	44,6	41,9	30,4	27,8
Дефіцит	13,8	6,6	4,9	2,2	-0,6

За статистичним щорічником України за 2000 р.

Основні показники фінансів підприємств. До основних показників фінансів підприємств належать баланс, балансовий прибуток, прибуток від реалізації продукції (робіт, послуг), дебіторська, кредиторська та прострочена заборгованість.

Баланс — документ бухгалтерського обліку, який узагальнено інформує про стан справ суб'єкта господарської діяльності на певну дату шляхом зіставлення засобів, що використовуються в процесі підприємницької діяльності, джерел фінансування.

Балансовий прибуток — загальна сума прибутку підприємства від усіх видів діяльності за звітний період, відображена в його балансі, яка охоплює прибуток від реалізації продукції (робіт, послуг), у тому числі продукції допоміжних і обслуговуючих виробництв, що не мають окремого балансу, основних фондів, нематеріальних активів, цінних паперів, валютних цінностей, інших видів фінансових ресурсів та матеріальних цінностей, а також прибуток від

орендних (лізингових) операцій, роялті і позареалізаційних операцій.

Прибуток від реалізації продукції (робіт, послуг) — виручка від реалізації продукції (робіт, послуг), зменшена на суму нарахованого (сплаченого) податку на додану вартість (за винятком товарообмінних операцій з нерезидентами), акцизного збору, ввізного мита, митного збору та інших обов'язкових зборів і платежів, визначених чинним законодавством, а також на суму витрат, які належать до собівартості реалізованої продукції (робіт, послуг).

Дебіторська заборгованість — рахунки, які належать до сплати і виникають, як правило, у зв'язку з поставками в кредит. Її складовими є розрахунки за товари, роботи і послуги, строк сплати яких не настав; за товари, роботи і послуги, не сплачені в строк; за одержаними векселями; з бюджетом; за виданими авансами; з дочірніми підприємствами; з іншими дебіторами.

Кредиторська заборгованість — грошові кошти підприємства, які належить виплатити юридичній чи фізичній особі. До неї належать розрахунки за товари, роботи і послуги, строк сплати яких не настав; за товари, роботи і послуги, не сплачені в строк; за виданими векселями; за одержаними авансами; з бюджетом; за позабюджетними платежами; зі страхування; з оплати праці; з дочірніми підприємствами; з іншими кредиторами.

Прострочена заборгованість — заборгованість, не виплачена у визначені терміни або в терміни, вказані в договорі.

Гроші та їх функції. Обмін товарами і послугами на ринку може набувати двох форм: обміну товару на товар (бартер) і обміну товару за допомогою грошей.

Гроші — загальний еквівалент при обміні товарів і послуг, який є формою зв'язку учасників ринкових відносин.

Гроші двоїсті за своєю природою. З одного боку, оскільки вони є формою виробничих відносин, то виражаються у функціях, які опосередковують усі види обміну товарами і послугами як готівкою, так і з відстрочкою платежу; з іншого — вони втілені у відповідному типі загального еквівалента, який забезпечує стійкість ринкових зв'язків. Гроші є основною ланкою господарського механізму. Саме через грошовий обіг взаємодіють усі елементи продуктивних сил.

Гроші виконують такі функції:

- засобу платежу;
- засобу заощадження;

- міри вартості;
- засобу обігу.

Як засіб платежу — гроші приймаються в оплату за послуги і товари. Як засіб заощадження — дають змогу здійснювати купівлю товарів чи послуг у перспективі. Як міра вартості — служать одиницями міри ціни за товари, здійснення обліку руху товарів, обсягу реалізації та ін. Як засіб обігу — опосередковують купівлю товарів і послуг, будучи сукупністю активів, які використовують під час купівлі-продажу.

Гроші перебувають у різних формах. В Україні — це гривневі банкноти, які мають цінність лише як гроші. Вони не мають внутрішньої вартості. Вона визначається лише функцією міри вартості, яку грошам надає уряд країни. Обіг паперових грошей натепер є нормою, але в давнину в більшості країн у ролі грошей використовували певний товар, який мав внутрішню вартість. Такі гроші називали *товарними грішми*. Найпоширенішим прикладом товарних грошей є золото.

Історично грошовий обіг пов'язаний із трьома типами загальних еквівалентів (товарний, метало-карбівний та емісійний (вексельно-депозитний)) і двома видами грошових систем (металевого грошового та паперово-кредитного обігу).

Товарні гроші були представлені худобою, зерном, хутрами, рибою, тощо. *Метало-карбівний тип* грошей пов'язаний із використанням дорогоцінних металів: золота, срібла. Золоті гроші вперше з'явилися в VII ст. до н. е. і проіснували в деяких країнах до 30-х років, а в міжнародних розрахунках — до початку 70-х років XX ст. Основним видом грошей цього періоду є монета, тобто злиток металу чітко визначеної форми, яка служить узаконеним засобом обігу в межах національних кордонів країни. *Емісійний тип* грошей пов'язаний із випуском в обіг паперових банкнот, векселів (боргових зобов'язань) тощо.

Грошова система України. Становлення національної грошової одиниці, грошової та фінансової системи почалося з 90-х років XX ст., хоча товарно-грошові відносини на території України здавна розвивалися паралельно з товарно-грошовими процесами в Європі та Азії. Цьому сприяли внутрінаціональний і міжнаціональний поділ праці, розвиток відповідних економічних і торговельних зв'язків.

Національні гроші є не лише засобом товарообігових процесів, платежів, нагромадження, а й обов'язковим атрибутом національно-державної системи. Національна грошова одиниця відображає стан системи виробництва, праці,

розподілу, обміну, стан держави, управління тощо. Як функціонує держава, як вона впливає на систему виробництва, так і національна грошова одиниця поводить себе в обігу.

Сучасні гроші в Україні мають свою передісторію.

У Київській Русі в обігу були так звані кунні гроші — хутра або шкіри хутрових тварин куніці й білки. У XI—XII ст. з розвитком торговельних відносин в Україні розвивається виготовлення металевих грошей у формі срібних злитків — гривні. У XII ст. з'являється золота гривня, наприкінці XIII ст. — срібний злиток, що дорівнював половині срібної гривні й дістав назву карбованець. З розпадом Київської Русі обіг національних грошових знаків припинився.

Удруге національні гроші з'являються з відродженням української державності на початку XX ст. Перші українські паперові гроші було випущено 24 грудня 1917 року.

У березні 1918 року Центральна Рада ухвалила закон про гривню як грошову одиницю Української Народної Республіки, про карбування монет та випуск державних кредитних білетів. Дві гривні дорівнювали одному карбованцеві, а одна гривня — 100 шагам. За час правління Центральної Ради було випущено українських паперових грошей на суму 115626300 карбованців.

Після проголошення Акта про незалежність в Україні були в обігу російські рублі, які перед тим були валютою колишнього СРСР. На той час відчутним було намагання зберегти серед держав СНД єдину грошову систему, грошово-кредитно-валютну політику, зберегти рубль як платіжний засіб. Україна на це не пішла. 10 січня 1992 року розпочалася грошова реформа, в готівкому обігу з'явилася перехідна національна валюта — український карбованець (купон). Його завданням було захистити споживчий ринок України від напливу рублів з Росії та інших країн СНД. У міждержавних розрахунках у межах СНД до 12 листопада 1992 року продовжував функціонувати рубль.

Проте позитивний потенціал купоно-карбованця себе швидко вичерпав і його знецінення тривало. Тимчасова грошова одиниця не могла виконувати функцію нагромадження. А без реалізації цієї функції не можна подолати кризи виробництва, зупинити інфляцію, вирішити складні питання приватизації, проблеми платіжного балансу. Внаслідок зволікання із запровадженням в обіг власної грошової одиниці знижувався і міжнародний авторитет України.

25 серпня 1996 року Президент України підписав Указ «Про грошову реформу в Україні», за яким з 2 вересня 1996

року в обіг було введено національну валюту України — гривню та її соту частину — копійку. Відтоді в Україні почався період формування власної грошової системи.

Грошова система — це форма організації грошового обігу, встановлена державним законодавством. Вона передбачає рух готівкових грошей і здійснення безготівкових розрахунків у процесі обігу товарів, виробництва і надання послуг, здійснення різних платежів тощо. Національна грошова система охоплює:

- назву грошової одиниці;
- міру цін;
- види державних грошових знаків;
- порядок емісії грошей;
- регламентацію безготівкового обігу;
- державні органи з регулювання грошового обігу.

Особливе місце в грошовій системі посідає Національний банк України (НБУ), який виконує декілька функцій:

- є емісійним центром країни, тобто в його обов'язки входять підготовка заходів та випуск державних банкнот;
- служить офіційним сховищем (скарбницею) золото-валютних ресурсів та інших скарбів країни;
- виступає «банком банків», тобто здійснює операції тільки з банками, які належать до національної кредитної системи;

- представляє інтереси України в міжнародних валютно-фінансових організаціях;

- є центром регулювання кредитно-грошової сфери;
- виконує обов'язки «банку уряду».

На відміну від інших банківських інститутів, НБУ не ставить прибутковості за мету своєї діяльності, він прагне до стабілізації кредитно-грошової сфери. НБУ є автономним державним інститутом, юридичною особою, він підпорядкований законодавчому органу України і працює згідно з власним статутом.

Кількість грошей в обігу. Оборотноість грошової маси. Оскільки гроші є сукупністю активів, які використовують при здійсненні угод, то кількість грошей (грошова маса) повинна забезпечувати кількість і обсяг угод. Передусім — це готівка, тобто сума випущених паперових і металевих грошей, а також гроші поза банками, кошти на розрахункових і поточних рахунках у національній валюті, страхові кошти в національній валюті та валютні кошти, кошти клієнтів за трастовими операціями банків, цінні папери власного боргу банків. Грошова маса G_3 (табл. 2.5) забезпечує рух зайнятих в економіці працівників $T_k u_m = \Gamma_m$, основного капіталу $K_n u_k = \Gamma_k$, оборотного капіталу $\Phi_o u_o = \Gamma_o$,

Таблиця 2.5

Грошова маса в обігу України

Найважна грошова маса (млн. грн.)	1998 р.	2000 р.
Готівка		
Гроші поза банками (Г0)	7158	12799
Кошти на поточних та інших рахунках у національній валюті	3174	7933
Грошова маса (Г1)	10331	20732
Строкові кошти в національній валюті та валютні кошти	5100	10655
Грошова маса (Г2)	15432	31387
Кошти клієнтів за трастовими операціями банків та цінні папери власного боргу банків	286	697
Грошова маса (Г3)	15718	32084

За статистичним щорічником України за 2000 р.

результатом виробничого функціонування яких є вартість валового випуску $Q_u = G$. Грошову форму вартості валового випуску G називають *грошовим оборотом*. Грошовий оборот здійснює грошова маса G_3 від реалізації валового випуску Q_u . У системі національних рахунків (статистичний щорічник України за 1998р.) вартість валового випуску $Q_u = 225603$ млн. грн. Зіставляючи вартість валового випуску Q_u з грошовою масою G_3 , виводимо формулу оборотності грошей:

$$v_2 = Q_u / G_3,$$

де v_2 — коефіцієнт швидкості обертання грошей. Формула оборотності грошей характеризує зв'язок обсягу виробництва з грошовою масою. Чим більша швидкість обертання грошей, тим більшим є обсяг виробництва. З погляду удосконалення економічної системи важливими є кілька властивостей рівняння оборотності грошей.

1. Обсяг валового випуску є функцією чисельності зайнятих T_{ku_m} і кількості основного капіталу $K_{nu_k} - Q_u = F(T_{ku_m}, K_{nu_k})$; збільшення грошової маси G_3 збільшує залучення у виробництво живої праці та основного капіталу і зростання їх продуктивної сили, яка виражається обсягом валового випуску.

2. Обсяг валового випуску є перетвореною в процесі виробництва формою обігового капіталу $\Phi_{ou_0} - Q_u = F(\Phi_{ou_0}, v)$;

збільшення грошової маси $GЗ$ збільшує залучення у виробництво сировинних ресурсів, матеріалів і напівфабрикатів, технологій їх переробки у готовий продукт.

3. Поліпшення технологій переробки сировини і матеріалів, підвищення продуктивної сили задіяних чинників виробництва сприяє підвищенню коефіцієнта оборотності обігового капіталу v , його економії, зростанню валового випуску і прибутковості.

4. Зниження затратності виробництва продукту, зростання чистого продукту і прибутку підвищують зростання грошових доходів, купівельної спроможності покупців, рівня споживання, оборотності грошей, що зумовлює зростання виробництва.

Властивості рівняння оборотності грошей необхідно враховувати при формуванні грошової політики.

Капітальні вкладення і кредит. Суб'єкти виробничої діяльності завжди потребують певної кількості грошових чи матеріальних ресурсів для забезпечення матеріального виробництва. Ці ресурси використовують для здійснення капітальних вкладень — G_k , підготовки кваліфікованої праці — G_m , закупівлі матеріалів і сировини — G_o та ін. Завдяки цьому виробники збільшують кількість і поліпшують якість чинників виробництва, що впливає на зростання обсягу виробництва — G . Але не завжди вони можуть володіти необхідними ресурсами в потрібний час. Для цього підприємці користуються позиками (кредитом).

Кредит — позика в грошовій чи товарній формі на умовах повернення і виплати відсотків за користування.

У ринковій економіці грошові запозичення є звичною справою, оскільки підприємства не завжди мають вільні кошти. Кредитними ресурсами завжди володіють банківські установи, які залучають вільні кошти підприємств і населення.

Банківський кредит — позика, яка надається банками, спеціальними кредитно-фінансовими установами позичальникам на умовах повернення і сплати відсотків за користування.

Кредитування здійснюється за рахунок власних коштів комерційних банків та за рахунок коштів Національного банку України. Кредитні вкладення поділяють на короткострокові (надані на термін менше одного року) та довгострокові (більше одного року).

В останні роки кредити, надані комерційними банками суб'єктам господарювання, в середньому становили 5%

ВВП. З них короткострокові — 87%, довгострокові — 13%. Таке співвідношення кредитних вкладень свідчить, що продуктивні сили отримують фінансову підтримку для вирішення поточних виробничих чи комерційних питань, здебільшого на покриття дефіциту оборотних ресурсів. Довгострокові кредитні вкладення (інвестиції) більше пов'язані з розширенням чи оновленням основного капіталу. Загалом капітальні вкладення (інвестиції) є засобом створення нового капіталу. До них належать витрати на нове будівництво, реконструкцію, розширення і технічне переозброєння діючих промислових, сільськогосподарських, транспортних, торговельних та інших підприємств, а також на будівництво об'єктів житлово-цивільного призначення.

За даними статистичного щорічника України за 2000 р. інвестиції в основний капітал та будівельно-монтажні роботи становили 13,7% ВВП. Для порівняння: загальний обсяг інвестицій у США в середньому — 15% ВВП. Але якщо взяти до уваги, що ВВП України є не більшим 8—9% ВВП США, то можна дійти висновку, що загальний обсяг інвестицій є ще надто малим. Це засвідчує формула продуктивної функції інвестицій:

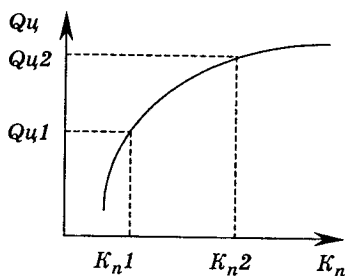

Рис. 2.10. Продуктивна функція інвестицій

$$Q_c = F(K_n).$$

Продуктивна функція інвестицій (рис. 2.10) демонструє залежність зростання обсягу виробництва від Q_{c1} до Q_{c2} при зростанні інвестицій від K_{n1} до K_{n2} .

Зростання інвестицій мусять мати грошове чи товарне забезпечення. Кредитор пропонує вільні грошові ресурси чи інвестиційні товари, а виробник може їх придбати для виробничих потреб. Кількість інвестиційних товарів, на які є попит, залежить від величини відсоткової ставки — величини відсотка за кредит. Відсоткова ставка передбачає сплату *ренти* (p) — частини від отриманого прибутку за користування позиковим капіталом. Українські статистичні органи розрахунок відсоткової ставки подають як відношення річного доходу, одержаного на позиковий капітал, до суми наданого кредиту. На відсоткову ставку можуть впливати такі чинники:

1) зовнішні:

— стан кредитного ринку, тобто обсяг і структура про-

позиції кредитних ресурсів та попит на кредитні ресурси;
 — особливості державного регулювання діяльності комерційних банків, у тому числі оподаткування;

2) внутрішні:

- оцінка банком міри ризику кредиту;
- вид кредиту;
- термін користування кредитом;
- величина позики.

Відсоткова ставка є дуже важливим чинником вираження двох функцій:

— *продуктивної функції інвестицій*, яка виражає залежність обсягу виробництва від кількості інвестицій, тобто чим більша кількість інвестицій, тим більше зростання обсягу виробництва;

— *функції інвестування* — виражає зв'язок між обсягом залучених інвестицій і відсотковою ставкою.

Відсоткова ставка може впливати на кількість інвестицій в економіку і, відповідно, на обсяг виробництва валового продукту. Це пов'язано з реальним прибутком від інвестицій. Для того щоб інвестиційний проект був прибутковим, необхідно, щоб дохід перевищував затрати на нього.

Оскільки відсоткова ставка визначає вартість фінансування інвестиційних проектів, її збільшення призводить до скорочення кількості прибуткових інвестиційних проектів і зниження попиту на інвестиційні товари.

Функція інвестування (рис. 2.11) відображає зв'язок необхідних капіталовкладень з величиною реальної відсоткової ставки. Між величиною капітальних вкладень і відсотковою ставкою існує обернений зв'язок: зростання відсоткової ставки від p_1 до p_2 зменшує капітальні вкладення від K_{n1} до K_{n2} . Відповідно формула інвестиційної функції:

$$K_n = K_n(p).$$

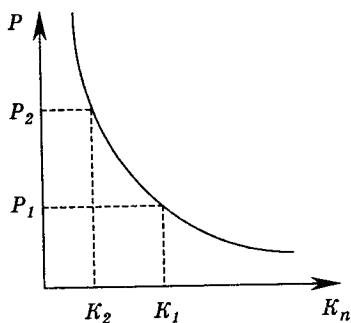

Рис. 2.11. Функція інвестування

Між продуктивною функцією інвестицій $Q_u = F(K_n)$ і функцією інвестування $K_n = K_n(p)$ є теж обернений зв'язок. Зробивши певні заміни і перетворення у лівій і правій частині рівняння, можна отримати:

$$Q_u = F(K_n, p).$$

Рівняння взаємозв'язку функцій інвестицій та інвес-

тування дає змогу простежити, за яких умов установиться рівновага між виробником, інвестиціями і відсотковою ставкою. Для забезпечення зростання обсягу виробництва необхідно визначати потребу в капіталовкладеннях, знаходити джерела пропозиції коштів та встановлювати взаємovidну відсоткову ставку. Для української економіки інвестування дуже важливе, передусім — для підвищення функції інвестицій, адже капіталовіддача наявного в економіці капіталу є дуже низькою. Функція інвестування повинна забезпечити приплив продуктивнішого основного капіталу. Він збільшує частку прибутку у вартості створеної одиниці продукції $qc = f(\kappa_n)$, даючи змогу повернути кредит і сплатити відсоткову ставку. А чим більший обсяг виробництва, тим меншою стає відсоткова ставка:

$$qc = f(\kappa_n, p) \text{ або: } qc = 1/p.$$

Взаємозалежність між продуктивною функцією і функцією інвестування наведено на рис. 2.12.

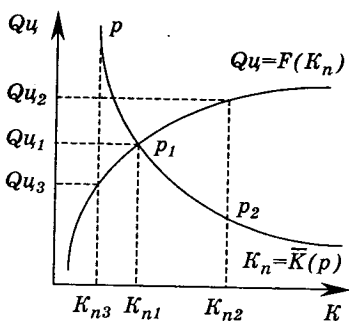

Рис. 2.12. Графічна інтерпретація залежності зміни обсягу виробництва від зміни відсоткової ставки і капітальних вкладень

Обсяг виробництва зростає внаслідок зростання капітальних вкладень, а капітальні вкладення — внаслідок зменшення відсоткової ставки.

Якщо відсоткова ставка p_1 , то функція $K_{n1} = K_n(p_1)$ і, відповідно, продуктивна функція інвестицій $Q_{c1} = F(K_{n1})$. Якщо відсоткова ставка зростає до p_3 , то $K_{n3} = K_n(p_3)$, а $Q_{c3} = F(K_{n3})$. Якщо відсоткова ставка зменшиться до p_2 , то $K_{n2} = K_n(p_2)$, а обсяг випуску зростає до $Q_{c2} = F(K_{n2})$.

Отже, обсяг виробництва зростає внаслідок збільшення обсягу капітальних вкладень, а капітальні вкладення — внаслідок зменшення відсоткової ставки.

Запитання. Завдання

1. Обчисліть, на скільки відсотків зміниться («+» чи «-») оплата праці одного зайнятого, якщо чисельність працюючих зростає на 3%, а фонд оплати праці — на 2%.

2. Обґрунтуйте необхідність зберігати знак рівності у рівнянні $Q_c = G$.

3. Якщо обсяг виробництва зростає на 5%, а коефіцієнт оборотності грошей — лише на 2%, яка проблема виникне перед урядом країни? До яких заходів він мусить вдаватися? Розрахуйте їх параметри.

4. Дано рівняння продуктивної функції інвестицій $Q_c = F(K_n)$. Приріст інвестицій ΔK_n створює приріст продукту ΔQ_c . Напишіть рівняння, яке показує недоцільність збільшувати вкладення, і поясніть чому.

5. Відсоткова ставка зменшилась на 3%. Напишіть рівняння функції інвестування і розрахуйте зміну реальних капіталовкладень та рівняння продуктивної функції капіталовкладень з урахуванням зміни індекса відсоткової ставки, а також розрахуйте зміну реального обсягу виробництва.

2.3. Національно-господарський комплекс України

Господарство країни називають «національне господарство», «національно-господарський комплекс». Воно постає як господарська система, що сформувалася історично в певних територіальних (національних) межах. У ширшому значенні *національно-господарський комплекс* — це конституційно, економічно й організаційно єдина система взаємопов'язаних галузей і сфер діяльності людей, яким властива відповідна пропорційність, взаємозумовлене розміщення на території, обмеженій державними кордонами. Основою формування і розвитку національно-господарського комплексу країни є її конституція і закони, які регулюють відносини виробництва, розподілу і споживання. Чим глибше пізнані об'єктивні економічні закони, тим досконаліші закони держави, які регулюють економіку, оптимальніше сформовані пропорції продуктивних сил та раціональніше розміщені вони по території країни.

Національна економічна система

В економічній теорії національну економіку позначають різними ідентичними за змістом поняттями: «народне господарство», «національне господарство», «суспільне господарство», «національна економіка». А загалом — це господарська система, яка історично сформувалася в певних територіальних (національних) межах.

***Національна економіка** — конституційно, економічно й організаційно єдина система взаємопов'язаних галузей і сфер діяльності людей, які характеризуються відповідною пропорційністю, взаємозумовленим розміщенням на обмеженій державними кордонами території.*

Міжнародний поділ праці зумовив створення міжнародних ринків, покупцями і продавцями на яких є не стільки окремі виробники, скільки країни. Своєю продукцією на таких ринках вони представляють усю національну економіку, її структуру і обсяги виробництва, продукцію, а разом з тим суспільство, народ, націю, які це створили. Тим, наскільки економічна система задовольняє потреби власного суспільства і наскільки її продукція потрібна у світі, визначається місце і роль суспільства, його господарства серед інших суспільств.

Для виникнення і розвитку національної економіки обов'язкові дві умови:

1) формування і поглиблення суспільного, зокрема територіального, поділу праці, який сприяє виникненню різноманітних видів діяльності, спеціалізації територій;

2) формування міцної централізованої держави.

За таких умов народне господарство з часом перетворюється на національний комплекс, тобто на таке територіальне утворення, в якому всі компоненти економічного життя — підприємства, заклади, галузі, окремі регіони — функціонують як єдиний організм, забезпечуючи матеріальні, духовні потреби суспільства.

Отже, єдність господарської системи не є визначальною для неї як для народного чи національного господарства. Щодо цього дуже важливим чинником є спільність духовного розвитку членів суспільства — культури, звичаїв, традицій, моралі тощо. Спільні господарські та духовні риси суспільства набувають значення загальнонародних (національних), відмінних від подібних суспільно-господарських утворень на інших територіях. Первинним осередком національного господарського комплексу є підприємство, а духовного — людина як носій національної ідеології, громадянин суспільства.

Усі народи земної кулі розвивалися як окремі роди, общини, народності, нації, об'єднані територією, засобами виробництва, виробничими відносинами. Така економіко-територіальна спільність і стала основою національних традицій господарювання, національної мови, культури. Самобутність мови, побуту, культури сформували самобутність господарювання.

Національну економічну систему характеризують:

а) ознаки національного суверенітету:

- незалежність;
- національна державність;
- суверенітет законотворчості;
- суверенітет виконавчої влади;
- суверенітет господарської діяльності;
- суверенітет зовнішньоекономічної діяльності;

б) ресурсо-виробничі ознаки:

- трудовий потенціал;
- науковий і техніко-технологічний потенціал;
- природно-ресурсний потенціал;
- національна власність;

в) господарсько-організаційні ознаки:

- національна фінансово-кредитна система;
- національна грошова одиниця;
- національна митна система;
- національна система управління і регулювання;
- національна транспортна система;
- національна виробнича інфраструктура;

г) товарообмінні ознаки:

- внутрішні ринки товарів, робіт і послуг;
- внутрішні ринки цінних паперів;
- система виходу на світові ринки.

Ознаки національного суверенітету утверджуються конституцією і законами країни, спрямованими на регулювання економічних, соціальних, політичних і міжнародних відносин.

Ресурсо-виробничі ознаки виявляються через фізично-якісні та економічні критерії оцінки продуктивних сил (табл. 2.6).

Господарсько-організаційні ознаки втілюються в національній системі обороту елементів продуктивних сил, національному економічному управлінні та регулюванні.

Національну систему обороту елементів продуктивних сил утворюють такі системи:

— грошова — національна грошова одиниця, система грошового обігу;

— фінансова — фінанси держави, підприємств, населення;

— кредитна — кредитні установи, кредитні ресурси, правові та економічні умови кредитування.

Національне економічне управління і регулювання утворюють:

— макроекономічне — процеси народонаселення, обсяг і структура виробництва національного продукту, про-

Таблиця 2.6

Критерії оцінки продуктивних сил

Фізично-якісні:		
T_k	K_k	Φ_o
населення працездатного віку; рівень освіти; професійна освіта, стаж праці та рівень професійної кваліфікації; рівень інтелекту і спосіб мислення; здоров'я працюючих.	кількість підприємств загалом за сферами і за галузями виробництва; технічний рівень виробництва, інновації; рівень технологій.	природні умови; мінерально- сировинні ресурси; рівень забезпеченості сировиною; коефіцієнт корисності ресурсів.
Економічні:		
суб'єкти власності; суб'єкти підприємництва; суб'єкти виробництва; суб'єкти споживання.	об'єкти власності; об'єкти підприємництва і виробництва; форми виробничої інтеграції.	предмети власності; предмети праці; предмети підприємництва; предмети реалізації; предмети споживання.

порції національно-господарського комплексу, індекси цін і курс національної грошової одиниці;

— регіональне — процеси зайнятості, діяльність місцевих бюджетних установ комунальної інфраструктури;

— мікроекономічне — процеси формування обсягів і структури виробництва, забезпечення ефективності використання основного, трудового й обігового капіталів, реалізації продукції, отримання прибутків і виконання зобов'язань перед державними та регіональними бюджетами.

Товарообмінні ознаки виявляються у:

— соціальній значущості продукту;

— здатності задовольняти потреби людини;

— якості товарів і послуг;

— ціні одиниці товарів і послуг;

— конкурентоспроможності товарів і послуг на їх сегментах ринку;

— співвідношенні попиту і пропозиції на тих чи інших сегментах ринків.

Перелічені ознаки національної економічної системи, їх показники визначають стан економічної системи країни.

Для забезпечення ефективного функціонування національної економічної системи важливим є усвідомлення й використання механізму дії об'єктивних економічних законів — товаровиробництва, товарообігу і господарської збалансованості.

Закон товаровиробництва вимагає створення продукту Q_c , вартість якого забезпечувала б відшкодування матеріальних витрат $Q_n u_n$ і отримання додаткового продукту, або валового внутрішнього продукту:

$$Q_c = Q_n u_n + dQ_c.$$

Сукупний показник $ВВП = dQ_c$ позначає вартість товарів і послуг, вироблених галузями національно-господарського комплексу і призначених для кінцевого споживання.

Закон товарообміну визначає відносини щодо обміну створеного продукту між продавцем (пропозиція) і покупцем (отриманий грошовий дохід або попит):

$$Q = \Gamma / u.$$

Валовий випуск Q_c розподіляють на проміжне споживання між суб'єктами виробництва як напівфабрикатний для виготовлення кінцевого щодо споживання продукту.

ВВП розподіляють на фонд споживання, який реалізується за потребами через споживчий ринок за споживчими цінами, і на фонд нагромадження, який реалізується за потребами через ринок капіталів за відповідними цінами.

Закон господарської збалансованості відображає стан рівноваги між пропозицією Q_c і попитом $v_2 \Gamma_m$, де v_2 — коефіцієнт оборотності грошової маси Γ_m :

$$Q_c = v_2 \Gamma_m.$$

Цей закон вимагає відповідності кількості та якості продуктивних сил країни потребам суспільства щодо створення і споживання національного продукту. Структурі суспільних потреб повинна відповідати структура суспільного виробництва, тобто співвідношення між його галузями, які виражають господарські пропорції та стан суспільного поділу праці. Структура національного виробництва визначається натуральними і вартісними показниками — ВВП, $T_k u_m$, $K_n u_k$, $\Phi_o u_o$ та ін. Вони характеризуються певними пропорціями, систематизувавши які, можна виділити такі групи:

— відтворювальні — між виробництвом засобів виробництва і предметів споживання, між споживанням і нагромадженням при розподілі створеного продукту;

— галузеві — співвідношення між різними галузями національної економіки;

— територіальні — розміщення виробництва в окремих економічних районах;

— зовнішньоекономічні — вивезення продукції з різних регіонів і вивезення продукції різних галузей і районів у зарубіжні країни.

Кількісні показники зазначених пропорцій визначають структуру економічної системи загалом і виробництва зокрема. Вони є основою формування економічної політики країни, пошуку ресурсів для вдосконалення виробничих процесів.

Удосконалення структури виробництва передбачає:

— удосконалення соціально-економічної структури економіки, що охоплює оптимізацію виробництва і форм власності на засоби виробництва, створений продукт, тобто встановлення доцільних пропорцій між приватною і спільною власністю, створення передумов реалізації приватних, колективних і державних інтересів;

— удосконалення організаційно-економічної структури національної економіки, тобто оптимізацію різних форм організації виробництва, зокрема малих, середніх, великих підприємств, їх об'єднань тощо;

— удосконалення виробничо-технологічної структури економіки, внутрішньої організації продуктивних сил, тобто встановлення пропорцій між сферою матеріального виробництва і сферою послуг, промисловістю і сільським господарством, виробництвом засобів виробництва і предметів споживання, видобувними і обробними галузями, високозатратними і малозатратними виробництвами.

Національна економічна система України має галузеву систему організації виробництва та управління.

Галузь економіки — сукупність підприємств і організацій, об'єднаних спільністю функцій, які вони виконують у системі територіального поділу праці.

Галузева структура економіки відображає процес суспільного поділу праці, вказуючи на функціональні відмінності між окремими галузями. Це дає змогу аналізувати міжгалузеві пропорції і зв'язки, ефективність і динаміку виробництва. Сфери діяльності та галузі виробництва об'єднують у групи:

а) сфера виробництва:

— промисловість, сільське господарство, будівництво, де створюються натуральні цінності;

— транспорт і зв'язок, обслуговування натурального виробництва, тобто забезпечення доставки матеріальних цінностей споживачам;

— торгівля, матеріально-технічне постачання, громадське харчування, заготівля, тобто продовження процесу виробництва і створення приросту доданої вартості;

б) сфера послуг:

— житлово-комунальне господарство і побутове обслуговування населення;

— освіта, охорона здоров'я, культура і мистецтво, наука і наукове обслуговування;

— органи управління і оборони;

— кредитування, страхування соціального забезпечення і захист малозабезпечених.

Аналіз галузевої структури економіки дає змогу оптимізувати та збалансувати пропорції всієї економіки.

Промисловий комплекс

Промисловість України об'єднує широкий спектр галузей базових і соціальних виробництв і є основою розвитку національної економічної системи загалом. Зародження промисловості припадає на кінець XVIII — початок XIX ст. Тоді розвивалися харчова, ткацька промисловості, механічні майстерні, пізніше — паливна, металургійна та інші галузі.

З 20-х років XX ст. промисловість і економіка України розвивалися на основі суспільної власності. Наприкінці 80-х років виникла і поглибилася економічна і політична криза, що спричинила розпад радянської політичної та економічної системи. Зі здобуттям незалежності Україна проголосила перехід до ринкової економіки і здійснює у цьому напрямі відповідні реформи.

За виробничим потенціалом, тобто концентрацією продуктивних сил, промисловість в Україні посідає домінуюче місце серед інших видів сфери матеріального виробництва:

— обсяг промислової продукції у валовому випуску галузей економіки сягає 42%;

— валова додана вартість промисловості у загальному обсязі валової доданої вартості галузей економіки становить 28,7%;

- кількість промислових підприємств, які перебувають на самостійному балансі, становить понад 9100 одиниць;
- частка промислово-виробничого персоналу від числа зайнятих в економіці сягає понад 27%;
- частка промислово-виробничих фондів, тобто основного капіталу, становить 29%.

Особливістю промисловості України є те, що в 60—90-ті роки ХХ ст. інтенсивно розвивалися базові галузі виробництва, водночас недостатньо угаги приділялося виробництву предметів споживання.

Територіальна та галузева організація промисловості. Територіальна організація економічної системи є важливим об'єктом дослідження розміщення і функціонування всіх елементів продуктивних сил: праці, основного та оборотного капіталу, фінансів. Вона є стрижневою категорією геопросторової організації національної економіки, яка охоплює багато основних економічно-географічних понять та взаємопов'язаних форм територіальної організації виробництва. Це зумовлено тим, що праця і капітал функціонують у просторі й часі, відношення між елементами будь-якої соціально-економічної системи опосередковані територією. Територіальна соціально-економічна система має свою структуру, яка постає як співвідношення між елементами, що утворюють цілісність.

Територіальну організацію національної економіки оцінюють за допомогою таких показників:

- концентрації — відношення, наприклад, чисельності населення країни, регіону до площі країни чи регіону; показник концентрації характеризує густоту населення на 1 км^2 .
- розосередженості — відношення відстані, наприклад, між населеними пунктами, промисловими об'єктами тощо до одиниці площі; показник розосередженості характеризує віддаленість об'єктів на 1 км^2 .
- класифікації територіальних утворень за чисельністю населення, участю у територіальному поділі праці, за типами перспективного розвитку, економічних та соціальних процесів тощо.

Територіальна організація національної економіки — поєднання функціонуючих, територіально розміщених праці і капіталу, населених пунктів і об'єктів природи, які об'єднуються територіальними структурами управління з метою відтворення виробництва, забезпечення життєдіяльності нації в конкретних територіальних умовах протягом певного часу та в межах чинного законодавства.

Галузева організація виробництва є елементом територіальної. Практично територіальна організація національної економіки може бути охарактеризована і складом галузей виробництва товарів, послуг, і співвідношеннями між ними.

У кожній територіальній економічній системі виокремлюють галузі спеціалізації: галузі експортної спеціалізації, допоміжні, обслуговуючі галузі. Галузі спеціалізації визначають за допомогою коефіцієнта локалізації, який розраховують відношенням частки галузі в економіці регіону до частки цієї галузі в країні загалом. Галузевий підхід до вивчення територіальної організації виробництва допомагає з'ясувати ступінь територіального поділу праці та концентрації виробництва в конкретному регіоні.

Основними елементами територіальної організації промисловості є промислові райони, вузли, центри і пункти.

Промисловий район — інтегральний район з переважаючим значенням промислового виробництва як головної галузі виробничої спеціалізації.

В Україні сформувалося кілька промислових районів: Донецький, Придніпровський, Прикарпатський, Прибузький. Також виокремлюють галузеві райони, які утворюються поєднанням виробничих зв'язків підприємств однієї або кількох галузей промисловості, зокрема, вугільно-металургійної, металургійної, залізорудної, нафтогазоносною та ін.

Промисловий вузол — зосереджене на обмеженій території виробничо-територіальне поєднання підприємств, яке формується або уже сформувалося.

Підприємства промислового вузла об'єднані між собою економічними, виробничими зв'язками, єдиною виробничою і соціальною інфраструктурою, тобто сферою послуг. Це сприяє ефективному використанню у межах промислового вузла всіх видів ресурсів і капіталу. На території України сформовані і функціонують понад 70 промислових вузлів, найбільшими з яких є Донецько-Макіївський, Київський, Запорізький, Харківський та ін.

Промисловий центр — місто або селище міського типу, де розміщено кілька промислових підприємств, які є основою розвитку поселення і його виробничої спеціалізації.

В Україні до 250 міст мають переважно промислові функції, оскільки промислові підприємства розміщені переважно в містах.

Промисловий пункт — промислове підприємство разом з поселенням, яке виникло при ньому.

За профілями діяльності промисловість поділяється на галузі, які мають такі характерні ознаки:

— єдність соціально-економічного призначення виробничого продукту;

— однорідність перероблювальної сировини й основних матеріалів;

— спільність технологічного процесу й виробничо-технічної бази;

— однорідність професійної структури кадрів і специфічність умов праці.

Оцінюючи галузеву структуру промисловості, використовують різні показники: кількісні, структурні, показники з врахуванням виробничих зв'язків. Кількісні показники використовують для визначення частки галузей у загальному обсязі створеного національного продукту, чисельності зайнятих, вартості основного капіталу. Структурні показники вказують на структурні зміни в промисловості — зрушення у співвідношенні названих пропорцій. Показники з врахуванням виробничих зв'язків визначають частки продукції галузі, яка надходить на подальшу переробку, тобто проміжне споживання, до інших галузей і частки внутрігалузевого споживання.

Галузі класифікують за призначенням: галузі базових і соціальних виробництв, галузі видобувної і обробної промисловості. В Україні налічують приблизно 9940 промислових підприємств, з яких 64% належать до базових, 36% — до соціальних галузей.

Базові галузі забезпечують функціонування всієї виробничої та соціальної системи, тобто більшості галузей економіки: електроенергетики, паливної, чорної і кольорової металургії, хімічної, нафтохімічної, машинобудівної, деревообробної і целюзно-паперової, промисловості будівельних матеріалів і виробництва інвестиційних товарів.

Галузі соціальних виробництв охоплюють легку (текстильну, швейну, шкіряну, хутрову і взуттєву), харчову (харчосмакову, м'ясну, молочну, рибну), машинобудівну промисловості та інші, які виробляють товари широкого вжитку, тобто товари для споживчого ринку.

Видобувна промисловість об'єднує галузі, зайняті видобуванням сировини і палива, руд і води з надр землі.

Обробна промисловість — це сукупність галузей, підприємства яких обробляють і переробляють сировину й матеріали. В Україні виокремлюють до 18-ти укрупнених галу-

зей обробної промисловості: електроенергетика, паливна промисловість, чорна металургія, кольорова металургія, хімічна і нафтохімічна, машинобудування і металообробна, лісова, деревообробна і целюлозно-паперова; промисловість будівельних матеріалів; скляна і фарфоро-фаянсова; легка; харчова; мікробіологічна; борошномельно-круп'яна і комбікормова; поліграфічна та ін.

Структуру промисловості представляють міжгалузеві комплекси: паливно-енергетичний, металургійний, машинобудівний, хімічний, лісопромисловий, будівельний, соціальний, агропромисловий.

За часткою галузей у виробництві продукту визначають і характеризують тип виробничої спеціалізації областей. Наприклад, тип спеціалізації АР Крим — промислово-сільськогосподарсько-транспортно-рекреаційний; Івано-Франківської, Миколаївської, Полтавської, Рівненської, Сумської областей — промислово-сільськогосподарсько-транспортний; Дніпропетровської, Запорізької, Донецької — промислово-транспортний; Вінницької, Волинської, Житомирської, Тернопільської, Чернівецької, Чернігівської — сільськогосподарсько-промислово-транспортний; Київської і Харківської — промислово-транспортно-сільськогосподарський; Черкаської — транспортно-сільськогосподарсько-промисловий; Хмельницької — промислово-сільськогосподарський; Закарпатської, Кіровоградської і Херсонської областей — сільськогосподарсько-транспортно-промисловий.

Функціональні аспекти промисловості. Вони містять аналіз показників, які характеризують затрати і результати виробництва, тобто реальну продуктивну силу задіяних чинників: трудового потенціалу, основного капіталу, оборотних ресурсів, системи фінансів тощо. Рівень продуктивної сили задіяних чинників виражається кількістю виробленого продукту за одиницю часу. Ефективність їх використання виражається часткою їх вартості у вартості створеного продукту. Чим менша частка затрат у вартості створеного продукту, тим ефективніше вони використовуються.

Систему показників, які характеризують стан функціонування промисловості, утворюють:

- а) загальноекономічні показники роботи промисловості:
 - обсяг промислової продукції;
 - середньорічна кількість промислово-виробничого персоналу;

- промислово-виробничі основні фонди на кінець року;
 - рівень прибутковості (рентабельність) продукції;
 - частка збиткових підприємств;
 - середньомісячна заробітна плата;
- б) показники рівня прибутковості за видами продукції:
- видобуток нафти;
 - видобуток природного газу;
 - виробництво бензину і дизельного палива;
 - виробництво продукції металургії;
 - видобуток вугілля;
 - виробництво продукції машинобудування, нафтохімічної, деревообробної і целюлозно-паперової промисловості, будівельних матеріалів, легкої промисловості, побутових електроприладів, харчової промисловості;
 - прибутковість виробів консервної, молочної, хліба, кондитерської, олійної, горілчаної, пивоварної промисловості;
- в) показники структури витрат на виробництво продукції:
- матеріальні витрати;
 - амортизація;
 - оплата праці;
 - соціальні відрахування;
 - інші витрати;
- г) показники промисловості у ВВП:
- частка промисловості у створеному ВВП;
 - частка заробітної плати працівників промисловості у ВВП;
 - податки підприємств промисловості у валовій доданій вартості;
 - валовий прибуток.

Реальний стан витрат на виробництво промислової продукції в Україні наведено в табл. 2.7.

Функціональні аспекти промисловості України засвідчують, що вона не є ефективною, тобто великий промислово-виробничий потенціал не забезпечує відповідної віддачі щодо обсягу та собівартості продукції. Для подолання негативних тенденцій необхідні радикальні ринкові перетворення. Українська промисловість, як і економіка загалом, повинна стати соціально орієнтованою, тобто частка галузей соціальних виробництв повинна зрости.

Соціально орієнтована економіка — господарська система, в якій кожна група і соціальний тип населення мають змогу реалізувати свої життєві здібності та знання на основі вільної праці й зростання доходів.

Таблиця 2.7

Структура витрат на виробництво промислової продукції в Україні

Показники	Відсотків до загальних витрат					Витрати на одиницю виробленої продукції коп/грн.
	Матеріальні затрати	Амортизація	Оплата праці	Соціальні відрахування	Інші витрати	
Вся промисловість	67,2	5,8	9,2	3,2	14,6	97,3
Добувна промисловість	50,4	8,4	15,0	5,2	21,0	94,9
Обробна промисловість, у т.ч.:	71,4	4,7	8,3	2,9	12,7	97,7
— харчова та перероблення с/г продуктів	76,4	3,5	6,5	2,1	11,5	97,8
— легка	52,0	6,4	19,6	7,0	15,0	103,6
— деревина та вироби з неї	62,0	6,2	14,8	5,0	12,0	104,1
— целюлозно-паперова; видавнична справа	66,6	5,2	9,3	3,0	15,9	94,5
— виробництво коксу та продуктів нафтопереробки	79,6	4,5	4,7	1,6	9,6	111,0
— хімічна та нафтохімічна	70,9	6,5	7,2	2,5	12,9	92,9
— металургія та оброблення металу	78,7	3,8	6,3	2,2	9,0	90,2
— машинобудування	55,0	7,0	13,5	4,7	19,8	109,5
Виробництво та розподілення електроенергії, газу, тепла та води	61,9	8,6	8,6	3,1	17,8	97,5

За статистичним щорічником України за 2000 р.

Ринкові перетворення промисловості в Україні здійснюються за такими напрямками:

— створення правових та інших інституційних передумов ефективної ринкової економіки й економічного зростання;

- роздержавлення і приватизація суспільної власності;
- розвиток підприємництва та інших організаційних форм промислового виробництва;
- лібералізація економіки (лібералізація цін, горизонтальних зв'язків, зовнішньоекономічної діяльності);
- стабілізація фінансів і грошової системи, зміцнення національної грошової одиниці — гривні;
- реструктуризація промисловості та економіки загалом (зміна співвідношення базових і соціальних виробництв на користь соціальних; зростання наукомістких, імпортозаміщуючих виробництв і підвищення конкурентоспроможності української продукції на внутрішньому і зовнішньому ринках);
- створення передумов для адаптації працездатного населення до ринкових умов виробництва, зайнятості, ефективності праці, потреб економічного зростання, прозорих відносин з бюджетом країни і соціального захисту малозабезпечених.

Ринкові механізми саморегулювання повинні забезпечити збалансованість національної економічної системи $Q_c = v_c \Gamma_{\mu}$: координацію взаємодії всіх виробників, раціональне й ефективне використання трудових ресурсів, основного і оборотного капіталів, запровадження сучасних досягнень науки і техніки, входження у світову економіку.

Паливно-енергетичний комплекс

Паливна промисловість і електроенергетика — найважливіші базові галузі, оскільки вони забезпечують розвиток і функціонування сфери виробництва, сфери послуг і побуту людей. Ці галузі створюють найважливіший міжгалузевий промисловий комплекс — паливно-енергетичний, забезпечуючи видобуток твердого, рідкого і газового палива, виробництво, передачу електроенергії та тепла. До нього належать вугільна, нафтова, газова, торф'яна, сланцева галузі та електротеплоенергетика, яка охоплює теплові, гідрота атомні електростанції, а також трубопровідний транспорт і лінії електропередач.

Соціально-економічне зростання нерозривно пов'язане зі станом усіх галузей паливно-енергетичного комплексу, вдосконаленням енергетичного балансу, запровадженням нових високоефективних технологій. Сучасні інтенсивні технології потребують розширення енерго- та електрооброєності. Ефективність та інтенсивність виробництва то-

варів і послуг значною мірою залежать від енергозабезпеченості. Отже, інтенсивний розвиток паливно-енергетичного комплексу неодмінно впливає на інтенсифікацію й ефективність національно-економічної системи загалом. Його розвиток значною мірою зумовлює темпи, масштаби зростання продуктивних сил і їх розміщення, створює необхідні умови для поліпшення умов праці та підвищення рівня життя людей.

В Україні базою формування паливно-енергетичного комплексу є такі види палива: вугілля, нафта, газ, торф, горючі сланці. Відповідно сформувалися такі регіони:

а) вугільні басейни:

— Донецький кам'яновугільний басейн, який простягається смугою від низов'я р. Ворскли на південний схід до м. Донецька і завертає до м. Луганська;

— Львівсько-Волинський кам'яновугільний басейн, розташований на обох берегах р. Західний Буг;

— Дніпропетровський буровугільний басейн, розташований на межі з Донецьким;

б) нафтогазоносні провінції та області:

— простягаються смугою від Чернігівської області до Донбасу;

— розташовані в Карпатському регіоні (Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька, Закарпатська області) і на Волині;

— розташовані на півдні України (Одеська, Херсонська області й АР Крим).

Україна володіє великим потенціалом енергетичних ресурсів, розміщених на більшій частині її території. Однак важливим при цьому є правильне його використання, застосування паливних ресурсів відповідно до енергетичних потреб, забезпечення збалансованого виробництва. *Паливно-енергетичний баланс* утворюється з дохідної та витратної частини. Дохідну частину балансу формують видобуток природного палива (вугілля, газ, нафта, торф, дрова) і виробництво природних енергоресурсів (електро- і теплоенергії). Витратна частина паливно-енергетичного балансу охоплює споживання енергетичних ресурсів:

— перетворення на інші види енергії електро- і теплоенергії, стиснутого повітря і доменного дуття;

— виробничо-технологічні потреби, в тому числі витрати на збереження, транспортування і формування державного резерву;

— наповнення природним газом підземних сховищ;

— експорт;

— залишок у постачальників та споживачів наприкінці року.

Під час розрахунку балансових паливно-енергетичних показників користуються показником умовного палива. Для порівняння різних видів палива його переводять в умовне, теплота згоряння 1 кг якого дорівнює 7 тис. кілокалорій, а тепловий коефіцієнт — одиниці. Для розрахунків приймають, що 1 кг умовного палива дорівнює в середньому 2 кВт/год електроенергії з урахуванням коефіцієнта корисної дії електростанцій. Коефіцієнт переводу палива в умовне: для вугілля — 0,65, для нафти — 0,68, для газу — 1,5, тобто з 1 т вугілля отримують 650 кг умовного палива і т.д. Сьогоднішні потреби України сягають 300 млн. тонн умовного палива за рік.

У структурі видобутку палива в Україні найбільшу частку становить вугілля — 60%, газ — 25%, нафта — 7%. Однак у структурі споживання паливних ресурсів переважає газ — 54%, вугілля — 24%, паливний мазут — 6%. Це є свідченням нераціонального використання власного вугілля як паливного ресурсу для виробництва електроенергії, що змушує додатково імпортувати природний газ для енергетичних потреб.

Основними стратегічними напрямками вдосконалення структури паливного балансу є запровадження паливозберігаючих технологій та вдосконалення структури балансів енергоносіїв кінцевого використання. Такі заходи дають змогу скорочувати транспортні витрати на доставку енергоресурсів з інших районів, що забезпечує суттєвий ефект, особливо для зон, віддалених від енергетичних баз.

Вугільна промисловість. Запасів вугілля в Україні приблизно 117 млрд. т, з яких 87% у Донецькому басейні, 2% — у Львівсько-Волинському, 3,5% — у Дніпровському басейні. Значні запаси вугілля є в Харківській і Полтавській областях — майже 9 млрд. т, в Закарпатській області — 0,2 млрд. т. Їх в Україні достатньо для задоволення власних потреб і для експорту. Та застарілі технології видобутку, аварійність на шахтах зумовлюють низьку їх ефективність, а то й збитковість. До 40% шахт Донбасу є небезпечними щодо раптових викидів газу, обвалів.

Україна видобуває щорічно приблизно 100 млн. т вугілля і щорічно внаслідок аварій гинуть 280—300 шахтарів. Однією з причин такого становища є дефіцит капіталовкладень на оновлення основного капіталу вугільної галузі. Ще на початку 70-х років ХХ ст. капіталовкладення переважно спрямовувалися у вугільну галузь Росії, внаслідок чого потужності українських шахт скоротилися на 78 млн. т (40%).

На сучасному етапі вугільна промисловість України має технічні й економічні проблеми, вирішення яких потребує:

— капітальних вкладень на компенсацію вибулих потужностей та завершення вже початого будівництва і реконструкції багатьох шахт;

— створення інституційних умов для активної підприємства у вугільній галузі, розукрупнення великих об'єднань на підприємства, здатні забезпечити ефективне виробництво;

— удосконалення механізму оплати за вугілля, налагодження системи оплати праці й соціального захисту шахтарів;

— підвищення рівня безпеки праці шахтарів;

— розроблення технологій, виділення коштів і капітальних вкладень для зниження та ліквідації викидів і відходів, які забруднюють довкілля.

Першочерговим завданням розвитку вугільної промисловості є компенсація вибуваючих потужностей за рахунок завершення вже початого будівництва і реконструкції шахт. Не менш важливою і складною проблемою є закриття нерентабельних шахт та перегляд політики формування цін на вугілля і вугільну продукцію. Вирішення її дасть змогу дещо сповільнити спад виробництва, стабілізувати видобуток вугілля і створити передумови для його зростання шляхом будівництва нових шахт.

Нафтова і нафтопереробна промисловість. Нафтова промисловість в Україні існує понад 200 років. У 1771 р. розпочато видобуток нафти у Свободі Рунгурській (поблизу м. Коломиї, Івано-Франківська обл.), а на початку XIX ст. — у Старій Солі біля Старого Самбора на Львівщині. З другої половини XIX ст. Прикарпаття, зокрема Борислав і Надвірна, було центром розвитку нафтовидобувної галузі. Починаючи з останніх десятиліть XIX — початку XX ст. на Прикарпатті видобували понад 2 млн. т нафти за рік (5% світового видобутку). У повоєнні роки нафтовидобуток тут продовжував розвиватися і паралельно проводилися пошуки нафти у центральних і східних регіонах України. Це дало змогу відкрити понад 150 нафтових родовищ у Сумській, Полтавській та Чернігівській областях, які за запасами перевищували відомі прикарпатські.

Після проголошення незалежності України пошукові роботи активізувалися, оскільки обсяги власного видобутку не задовольняли потреб економіки, а єдиним джерелом постачання нафти в Україну була Росія, яка продавала Україні нафту за цінами, значно вищими від світових. Пошуки наф-

ти проводилися у Полтавській, Сумській і Чернігівській областях, на Чорному морі. Було відкрито родовища у східних областях, поблизу острова Зміїний у Чорному морі.

Тепер в Україні видобувають щорічно приблизно 4 млн. т нафти, що забезпечує лише 17% споживчих потреб у нафтопродуктах. Решту нафти Україна імпортує з Росії. Функціонують кілька потужних нафтопереробних заводів: Кременчуцький, Лисичанський, Херсонський, Одеський, Дрогобицький, Надвірнянський. Загальна потужність переробки нафти становить понад 50 млн. т за рік.

Нафтова промисловість України має технічні, економічні, навіть політичні проблеми:

- застарілими є основні фонди більшості свердловин та їх обладнання; коефіцієнт зношення основного капіталу нафтовидобувної галузі — 60%;

- низький технічний рівень виробництва, недосконалість технологічних схем переробних заходів зумовлюють невисокий коефіцієнт отримання світлих нафтопродуктів — 0,5—0,6, тоді як у розвинутих країнах — 0,9;

- відсутність альтернативних джерел постачання нафти (з Близького Сходу, Північної Європи, Закарпаття, Казахстану);

- низькі темпи будови нафтового терміналу поблизу Одеси нафтомісткістю 50 млн. т, який міг би забезпечити надходження нафти з близького Сходу і Закавказзя;

- незаінтересованість окремих країн (Росії, Туреччини, Румунії) у становленні нафтотранспортного коридору через Україну для транспортування азербайджанської нафти у Європу. На початку 2002 р. частина нафтопроводу — Одеса—Броди — була готова до експлуатації, а відрізок його — Броди—Гданськ — готова прокласти Польща. Україна запрошує західних інвесторів до створення спільної нафтотранспортної компанії з передачі кавказької нафти до Європи.

Отже, Україна стоїть перед необхідністю вирішення складних проблем, пов'язаних із подальшим розвитком нафтопереробки як однієї з найважливіших галузей промисловості й національного господарського комплексу загалом. Вони полягають у забезпеченні істотного зростання технічного рівня виробництва. Передусім слід підвищити рівень переробки нафти до рівня країн, які мають високий (до 90%) коефіцієнт отримання світлих нафтопродуктів з однієї тонни нафти. Це забезпечить ефективніше використання нафтосировини та розширення структури випуску нафтопродуктів.

Газова промисловість. Серед галузей паливного комплексу газова промисловість домінує, оскільки забезпечує потреби в паливі виробників і населення. Видобуток газу розпочався на початку ХХ ст. у Прикарпатті. Використовували його для задоволення комунально-побутових потреб. У повоєнний період активізувалися пошук газових родовищ і розробка обладнання для видобутку, транспортування, зберігання, контролю, подачі та використання газу. Були відкриті потужні його запаси у Харківській області. Після проголошення незалежності в Україні відкрито промислові родовища у Полтавській області, на Прикарпатті та в Криму. Більшість із них введені в експлуатацію.

За оцінками експертів, запаси природного газу в Україні сягають 1098,4 млрд. м³. Крім цього, перспективні ресурси становлять 712 млрд. м³, а прогнози — 2652 млрд. м³.

За останні роки видобуток газу в Україні знизився і становить у середньому 17—18 млрд. м³ за рік, що задовольняє 21—22% національних потреб. Дефіцит газу Україна покриває імпортом з Росії і Туркменістану.

Понад половину балансового газу споживає промисловість, 30% — енергетика і 18% — комунально-побутовий сектор. Є і регіональні відмінності в споживанні газу: Східний регіон — 62%, Західний — 32%, Південний — 6%.

Функціонування газової промисловості пов'язане з певними технічними, економічними та політичними проблемами:

— основні фонди газового комплексу дуже зношені й потребують значних коштів для оновлення;

— недостатнє забезпечення власними газоресурсами змушує Україну імпортувати приблизно 80% потреб з Росії, Туркменістану, що збільшує зовнішню заборгованість;

— дефіцит коштів на пошук нових родовищ та видобуток газу із закритих свердловин;

— недостатній пошук альтернативних джерел постачання газу, наприклад зі Скандинавії, що дає підстави політичного шантажування з боку Росії, зокрема ініціювання прокладання газопроводу з Росії в Європу в обхід України та ін.;

— нераціональне використання газу, недосконалий механізм оплати спожитого газу, відчуження та забруднення земель у районах промислової експлуатації газових родовищ та ін.

Перспективи розвитку газової промисловості України пов'язані з розширенням геолого-пошукових робіт, збільшенням обсягів пошукового буріння та прискоренням

промислового освоєння відкритих родовищ. Ще один важливий засіб — широке впровадження досягнень НТП, створення міжнародного консорціуму щодо транспортування російського газу в Європу через модернізовану газову мережу України.

Електроенергетика. Функціонування виробничої та обслуговуючої сфер неможливе без використання електричної й теплової енергії. Енергетичною основою розвитку продуктивних сил на сучасному етапі та в перспективі є і буде електрична енергія. Сучасна електроенергетика є висококомунікованною, автоматизованою галуззю промисловості. У вартості електроенергії міститься висока частка матеріальних затрат і незначна частка живої праці.

В Україні експлуатують три типи електростанцій: теплові, гідравлічні та атомні. Їх загальна потужність у 2000 р. сягала 52,8 млн. кВт, з яких теплові — 36,3 млн. кВт, атомні — 11,8 млн. кВт, гідравлічні — 4,71 млн. кВт. У 2000 р. вони виробили приблизно 171,4 млрд. кВт/год електроенергії, з яких 82,6 млрд. кВт/год припадає на теплові електростанції, 77,3 — на атомні, 11,5 млрд. кВт/год — на гідравлічні.

Основними регіонами розміщення підприємств з виробництва електроенергії є Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Харківська та Луганська області — на сході, Львівська та Івано-Франківська — на заході, Вінницька та Київська області — в центральній частині України.

Підприємства, які виробляють і передають споживачам теплову енергію, розташовані в усіх великих населених пунктах України.

Функціонування енергетичної галузі України теж пов'язане зі структурними, технічними, економічними проблемами. Це:

1) необхідність встановлення оптимальних рівнів споживання електроенергії, зокрема забезпечення енергопостачання галузей, визнаних пріоритетними у структурній перебудові національної економіки;

2) необхідність створення програми розвитку усіх типів електростанцій:

— основний напрям розвитку теплоелектростанцій повинно бути використання вітчизняного низькосортного вугілля;

— основний напрям розвитку гідравлічних електростанцій — збільшення потужностей шляхом створення нових;

— підвищення рівня безпеки діючих атомних електростанцій, створення ядерно-паливного циклу (розроблен-

ня власних технологій переробки уранової руди та виробництва вітчизняного палива для атомних електростанцій, створення підприємства для переробки відпрацьованого ядерного палива і його захоронення);

3) створення передумов, ресурсів і програм з використання нетрадиційних джерел енергії, зокрема енергії сонця, вітру тощо.

4) зниження втрат електроенергії у мережі загального користування, які становлять 30 млрд. кВт/год або 16% її загального виробництва, що рівнозначно потребам місячного споживання електроенергії населенням України.

Це свідчить про те, що енергетичний комплекс в Україні потребує радикальних економічних і технологічних перетворень.

Металургійний комплекс

Продукція металургійного комплексу є основою індустріалізації національної економічної системи загалом. Металургійний комплекс забезпечує виробництво таких конструкційних матеріалів, як чавун, сталь, прокат, катанка, видобуток і виплавку алюмінію, золота, титану, марганцю, нікелю, ртуті тощо. На базі конструкційних матеріалів металургійного комплексу розвиваються машинобудування, капітальне будівництво, транспорт та інші галузі базових і соціальних виробництв. За складом металургійний комплекс поділяють на чорну та кольорову металургію.

Чорна металургія. Комплекс чорної металургії є однією з провідних галузей промисловості України. За оцінками експертів, чорна металургія є галуззю спеціалізації України в загальному поділі праці країн Східної та Центральної Європи. За обсягом виробництва чорних металів серед країн Західної Європи Україна поступається лише Німеччині. У структурі українського експорту чорні метали посідають провідне місце.

Комплекс виробництв чорної металургії охоплює:

- видобуток залізної, марганцевої руд, вапняків, глин, коксівного вугілля, флюсів;
- збагачення руд, виробництво агломерату, коксу;
- виплавку чавуну, сталі, виробництво прокату, катанки, труб;
- виробництво феросплавів, виплавку електросталі та сплавів, виробництво профільного прокату, порошкової металургії;

— використання відходів металургії: виробництво будівельних матеріалів, азотних добрив, пластмас та ін.

До металургійного комплексу належать виробництво гірничого та металургійного устаткування, вогнетривів, цементу тощо.

В Україні сформувалися і функціонують кілька промислових районів чорної металургії: Придніпровський, Донецький та Приазовський.

Придніпровський металургійний район простягається вздовж Дніпра від Кременчука до Нікополя і охоплює п'ять великих вузлів — Дніпропетровський, Запорізький, Криворізький, Нікопольський і Кременчуцький. За концентрацією необхідних сировинних ресурсів, енергетичного і технологічного палива, водних ресурсів, необхідних для розвитку чорної металургії, — це найпотужніший в Україні район металургійного виробництва. Він є одним з найбільших у світі. Розвиток його забезпечує сировинна база Криворізького і Кременчуцького залізорудних басейнів і потужних запасів марганцевої руди біля Нікополя.

Донецький металургійний район розташований на території Донецької, Луганської областей та охоплює кілька сформованих потужних вузлів: Донецько-Макіївський і Єнакіївський (Донецька область) та Алчевсько-Алмазьянський (Луганська область). Цей район має особливість спеціалізації — видобуток флюсових вапняків і вогнетривкої сировини (доломітів, магнезитів, вогнетривких глин тощо), а також виробництво вогнетривких матеріалів, необхідних для виплавки металу, розливки сталі та ін.

Приазовський металургійний район розташований у південній частині Запорізької області та на Керченському півострові Криму. За потужністю і концентрацією виробництва він поступається двом попереднім, охоплює металургійні заводи Маріуполя та Керченські родовища залізних руд із збагачувальним комбінатом. Головним напрямом його спеціалізації є видобуток, збагачення залізних руд і виплавка металу на заводах Маріуполя та виробництво вогнетривких матеріалів.

Серед країн Східної та Центральної Європи Україна володіє чи не найбільшим потенціалом чорної металургії. За даними статистики 2000 р., в Україні налічувалося 195 підприємств чорної металургії: металургійні комбінати і заводи, феросплавні заводи, коксохімічні заводи, трубні заводи, гірничо-збагачувальні комбінати, заводи металоконструкцій. Україна практично успадкувала металургійне виробництво, яке розвивали царська Росія і Радянський Союз.

Сприятливі природні умови, достатні сировинні, енергетичні ресурси не потребували великих капітальних вкладень для розвитку металургії. Практично Україна забезпечувала виробництво дешевого металу, що зумовлювало розвиток виробництв напівфабрикатної продукції загалом. У поділі праці серед країн колишнього Радянського Союзу Україна була постачальником напівфабрикатних та комплектуючих виробів переважно для підприємств Росії. З розвитком металургії стимулювалося виробництво паливно-енергетичних ресурсів і відповідної інфраструктури. Внаслідок такої інвестиційної політики в Україні сформувався комплекс напівфабрикатних виробництв і не набув розвитку комплекс виробництв продукції кінцевого споживання, зокрема соціальних, наукомістких, інвестиційних тощо. Промисловість України та її металургійний комплекс були тісно прив'язані до підприємств із виробництва кінцевих товарів Росії та інших республік, що таїло небезпеку кризи за певних економічних і політичних змін у радянській системі.

Така проблема виникла з розпадом політичної й економічної радянської системи. Наприклад, Росія після розпаду СРСР намагалася стримувати економічні контакти деяких своїх підприємств, галузей, зокрема Газпрому, з металургійними підприємствами України, оскільки українські труби великого діаметру на російському ринку були дешевшими від російських. Це призвело до різкого спаду обсягів виплавки металу, випуску труб різного діаметру, прокату та інших металевих виробів на металургійних підприємствах України, стримувало просування українських металургійних товарів і встановлення високого ввізного мита та низької квоти. Високе мито робить українські товари неконкурентоспроможними, а низькі квоти спричиняють зниження обсягів виробництва. Випуск усіх видів продукції чорної металургії на початку 2000 р. порівняно з 1990 р. скоротився вдвічі. На початку XXI ст. щорічний обсяг виробництва чавуну становить 20 млн. т, сталі — 25, готового прокату — 21, сталевих труб — 2, видобуток залізної руди — 53, марганцевої — 3, коксу — 16 млн. т.

Кольорова металургія. Сучасний розвиток наукомісткого машинобудування, особливо електроніки, радіотехніки, космічної техніки базується на використанні кольорових металів. З розвитком в Україні машинобудування й електроенергетики почалися інтенсивні пошуки родовищ кольорових металів для промислового освоєння. Було відкрито й передано для промислової розробки родовища алю-

міню, магнію, титану, цирконію, нікелю, ртуті, золота та ін. Україна стала помітним імпортером кольорових металів. У структурі їх виробництва п'яту частину займає алюміній. Алюмінієва промисловість представлена Запорізьким алюмінієвим комбінатом, Миколаївським глиноземним заводом, Свердловським заводом алюмінієвих сплавів Луганської області. Сировиною для виробництва алюмінію є боксити, алуніти, сієніти, нефеліни, а також каолін, запаси якого в Україні дуже великі. Однак бокситів, які є основною сировиною для виробництва алюмінію, бракує, їх доводиться імпортувати. Родовища бокситів на Черкащині, Дніпропетровщині не забезпечують потреб, а в Приазов'ї та Карпатах ще не розроблені.

Родовища нікелю теж невеликі. Найбільшими вважають Побузьке і Придніпровське, а також Іршанське і Стремгородське в Житомирській області. Руди хрому знайдено у Кіровоградській та Дніпропетровській областях, але їх родовища ще не розроблені та не експлуатуються. Потреби в хромі Україна задовольняє імпортом хромітів з Росії та Казахстану. Цирконій і титан залягають у Самотканському родовищі на Дніпропетровщині, молібден, свинець і цинк — у Керченських залізних рудах, запаси ртуті — у Микитівському родовищі Донецької області, золото — в Дніпропетровській, Кіровоградській, Донецькій, Закарпатській областях.

Комплекс підприємств кольорової металургії видобуває, збагачує і переробляє руди кольорових і рідкісних металів. Його структуру формують виробництво сплавів, прокат кольорових металів і переробка вторинної сировини. Розташування підприємств кольорової металургії зумовлене двома основними чинниками — сировинним й енергетичним. Підприємства з переробки руд з незначним вмістом основного металу тяжіють до джерел сировини: виплавка ртуті, нікелю, рідкісних металів. Енергомісткі (виплавка титану, магнію, цинку, алюмінію) розміщуються в місцях, забезпечених дешевою електроенергією. Крім того, Україна імпортує з Росії мідь та її сплави, цинкові концентрати, олово, дорогоцінні метали, з Узбекистану — мідь, з Казахстану — свинець і мідь, з Киргизії — сурму.

У структурі промислової продукції України продукція металургії становить 25%, з яких продукція чорної металургії — 23%, кольорової — 2%. Це найвища частка серед галузей промислової продукції. Чорна металургія — матеріаломістка галузь, у вартості продукції матеріальні затрати сягають понад 70%. Вона споживає приблизно 30%

палива, майже 20% електроенергії та води, які використовуються в господарстві України. Наприклад, для виплавки 1 т чавуну треба 3 т залізної руди, майже 1 т коксу, 0,5 т вапняку, 10—20 т води та значну кількість марганцевої руди, флюсових матеріалів.

Аналогічні проблеми в кольоровій металургії. Наприклад, для виготовлення 1 т глинозему необхідно 3—4 т бокситів або 6 т нефелінів, кілька тонн вапняків, багато соди й електроенергії. Для виплавки 1 т алюмінію необхідно до 20 тис. кВт/год електроенергії, а для 1 т магнію — до 22 тис. кВт/год. Усе це зумовлює необхідність удосконалення технології виробництва металів і металопродукції для зниження їх собівартості, підвищення конкурентоспроможності, а також пошуку ринків збуту продукції української металургії.

Машинобудівний комплекс

Високий економічний потенціал країни забезпечується великою часткою машинобудування у структурі обробних галузей. Рівень розвитку машинобудівної галузі характеризує розвиток сфер базових, соціальних виробництв та послуг. Сфера базових виробництв отримує робочі машини й апарати, верстати, технологічне і силове устаткування, контрольно-вимірювальні апарати, технічні засоби автоматики. Сфера соціальних виробництв потребує машин для сільського господарства, технологічного устаткування для легкої та харчової промисловості, а також товарів кінцевого споживання, зокрема легкових автомобілів, побутової техніки, телевізорів, радіоприймачів, відеотехніки, велосипедів, годинників та ін. Сфера послуг одержує різноманітне устаткування для науки, освіти, охорони здоров'я, побуту, транспорту, торгівлі, громадського харчування.

Виробництво машин різноманітного призначення поглиблює поділ праці, спеціалізацію підприємств на виготовленні окремих комплектуючих для конкретних машин. Поділ та спеціалізація праці зумовили формування тристадійного процесу виробництва машин:

1. Створення заготовок, з яких виробляють деталі та частини машин. Одна заготовка може містити металу на 30—50% більше, ніж потрібно на одну деталь чи частину.

2. Механічна обробка металевих заготовок і виготовлення деталей та частин, внаслідок якої 30—50% металу

потрапляє у відходи і знову переплавляється на металургійних підприємствах.

3. Складання деталей, частин, тобто створення комплектуючих деталей, вузлів, агрегатів для випуску готових машин.

Кожну стадію забезпечують спеціалізовані підприємства, які виготовляють окремі деталі, вузли, агрегати.

У машинобудуванні виокремлюють такі види спеціалізації:

- предметна — виготовлення кінцевої продукції;
- технологічна — виготовлення напівфабрикатів;
- подетальна та вузлова — виготовлення деталей, вузлів, агрегатів для комплектування і складання машин і устаткування.

Спеціалізація, тобто розподіл функцій, пов'язаних виробництвом окремих деталей, зумовлює потребу в кооперації — об'єднанні зусиль для виготовлення кінцевого продукту. Вона необхідна між підприємствами не лише однієї галузі, а й між підприємствами різних галузей. Кооперування виявляється у формуванні внутрігалузевих і міжгалузевих виробничих, а також внутрірайонних і міжрайонних економічних зв'язків. Поглиблена спеціалізація і кооперація виробництва забезпечують зниження собівартості одиниці продукції, зростання продуктивності, тобто збільшення виробництва продукції за одиницю часу.

Машинобудування в Україні розміщене майже в усіх великих і середніх містах. Широка географія розвитку машинобудівного комплексу зумовлена його невибагливістю до конкретних природних чи сировинних чинників, хоч і ці чинники певною мірою можуть впливати на його поширення. Загалом вважають, що на розвиток і розміщення машинобудівних підприємств впливають такі чинники:

- сировинний — наявність бази металів, особливо для виготовлення важких і середніх машин;
- споживчий — наявність потенційного споживання, наприклад, сільськогосподарських машин, устаткування для легкої, харчової, хімічної промисловості, нафтового, газового і вугільного комплексу;
- трудовий — наявність кваліфікованих працівників;
- науковий — наявність науково-дослідних інститутів, конструкторських бюро, здатних сприяти виготовленню наукомісткого машинобудування, верстатів і приладобудування, електронного, електротехнічного устаткування та ін.

Жоден із чинників не має абсолютного впливу на розвиток і розміщення машинобудівного чи металообробного

підприємства. Усі вони діють сукупно, лише один-два можуть мати більший вплив від інших.

Структура і розміщення машинобудування. За технологічними, металомісткими і значущими ознаками машинобудування поділяють на такі види:

- важке, загальне, середнє;
- виробництво високоточних механізмів;
- виробництво приладів та інструментів;
- виробництво металевих виробів та заготовок;
- ремонт машин і устаткування.

За призначенням машинобудування в Україні можна поділити на цивільне і військове. Підприємства військово-промислового комплексу (ВПК) виготовляли 40% вартості продукції машинобудування України і стільки ж вартості продукції ВПК колишнього СРСР. До цивільного машинобудування належать сільськогосподарське і тракторобудування, приладобудування, електротехнічне машинобудування, автомобілебудування, хімічне і нафтохімічне, верстатобудівне та інструментальне машинобудування; машинобудування для легкої та харчової промисловості, виробництво побутових машин, будівельно-дорожнє та комунальне машинобудування, гірничо-шахтне і гірничорудне машинобудування.

Усі ці види машинобудування належать в основному до базових виробництв. Їх частка в товарній продукції сягає 44%, а кількість працюючих — 41% зайнятих у машинобудівній галузі.

Машинобудування ВПК і базових виробництв виробляють понад 80% вартості товарної продукції України до розпаду колишнього Радянського Союзу. Приблизно стільки ж було зайнято працівників у відсотковому співвідношенні з кількістю всіх працюючих у машинобудуванні. Внаслідок такої економічної та інвестиційної політики Україна не мала сучасного машинобудування магістральних електровозів, електропотягів для приміських ліній та метрополітену, пасажирських вагонів, зернозбиральних, картоплезбиральних комбайнів і багатьох інших машин. Недостатньо розвивався комплекс виробництв товарів народного споживання, частка якого в машинобудуванні становила не більше 20%. Мало вироблялося легкових автомобілів, побутових холодильників, пральних машин, радіоприймальних приладів, телевізорів, магнітофонів, мотоциклів, велосипедів, персональних ЕОМ, мікроскопів електронних, швейних машин та ін.

Сучасне розміщення підприємств машинобудівного комплексу за спеціалізацією:

1. Тракторне та сільськогосподарське машинобудування:

— виробництво тракторів — Харківський тракторний завод, який працює в кооперації з підприємствами у Харкові (тракторних двигунів, тракторних самохідних шасі та ін.);

— тракторні деталі — Київ;

— тракторні гідроагрегати — Кіровоград і Мелітополь;

— тракторні агрегати — Вінниця;

— бурякозбиральні комбайни — Дніпропетровськ і Тернопіль;

— кукурудзозбиральні, хлібозбиральні комбайни — Херсон;

— ґрунтообробні машини — Одеса;

— жниварки — Бердянськ;

— хімсільгоспмашини — Львів;

— сівалки — Кіровоград.

— машини і устаткування для кормовиробництва — Ніжин, Бердянськ, Біла Церква, Коломия, Умань, Ковель, Рожище (Волинська обл.).

2. Приладобудування:

— прилади для контролю і регулювання технологічних процесів — Київ, Івано-Франківськ, Луцьк, Харків, Могилів-Подільський;

— електровимірвальні прилади — Київ, Северодонецьк, Житомир, Львів;

— радіовимірвальні прилади — Львів, Ужгород, Київ;

— прилади для механізації та автоматизації інженерної й управлінської праці — Кіровоград, Умань, Харків;

— засоби обчислювальної техніки — Київ, Вінниця, Северодонецьк, Чернівці, Одеса;

— оптичні та оптико-механічні прилади — Харків, Суми, Одеса.

3. Енергетичне і електротехнічне устаткування:

— генератори, турбіни, електродвигуни, трансформатори, кабель, світлотехніка, ізолятори та ін. — Харків, Запоріжжя, Донецьк, Тернопіль, Каховка, Хмельницький, Бровари, Рівне, Полтава. Зокрема:

— кабель — Харків, Одеса, Донецьк, Київ, Кам'янець-Подільський, Бердянськ;

— електроізоляційні матеріали — Луганськ, Слов'янськ, Львів, Первомайськ (Житомирська обл.).

4. Транспортне машинобудування:

— великовантажні автомобілі — Кременчук;

— легкові автомобілі — Запоріжжя, Луцьк, Сімферополь, Іллічівськ;

— автобуси та автотранспортувачі — Львів;

— автокрани — Дрогобич;

— випуск автозапчастин — Краснодар, Чернігів;

— карданні вузли — Херсон;

— мотоцикли (Київ), мопеди (Львів), велосипеди (Харків, Чернігів);

— суднобудування — Миколаїв, Херсон, Київ, Керч;

— локомотиви (Харків), трамваї (Луганськ);

— тролейбуси — Львів, Дніпропетровськ;

— вагонобудування — Дніпродзержинськ, Кременчук, Стаханов;

— літакобудування — Київ, Харків;

— конвеєрні лінії — Львів.

5. Металообробне обладнання:

— верстати, інструменти — Одеса, Харків, Київ, Житомир, Краматорськ, Львів, Бердичів;

— ковальсько-пресові машини — Одеса, Хмельницький, Дніпропетровськ, Роздільна (Одеська обл.), Стрий;

— штучні алмази й абразивні матеріали — Полтава, Львів, Запоріжжя, Київ;

— металообробний і деревообробний інструмент — Запоріжжя, Хмельницький, Вінниця, Харків, Кам'нець-Подільський, Львів, Луганськ.

6. Продукція міжгалузевих виробництв:

— спеціальні заготовки — Одеса, Суми, Куп'янськ, Краматорськ, Кременчук, Мелітополь;

— вироби загальномашинобудівного призначення — Одеса, Брянка (Луганська обл.), Київ, Харків.

7. Устаткування для різних галузей промисловості:

— дорожні та землерийні машини — Київ, Слов'янськ, Бердянськ, Одеса;

— устаткування для промисловості будівельних матеріалів — Коростень, Луганськ;

— устаткування для комунального господарства — Прилуки, Мелітополь, Турбів (Вінницька обл.), Київ;

— машини для хімічної промисловості — Львів, Бердичів, Свеси (Сумська обл.), Павлоград, Суми;

— машини для виробництва полімерів — Київ, Дніпропетровськ, Бахмач;

— гірничорудне та гірничошахтне машинобудування — зосереджено в районах чорної металургії (Дружківка, Донецьк, Харків, Горлівка, Конотоп, Красний Луч);

— металургійне машинобудування — Краматорськ, Маріуполь, Дніпропетровськ, Лутугине (Луганська обл.), Слов'янськ;

— геологорозвідувальне машинобудування — Дрогобич;

— устаткування для харчової промисловості — Карлівка (Полтавська обл.), Одеса, Сміла, Київ, Калинівка (Вінницька обл.), Білопілля (Сумська обл.);

— устаткування для легкої промисловості та побутових приладів — Чернівці, Кам'янка (Черкаська обл.), Харків, Київ, Васильків, Донецьк, Дніпропетровськ.

Таблиця 2.8

Територіальна система машинобудівного комплексу України

Область	Питома вага у випуску продукції машинобудування
Харківська	14%
Київська	12%
Дніпропетровська	8%
Запорізька	8%
Львівська	6,3%
Луганська	6%
Полтавська	4%
Одеська	3,5%
Крим	3,4%
Миколаївська	3,3%

Машинобудівний комплекс України зазнав чи не найгострішої кризи внаслідок розпаду радянської економічної та політичної системи. Він був сформований не як самодостатня виробнича система, а як виробництво комплектуючих для військової продукції та базових виробництв. Розпад радянської системи ліквідував і потенційних замовників військової продукції на території колишнього Радянського Союзу, а продукція базових виробництв виявилася неконкурентоспроможною на ринках інших країн. У 90-ті роки ХХ ст. обсяги виробництва продукції галузей машинобудування знизилися у десятки разів. Практично зупинено і виведено з виробництва 80% потужностей національного машинобудівного комплексу. Зменшення кількості зайнятих у промисловості на 3,2 млн. осіб припадає саме на галузі машинобудівного комплексу. Це спричиняє стагнацію в інших галузях національної економіки Украї-

ни. Надмірне ослаблення провідного в промисловості машинобудівного комплексу не лише знижує гарантії економічної, національної безпеки, а й перетворюється на політичну проблему.

Виведення з кризи машинобудівного комплексу України потребує відповідної програми, яка повинна охоплювати такі політичні та економічні заходи:

- визнання пріоритетності розвитку машинобудівного комплексу на базі новітніх європейських, світових і національних технологій та розбудови його на засадах технологічної й економічної самодостатності;

- спрямування на реорганізацію машинобудівного комплексу України щонайменше 20 млрд. дол. США;

- створення політичних, правових, економічних та інших інституційних передумов (приватна власність на землю, захист зарубіжних інвестицій, політична й економічна підтримка країн-кредиторів та ін.), «відкриття дверей» кредитам, капіталам, інвестиційним товарам в Україну, гарантування політичної, економічної та соціальної єдності з країнами цивілізованого світу, неможливості повернення до радянських політичних та економічних порядків;

- удосконалення галузевої структури машинобудування, розширення асортименту його продукції за рахунок розвитку виробництв соціального комплексу (виробництва товарів народного споживання) на рівні сучасних вимог якості та конкурентоспроможності;

- розроблення і впровадження стратегії національної політики в галузі машинобудування, яка забезпечуватиме зростання темпів випуску наукомісткої продукції високого рівня; освоєння нових конкурентоспроможних зразків техніки, підвищення якості й ефективності виробництва з орієнтацією на потреби внутрішнього ринку та збільшення експортного потенціалу; розвиток ракетно-космічної, літакобудівної, суднобудівної галузей; формування інформаційних і телекомунікаційних систем тощо;

- розроблення і впровадження заходів щодо залучення національного науково-технічного інтелекту до створення національних технологій для галузей машинобудування, національних зразків машин, товарів і доброго іміджу українського конкурентоспроможного машинобудування.

Сучасна стратегія державної промислової політики України в галузі машинобудування повинна орієнтуватися на зростання темпів наукомісткої продукції високого технологічного рівня.

Хімічний і нафтохімічний комплекс

Сучасне хімічне виробництво дуже важливе для національної економіки, бо виготовляє продукцію для всіх основних галузей промисловості, транспорту, сільського господарства, оборони, побутового призначення. У структурі продукції промисловості галузі хімії та нафтохімії забезпечують приблизно 6,4% виробництва. На межі ХХ—ХХІ ст. заявила про себе тенденція до незначного зростання обсягів виробництва різних видів хімічної продукції.

В Україні діє понад 320 підприємств хімічної та нафтохімічної промисловості, серед яких переважають підприємства хімічної галузі.

Хімічна промисловість. Це складний комплекс хімічних виробництв. У галузі наявний високий науковий потенціал, тобто велика кількість науково-дослідних і проектно-конструкторських організацій. Продукція українських хімічних підприємств високоякісна і конкурентоспроможна на внутрішньому і зовнішньому ринках. Українські підприємства до 60% продукції виробляють на експорт.

Сировинна база. Україна має потужну сировинну базу для хімічної промисловості, яку формують запаси майже всіх видів мінеральної хімічної сировини: вугілля, природного газу, нафти, сірки, карбонатної сировини, кухонної та калійної солей, титанових руд тощо. Поки що відчувається дефіцит фосфорної сировини. Невичерпними є запаси кухонної солі (понад 10 млрд. т), більша половина яких припадає на Артемівсько-Слов'янське родовище Донбасу. Соляні пласти залягають на глибині від 80 до 500 м, їх товщина місцями сягає 20—28 м. Великі родовища кухонної солі є в Закарпатті, де здавна розробляють Солотвинське родовище. Значну цінність для хімічної промисловості мають запаси солей Північного Криму: самоосадна сіль і ропа Сиваських озер, які містять у своєму складі розчини солей натрію, магнію, бромю, йоду, титану та інших цінних елементів. Прикарпаття багате на родовища калійних солей, що використовуються у виробництві безхлорних добрив і магнію. Розробляють великі родовища в Івано-Франківській (Калуш) і Львівській (Стебник) областях.

Дуже великі родовища самородної сірки відкриті у повоєнний час на Прикарпатті: Роздольське, Яворівське, Немирівське (Львівська область), Глумаєвське (Івано-Франківськ) та ін. На базі перших двох створені потужні промислові підприємства.

Проте обмеженими є розвідані запаси фосфоритів, які використовуються для виробництва фосфатних добрив. Найбільше — Крелевецьке родовище в Сумській області — через глибоке залягання фосфоритів придатне лише для розроблення дорогим підземним способом. Але якщо його розробляти комплексно, воно може дати промисловий ефект. Як фосфорна сировина можуть бути використані апатитові руди, які залягають у Дніпропетровській і Житомирській областях. Витрати на їх добування можуть бути нижчими, ніж на імпорт апатитів з Росії.

На території України розвідано кілька великих родовищ титанових руд. Вони належать до металургійної сировини, але їх використовують і в хімічній промисловості для виробництва пігментного двоокису титану. Основні родовища титанових руд є в Житомирській і Дніпропетровській областях. Сировиною для виробництва титанових барвників є солі Сиваських озер.

У достатній кількості вітчизняна хімічна промисловість забезпечена карбонатною сировиною (Донбас, Донецько-Придніпровська низовина тощо).

Хімічна промисловість використовує і промислові відходи. На базі коксохімічного виробництва з вугілля отримують багато інших цінних продуктів: аміак, смоли, бензол тощо. Великі коксохімічні заводи збудовані поблизу основних споживачів коксу — металургійних заводів — у багатьох містах Донбасу: Горлівці, Донецьку, Макіївці, Авдіївці, Алчевську, Стаханові, Єнакієві, Маріуполі, Запоріжжі.

Комбінування коксохімічного і металургійного виробництв забезпечує значний економічний ефект, оскільки доменні гази використовують для обігріву коксових печей, а високоякісні гази — для технологічних потреб сталеварних і прокатних цехів металургійних заводів, підприємств хімічної промисловості та газифікації населених пунктів.

Важливим постачальником сировини для хімічної промисловості є нафтопереробна. За відносно невеликого видобутку вітчизняної нафти нафтопереробні заводи працюють здебільшого на імпортній сировині. Розташовані вони у Лисичанську, Кременчуці, Одесі, Херсоні. Але їх потужності для цілей хімічної промисловості використовуються недостатньо. Загалом, попри наявність потужної сировинної бази хімічної промисловості, Україна ще істотно залежить від зовнішніх поставок сировини і напівфабрикатів, що особливо згубно вплинуло на розвиток галузі в останні

роки ХХ ст. у зв'язку з переходом до ринкових відносин і недосконалим законодавством щодо їх регулювання.

Фактори і райони розміщення. На розміщення підприємств хімічного виробництва впливають сировинний, паливно-енергетичний, споживчий чинники. Частка сировини становить від 40 до 90% усієї вартості продукції. Хімічне виробництво багатостадійне, пов'язане з великою кількістю відходів, для утилізації яких потрібні додаткові виробництва, що утворюють багатопрофільний хімічний комплекс.

Галузі, які забезпечують сировиною хімічну та нафтохімічну промисловість, можна поділити на дві групи:

- 1) коксохімічна, нафтопереробна;
- 2) видобувна промисловість, яка забезпечує постачання сірки, кам'яної, калійної солей.

Хімічна промисловість споживає багато води, теплової та електричної енергії. Це зумовлює тяжіння хімічних підприємств до районів, достатньо забезпечених водою та енергією. За високого рівня автоматизації та механізації виробництва хімічна галузь відзначається низькою трудомісткістю.

Комбінація різних виробництв хімічної промисловості й виробництв супутніх галузей зумовлює високу територіальну концентрацію виробництва, що створює економічні та екологічні проблеми. Основними районами хімічної промисловості є :

- Донецько-Луганський (Донецьк — Луганськ);
- Подніпровський (Київ — Черкаси — Дніпродзержинськ — Запоріжжя);
- Прикарпатсько-Поліський (Калуш — Роздол — Яворів — Луцьк — Рівне — Дубно);
- Південний (Одеса — Херсон — Крим).

Хімічну промисловість утворюють кілька галузей:

- *гірнична хімія* — забезпечує видобування сировини;
- *основна (неорганічна) хімія* — охоплює виробництво мінеральних добрив, неорганічних кислот і соди;
- *хімія органічного синтезу* — забезпечує виробництво полімерних матеріалів.

Крім них, ще виокремлюють *побутову хімію, фармацевтичну, мікробіологічну промисловість.*

Підприємства гірничої хімії розміщені у Прикарпатті (Львівська, Івано-Франківська) та Донецькій області, основної (неорганічної) хімії — як у місцях зосередження сировини, так і з урахуванням потреб споживача. Підприємства, які виготовляють азотні добрива, розміщують поблизу великих коксохімічних заводів у Донбасі та Придніпров'ї, а також на трасі газопроводів у районах інтенсивного розвитку сільського господарства. Фосфорні добрива виробля-

ють у Прикарпатті. Виробництво сірчаної кислоти пов'язане з районами її споживання, оскільки це малотранспортбельний продукт. Головним її споживачем є суперфосфатне виробництво, тому виробництво її зосереджено переважно у центрах переробки фосфатів — Сумах, Вінниці, Одесі. Сировиною для сірчаної кислоти є природна сірка, сірчані домішки попутних газів. Для виробництва соди використовують кухонну сіль, вапняк і багато палива. Содове виробництво сконцентроване у районах видобування кухонної солі, зокрема у Слов'янську і Лисичанську, в Криму (м. Червоноперекопськ). Сировиною є солі Сиваських озер.

Хімію органічного синтезу представляють дві групи виробництв:

— *лакофарбова промисловість* — виробляє лаки, фарби, оліфу, емаль, розчинники, шпаклювальну суміш та ін.;
— *анілінофарбова промисловість* — виробляє барвники для поліграфічної, шкіряно-взуттєвої, текстильної, харчової галузей, а також синтетичні смоли, пластмаси і хімічні волокна.

Сировиною для виробництва лаків і фарб є природні смоли, рослинні масла, синтетичні матеріали. Виробництва лакофарбової промисловості розміщені у Луганську, Донецьку, Дніпропетровську, Кривому Розі.

Синтетичні смоли і пластмаси виробляють у районах зосередження сировини, зокрема в Донбасі, Придніпров'ї, в Черкасах, Одесі. Синтетичні смоли, а також привізну целюлозу використовують для виробництва хімічних волокон у районах, де сконцентровані кваліфіковані кадри. Центрами виготовлення хімічних волокон є Київ, Чернігів, Черкаси, Житомир, Сокаль (Львівська обл.). Анілінофарбова промисловість базується на відходах коксохімічного виробництва, тому її підприємства розміщені у Горлівці, Рубіжному, Криму.

Галузі хімічної промисловості (особливо лакофарбова та анілінофарбова) за 1990—2000 рр. різко знизили обсяг виробництва: лакофарбових матеріалів — з 674 тис. т до 107, синтетичних смол і пластичних мас — з 827 до 152, синтетичних барвників — з 32,5 до 0,5 тис. т.

Нафтохімічна промисловість. Розвивається на основі нових технічних засобів і технологій, що потребує великих капітальних вкладень. Нафтохімічне виробництво можна поділити на дві групи:

1) виробництво вихідних продуктів органічного синтезу, зокрема, синтетичних спиртів, органічних кислот, альдегідів, кетонів, фенолів;

2) виробництво шин, гумотехнічних виробів, виробів із пластмас.

В Україні розвивається гумо-азбестова промисловість на основі використання полімерних матеріалів. Найпотужнішим є виробництво шин, яке потребує синтетичного каучуку, хімічних волокон, технічної сажі. Синтетичний каучук Україна імпортує з Росії, технічну сажу видобувають з природних газів у Дашаві (Львівська обл.), Кременчуці, Стаханові. Великі шинні підприємства є у Дніпропетровську і Білій Церкві.

На галузях нафтохімічної промисловості теж позначився вплив загальноекономічної кризи 1990—2000 рр. Виробництво шин знизлося з 11 200 тис. шт. до 6817 тис. шт. Деяко зріс лише випуск шин для легкових автомобілів: з 5060 до 5926 тис. шт., оскільки ця продукція сертифікована за міжнародними стандартами. Спад виробництва у галузях хімічної та нафтохімічної промисловості спричинений втратою ринків збуту, недостатністю інвестиційних коштів для виробництва високоякісної та конкурентоздатної продукції.

Лісопромисловий комплекс

Лісопромисловий комплекс (ЛПК) об'єднує підприємства, пов'язані з вирощуванням і переробкою лісової сировини. Основний продукт лісу — деревина, яку використовують переважно для виробництва засобів виробництва, зокрема предметів праці (круглий ліс, пиломатеріали, фанера, деревні плити, метиловий спирт тощо) і предметів споживання (меблі, папір, оцтова кислота). Частка продукції ЛПК у загальному обсязі продукції промисловості загалом сягає 1,7% і має тенденцію до зменшення. Це спричинено скороченням обсягів виробництва лісопромислової продукції і зростанням обсягів виробництва продукції інших галузей. Водночас значення ЛПК в економіці України зростає. Немає такої сфери господарства, в якій би деревина і продукція її переробки не відігравали істотної ролі. Продукцію ЛПК використовують у машинобудуванні, легкій промисловості, на транспорті, у зв'язку, будівництві. Натомість ЛПК отримує від інших галузей лаки, фарби, соду, натрій, відбілюючі хімікати (для виготовлення паперу), автомашини, трактори, верстати (заготівля і обробка деревини).

Структуру ЛПК утворюють: лісове господарство, лісозаготівельна промисловість, галузі лісової промисловості з механічної й хіміко-механічної (лісопильна, фанерна, сірникова, виробництво дерев'яних будівельних деталей будин-

ків, деревостружкових і деревоволокнистих плит, меблів) та хімічної (лісохімічна, целюлозно-паперова промисловість) переробки деревини, а також гідролізна і дубильно-екстракційна промисловість, обслуговуючі виробництва (виробництво і ремонт машин та устаткування), заводи з виготовлення предметів праці для окремих галузей, підприємства матеріально-технічного постачання, галузі та заклади невиробничого обслуговування (підготовка кадрів, науково-дослідна і проектно-конструкторська діяльність).

Чинники формування ЛПК. Основою формування ЛПК є лісові ресурси, до яких належать деревні, технічні, харчові, лікарські та інші ресурси, а також корисні природні властивості лісу — водоохоронні, захисні, клімато-регулюючі, санітарно-гігієнічні, оздоровчі тощо.

Загальна площа лісового фонду України — 10,8 млн. га, у тому числі вкрито лісом 9,4 млн. га. Лісистість території республіки становить 15,6%, запаси деревини — 1,74 млрд. м³. Основна частина лісів перебуває у віданні державних органів лісового господарства, решту передано у безстрокове користування сільськогосподарським підприємствам або закріплено за іншими міністерствами і відомствами.

У лісовому фонді України переважають листяні та хвойні породи. Характерна його особливість — нерівномірне розміщення ресурсів деревини. Найбільша концентрація їх в Українських Карпатах (40,5% площі регіону), Кримських горах (32%) і на Поліссі (25,1%); у лісовій зоні цей показник — 13,2%, у степовій — 3,8%. До найлісистіших областей належать Закарпатська, Івано-Франківська, Рівненська, Житомирська, Волинська і Чернівецька.

За національногосподарським значенням, місцезнаходженням і функціями ліси України поділяють на дві групи:

1. Водоохоронні, захисні, санітарно-гігієнічні та оздоровчі ліси, а також ліси спеціального цільового призначення (ліси заповідників, природних, національних парків та ін.). Вони займають 51% загальної площі лісового фонду України. Деревину цих лісів одержують внаслідок лісогосподарських заходів — рубок догляду за лісом, санітарних та лісовідновних рубок стиглого лісу;

2. Ліси, які мають захисне й обмежене експлуатаційне значення. Вони є основним джерелом заготівлі деревини.

Лісові ресурси України забезпечують потреби господарства майже на 20%, решту деревини (круглий ліс) Україна постачає переважно з північних і східних районів Росії. На райони зосередження лісових ресурсів орієнтується лісозаготівельна промисловість. Основним споживачем ділової деревини є лісопильна промисловість, яка є

базою для наступної обробки деревної сировини. У тісному поєднанні з нею розвивається стандартне домобудування, виробництво меблів, фанери, деревостружкових плит тощо.

Розміщення галузей з механічної обробки деревини повинно враховувати такі особливості лісової промисловості, як високі витрати сировини на виготовлення продукції та величезні виробничі відходи. Наприклад, для одержання 1 м^3 клеєної деревини необхідно $2,3 \text{ м}^3$ деревини, 1 т деревної маси — 3 м^3 і т.д. Відходи виробництва ще на стадії лісозаготівель сягають 20% , а в лісопильній промисловості — 40% . У процесі подальшої обробки, наприклад у меблевому виробництві, використовують тільки половину витраченої деревини. Це потребує наближення виробництва до джерел сировини і комплексної переробки деревини з метою зменшення відходів.

Лісопильне виробництво є важливим процесом первинної механічної обробки ділової деревини. Його розміщення залежить від розташування районів лісозаготівель і споживачів пиломатеріалів, наявності й особливостей транспортних шляхів, якими доставляють ліс, пиломатеріали. Лісопиляння є трудомістким процесом порівняно із заготівлею деревини, потребує підготовки пиломатеріалів перед відправкою їх до споживача (сортування, сушка, ув'язування в пакети тощо), спеціального устаткування, складських приміщень. Транспортування пиломатеріалів неможливе без спеціальних видів транспорту (лісовози, залізниці з відповідним рухомим складом) і розвинутих шляхів сполучення.

На розміщення підприємств із механічної обробки деревини впливає не тільки її кількість, а й якість (породний склад). Так, для виготовлення фанери використовують переважно березу.

Целюлозно-паперова промисловість характеризується високою матеріаломісткістю (на 1 т целюлози витрачають приблизно 5 м^3 деревини) і водомісткістю (350 м^3 на 1 т продукції), тому тяжіє до сировинних баз. Розширення територіальних меж виробництва відбувається також внаслідок освоєння нових видів сировини, рослинних відходів сільського господарства та ін.

Структура і організація ЛПК. Основою ЛПК України є лісове господарство. У його віданні — вивчення, облік, збереження лісів, розширене відтворення та поліпшення їхньої якості, підвищення продуктивності, сприяння раціональному використанню земельного лісового фонду. Осно-

ви ведення лісового господарства визначено відповідними законодавчими актами (Лісовий кодекс України). Лісове господарство України охоплює переважно Українські Карпати, Полісся, Кримські гори, Лісостепову і частково Степову зони. Основні виробничі підприємства лісового господарства — лісгоспзаги та лісокомбінати.

Лісова промисловість України — сукупність галузей і виробництв, підприємства яких здійснюють заготівлю, комплексну механічну, хіміко-механічну, хімічну обробку та переробку деревини. У її галузевій структурі виокремлюють лісозаготівельну, деревообробну, целюлозно-паперову, лісохімічну, гідролізну промисловість.

Лісозаготівельна промисловість проводить лісосічні роботи, вивозить і сплаває деревину та здійснює її первинну обробку. Продукцією її є ділова деревина (використовують у лісопилянні, фанерному, тарному і целюлозному виробництві, будівництві, гірничодобувній промисловості), дрова (використовують як паливо), а також сировина для лісохімічної промисловості.

Основні лісозаготівельні райони України — Українські Карпати (Івано-Франківська і Закарпатська обл.) і Полісся (Волинська, Житомирська, Київська, Чернігівська обл.). Обсяг лісозаготівель в Україні в 2000 р. становив 11,2 млн. м³, у тому числі 5,2 млн. м³ — ділової деревини.

У лісозаготівельній промисловості України переважають комплексні комбіновані підприємства-лісгоспзаги (у Карпатах — лісокомбінати, які, крім лісогосподарської та лісозаготівельної діяльності, здійснюють фабрично-заводську переробку деревини). Частина деревини заготовляють у лісовому господарстві (рубки догляду, санітарні). У заготовленому лісі переважає деревина хвойних порід (смереки, сосни).

Деревообробна промисловість переробляє деревину й виготовляє з неї широкий асортимент матеріалів, напівфабрикатів, готових виробів для населення й народного господарства. Вона об'єднує різні за матеріаломісткістю виробництва. Одні з них (фанерне, меблеве) відзначаються високою питомою вагою витрат сировини на виготовлення продукції, великими виробничими відходами, інші — використанням відходів (стружка, тирса) і перетворенням їх на цінну продукцію (деревні плити). Деякі деревообробні галузі (меблева, паркетна) широко використовують цінну деревину дуба, бука, горіха та ін.

Особливістю деревообробної промисловості є споживання великої кількості хімічної продукції (карбамідні

смоли, лаки і фарби, пластмаси, хімічні волокна та ін.). Проектування і виробництво меблів потребує також високої естетичної культури. Це типова «міська» галузь деревообробки.

Основними видами продукції деревообробної промисловості є пиломатеріали, деревні плити для потреб будівництва, заготовки і деталі для вагоно-, авто-, суднобудування, а також машинобудівна дерев'яна тара, меблі та ін. Сировинною базою деревообробної промисловості України є місцева та довізна з Росії деревина. Особливо цінною є місцева деревина (хвойні та твердолистяні породи), яку широко використовують у меблевій промисловості, виготовленні музичних інструментів та спортивного інвентарю. Довізна деревина задовольняє потреби в сировині для виробництва масової продукції деревообробки.

Обробка деревини як галузь промисловості почала розвиватися в Україні у другій половині XVIII ст., коли виникли перші лісопильні заводи. У 1913 р. діяло 274 лісопильно-деревообробні підприємства. Це були переважно приватні майстерні, організовані на ручній праці. Традиційно підприємства деревообробної промисловості розміщені в місцях зосередження лісосировинних ресурсів — на Поліссі, у Прикарпатті, на Закарпатті.

Лісопильне виробництво зосереджено в таких центрах: Берегомет (Чернівецька обл.), Чернівці, Надвірна, Вигода, Рожнятів (Івано-Франківська обл.), Рахів, Тересва (Закарпатська обл.), Сколе, Стрий, Турка (Львівська обл.), Ковель, Камінь-Каширський (Волинська обл.), Костопіль, Сарни (Рівненська обл.), Овруч, Коростень, Малин (Житомирська обл.).

Основною галуззю деревообробної промисловості України є меблева, підприємства якої виробляють меблі для житлових, культурно-побутових, адміністративних та інших громадських приміщень. Виробництво меблів сконцентровано у Закарпатській, Івано-Франківській, Чернівецькій областях, які виготовляють їх понад 25% від загальної кількості. В інших регіонах осередками меблевого виробництва є обласні центри. Найбільшими підприємствами меблевої промисловості є Свалявський, Хустський (Закарпатська обл.), Болехівський і Брошнівський (Івано-Франківська обл.), Тереснянський (Закарпатська обл.), Чернівецький, Броварський (Київська обл.) деревообробні комбінати; «Дніпромеблі» (Дніпропетровськ), «Карпати» (Львів), Івано-Франківська, Чернівецька, Запорізька меблеві фабрики; Мукачівський, Березівський, Прикарпатський, Снятин-

ський, Вінницький, Дніпропетровський, Кіровоградський, Дрогобицький, Сумський меблеві комбінати.

З відходів лісової та деревообробної промисловості в Україні виробляють деревостружкові та деревоволокнисті плити (Київ, Харків, Донецьк, Дніпропетровськ, Одеса, Свалява, Дрогобич, Малин, Чернігів, Ковель, Сарни та ін.).

Целюлозно-паперова промисловість об'єднує підприємства, які з рослинної сировини виробляють папір, картон та вироби з них, штучне волокно, фібру і напівфабрикати (деревну масу), целюлозу. Основна сировина галузі — деревина хвойних порід та відходи її обробки, меншою мірою — солома, костриця конопель та льону, стебла бавовнику, очерет, рогіз, макулатура і ганчір'я. Продукцію целюлозно-паперової промисловості використовують майже в усіх галузях народного господарства та в побуті.

На території України паперове виробництво виникло в XVII ст. Більшість підприємств споруджено у XVIII—XIX ст. У 1913 р. працювало 43 підприємства. Найбільші з них були розміщені у Понінці, Славуті, Малині, Рогані. Нині целюлозно-паперова промисловість України представлена 25 підприємствами, серед яких виділяються Малинська і Дніпропетровська паперові фабрики, Понінківський паперовий комбінат, Херсонський целюлозно-паперовий та Ізмаїльський целюлозний заводи, Жидачівський картонно-паперовий комбінат, Корюківська фабрика технічного паперу. За 1990—2000 рр. обсяг виробництва паперу знизився з 369 тис. т до 100 тис. т внаслідок відсутності коштів на модернізацію виробництва, оновлення продукції та поліпшення її конкурентоспроможності на внутрішньому і зовнішньому ринках.

Лісохімічна промисловість охоплює пірогенетичне (суха перегонка деревини), каніфольно-терпентинне, смоло-терпентинне, хвойно-ефірне та дьогтекуруильне виробництва. Сировиною для лісохімічної промисловості є дрова листяних порід, з яких гідролізом одержують деревне вугілля, оцтові порошок і кислоту, метиловий спирт, формалін, розчинники, флотаційні масла, карбамідні смоли. Соснова живиця і пневий сосновий осмол використовують для виготовлення каніфолі, скипидару та ефірної олії; дубову кору — для дубильно-екстрактного виробництва.

Продукцію лісохімічної промисловості застосовують у хімічній, металургійній і харчовій промисловості. В Україні лісохімічні промисли відомі з XII ст. (смолокуріння і вуглевипалювання на Поліссі), пізніше на Поліссі та у Карпатах розвивалося виробництво поташу, який вико-

ристовували як мінеральне добриво. Заводська лісохімія виникла у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. У 1923—1924 рр. в Україні вперше організовано промислове підсочування сосни, а у 1934 р. введено в дію Київський хімічний комбінат з каніфольно-терпентинним виробництвом. Основні центри лісохімії: Київ, Коростень (Житомирська обл.), Великий Бичків, Свалява, Перечин (Закарпатська обл.). У гірських, поліських і лісостепових районах розвивається переробка хвої на хвойно-вітамінне борошно, ефірну олію, хлорофіло-каротинову пасту тощо, а також переробка соснових пнів на каніфоль і терпентину.

Гідролізна промисловість об'єднує підприємства, які методом гідролізу деревини й нехарчової рослинної сировини виробляють етиловий спирт, кормові дріжджі, глюкозу та ксиліт, органічні кислоти, лігнін та ін. Сировиною є тирса та інші відходи деревообробної промисловості, подрібнена деревина, бавовняна та соняшникова лузга, кукурудзяні качани, солома хлібних злаків, лляна костриця. Галузь кооперується з олійно-жировою й консервною та іншими виробництвами лісової, деревообробної і целюлозно-паперової промисловості. До її підприємств належать цех з виробництва гідролізних кормових дріжджів з нехарчової сировини на Білгород-Дніпровській картонній фабриці, Запорізький гідролізно-дріжджовий завод, Вознесенський (Миколаївська обл.), Вінницький, Слов'янський (Донецька обл.) та Васильківський (Київська обл.) дріжджові заводи.

На етапі переходу до ринку в ЛПК України особливої актуальності набули такі проблеми:

1. Необхідність централізованого контролю за розвитком лісового господарства і лісозаготівель. Сучасний стан лісозаготівель викликає відчутне занепокоєння громадськості, оскільки вони майже не контролюються. Великі площі лісових масивів, особливо в Карпатах, довільно вирубані.

2. Необхідність ліцензування діяльності підприємств лісозаготівельної та деревообробної сфери, а також належного контролю за нею з боку правоохоронних, податкових органів.

3. Необхідність вироблення програми фінансового забезпечення відновлення вирубаних лісових площ та розширення лісових насаджень.

За оцінками Ради з вивчення продуктивних сил України НАН України, розвиток ЛПК можливий за таких умов:

— реалізації Державної програми розвитку лісогосподарського і лісопромислового комплексів України на період до 2015 р. з певним її коригуванням;

— використання існуючого промислового потенціалу — виробничих потужностей, наявної сировини, трудових ресурсів;

— реструктуризації виробництв, нарощування випуску продукції, яка користується попитом і повніше забезпечує потреби народного господарства і населення;

— освоєння ринку завдяки виробництву високоякісної, конкурентоспроможної, а також імпортозамінної продукції;

— нарощування експортного потенціалу галузі.

Пріоритетним напрямом розвитку ЛПК є нарощування виробництва деревних плит, целюлозно-паперової та іншої продукції, яка користується високим попитом, задовольняє потреби і вимоги внутрішнього та зовнішнього ринків. Передусім у ці галузі належить спрямовувати капітальні вкладення.

В основу технічної політики має бути покладено реконструкцію, модернізацію, розширення перспективних і будівництво нових підприємств відповідно до вимог структурної перебудови ЛПК; застосування на їх основі нових технологій, насамперед з метою ефективного використання сировини, економії енергоресурсів, скорочення трудових витрат, підвищення якості та конкурентоспроможності виробів.

Забезпечення ЛПК сировиною здійснюватиметься переважно за рахунок повнішого і раціональнішого використання власних лісосировинних ресурсів. Основними напрямками вирішення сировинної проблеми в перспективі повинні бути:

— поліпшення структури споживання деревини і лісоматеріалів;

— залучення до промислової переробки всіх економічно доступних ресурсів низькоякісної, дрібнотоварної лісосировини і деревних відходів;

— удосконалення наявних, упровадження нових ресурсозберігаючих і маловідхідних технологій і процесів, здатних забезпечити зниження витрат деревини;

— розширення сфери застосування ефективних замінників лісоматеріалів;

— збільшення лісозаготівель за рахунок інтенсифікації лісокористування, створення високопродуктивних плантаційних лісонасаджень.

У целюлозно-паперовій промисловості сировинні потреби забезпечуватимуться також за рахунок збільшення заготівлі макулатури і використання недеревних ресурсів сировини, зокрема соломи та відходів переробки сільськогосподарських культур.

Агропромисловий комплекс

У системі національної економіки одним з найважливіших, багатогалузевих і територіально поширених є агропромисловий комплекс. Сільськогосподарське виробництво в Україні має давні традиції. Цьому сприяють ґрунтово-кліматичні передумови, ментальність, господарський досвід населення. Сучасне сільське господарство взаємодіє з іншими галузями економіки, внаслідок чого розвиваються його міжгалузеві зв'язки, встановлюються міжгалузеві пропорції. В Україні агропромисловий комплекс міг би стати основою соціально-економічного розвитку, визначати структурну перебудову економіки, експортний потенціал, рівень достатку і життя народу. Однак наявність природних передумов, ресурсів та інших можливостей ще не дає гарантій високого рівня продуктивних сил цього сектора економіки. Необхідний відповідний економічний механізм функціонування залучених чинників виробництва.

Продуктивні сили агропромислового комплексу (АПК) України досить потужні. У ньому зосереджено приблизно третину основних виробничих фондів країни, стільки ж працівників (до 5 млн. осіб), але створюється лише третина національного доходу, що засвідчує низький показник віддачі залученого капіталу в АПК, оскільки продуктивна сила виражається не лише кількістю капіталу, а і його віддачею.

Сучасний АПК України є складним комплексом, де економічно, технологічно та організаційно взаємопов'язані багато галузей і виробництв:

1) сільськогосподарське виробництво, тобто сектори рослинництва і тваринництва, які створюють сировинну базу АПК;

2) галузі, які створюють матеріально-технічну основу системи АПК, тобто сільськогосподарське машинобудування, виробництво засобів захисту рослин, мінеральних добрив, комбінованих кормів, тари, спеціального устаткування та ін.;

3) галузі, які переробляють сільськогосподарську сировину в готові продукти харчування, одяг, взуття, тобто харчова і легка промисловості;

4) виробнича і соціальна інфраструктура, тобто транспорт, матеріально-технічне постачання, інженерні споруди, які забезпечують заготівлю, складування і зберігання сільськогосподарської продукції, інформаційне забезпечення, спеціалізовану торгівлю, житлово-комунальне господарство, культурне та медично-оздоровче обслуговування.

У територіальній структурі АПК виокремлюють:

— *агропромисловий пункт* — локальна форма АПК, яка об'єднує в населеному пункті переробку кількох видів сільськогосподарської сировини;

— *агропромисловий центр* — локальна форма АПК, яка здійснює в населеному пункті переробку кількох видів сільськогосподарської сировини, а більшість населення обслуговує його виробництво;

— *агропромисловий куц* — локальна форма АПК, яка характеризується компактним розташуванням на невеликій території агропромислових пунктів і центрів з їх сировинними зонами;

— *агропромисловий вузол* — складне територіальне агропромислове утворення, система компактно розташованих агропромислових пунктів, центрів і куців навколо адміністративного обласного чи районного центру.

У межах природно-кліматичних зон виділяють зональні АПК, які формуються під впливом природних умов відповідної зони. Вони розташовані у межах Полісся, Лісостепу і Степу України.

Усі суб'єкти АПК наприкінці ХХ ст. почали освоєння ринкових методів господарювання, що передбачає:

— створення форм сільськогосподарського виробництва, які забезпечують ефективне використання залученого капіталу, землі та праці зайнятих, тобто економічну самостійність виробників;

— вільний вибір виробничої діяльності, встановлення горизонтальних зв'язків і пошук партнерів для взаємовигідної співпраці;

— вільне ціноутворення на продукцію, реалізацію її на внутрішньому та зовнішньому ринках тощо.

Найважливішим завданням за переходу до ринку є створення інституційних умов функціонування підприємств галузей АПК, тобто реформи відносин власності,

систем кредитування, стимулювання виробництва, захисту зарубіжних капіталовкладень, розподілу прибутку тощо. Першочерговими є реформи відносин власності й форм організації виробництва. Це поставило на порядок денний необхідність роздержавлення, приватизації землі, основного капіталу державних сільськогосподарських підприємств, забезпечення розвитку вільного підприємництва у сільськогосподарському секторі національної економіки.

Теорія ринкової економіки стверджує, а практика підтверджує, що основою вискооефективного виробництва є реальний власник землі та капіталу, вільний вибір форм організації виробництва, самоуправління та підтримка їх з боку державних і регіональних органів управління. Приплив зарубіжного капіталу в сільськогосподарський сектор можливий за наявності законодавства про приватну власність на землю, захисту капіталовкладень, взаємовигідного розподілу прибутків тощо. З цією метою восени 2001 р. було прийнято Земельний кодекс України, який регулює права власності на землю, визнає землю товаром у межах населених пунктів, який можна продавати, визначає реального власника землі сільськогосподарського виробництва, напрями розвитку форм виробничої діяльності.

Сільське господарство. Сільське господарство є другою після промисловості сферою матеріального виробництва. У ньому зосереджено майже 25% основного виробничого капіталу, 20% усіх зайнятих в економіці, створюється 20% національного продукту. Загалом ці дані засвідчують низьку ефективність не лише сільського господарства, а й усієї національної економіки. У країнах з розвинутою ринковою економікою у сільськогосподарському секторі трудиться 3—5% від усіх працюючих, які створюють 4—6% валового національного продукту, повністю забезпечують власні продовольчі потреби і значну частину продовольства експортують. Це свідчить, що у цих країнах розвинута сфера послуг — понад 50% ВВП та промисловість — 30% ВВП. В Україні сільське господарство є однією з важливих сфер матеріального виробництва, але не забезпечує національних потреб у продовольстві.

Сільському господарству властиві такі особливості:

— основним засобом виробництва є земля, наділена родючістю;

— рослини і тварини одночасно є і засобами, і предметами праці;

3) для сільського господарства характерні природні цикли виробництва.

Сільськогосподарське виробництво потребує інституційних і економічних умов, які б регулювали відносини власності, забезпечували високоефективне виробництво і реалізацію продукції. Сільськогосподарські виробники повинні стати повноправними суб'єктами ринку.

Земельні ресурси. Загальна площа України становить 60,4 млн. га, з яких 41,9 млн. га — сільськогосподарські угіддя. Майже 30% земельних ресурсів — ліси та лісонасадження, болота, піски, шляхи та ін.

У структурі сільськогосподарських угідь займають: рілля — 33 млн. га (79,3%), пасовища — 5,3 млн. га (12,9%), сіножаті — 2,2 млн. га (5,4%), багаторічні насадження — 1 млн. га (2,4%). З них розташовані у Степу — 2/5, Лісостепу — 1/3, на Поліссі та передгірних районах Карпат і Криму — 1/5.

Забезпеченість земельними ресурсами в Україні досить висока — 0,65 га на душу населення (в Європі — 0,26 га, у світі — 0,29 га на душу населення). Найзабезпеченішими є Херсонська, Миколаївська, Кіровоградська області, де на душу населення припадає 1,3—1,4 га орних земель, найменше їх у Закарпатській (0,15 га), Львівській (0,29 га), Івано-Франківській (0,26 га), Чернівецькій (0,3 га на душу населення) областях. Землі України відзначаються високою родючістю, понад 55% їх — чорноземи. Щорічно внаслідок ерозії з кожного гектара землі зносяться до 12—17 т родючого ґрунту, для будівництва відводиться 12—14 тис. га сільськогосподарських угідь.

У структурі сільського господарства виокремлюють дві основні галузі — рослинництво і тваринництво. Рослинництво охоплює зернове господарство, виробництво технічних культур, картоплярство, овочівництво, баштанництво, плідівництво, тваринництво — скотарство, свинарство, вівчарство і козівництво, птахівництво та ін.

Рослинництво. Протягом 1998—2001 рр. посівні площі в Україні займали в середньому 30,3 млн. га. Під зернові культури було відведено 45—49%, кормові — 32—37%, технічні — 10—12%, під картоплю і овоче-баштанні — 7—9%. Валовий збір сільськогосподарських культур визначають такі показники: зерно — 35—40 млн. т на рік, цукрові буряки — 17—20 млн. т, картопля — 16—17 млн. т, овочі — 5—6 млн. т, волокно льону — біля 10 тис. т, насіння соняшнику — 2—2,5 млн. т. Серед зернових більше половини припадає на озиму пшеницю, ячмінь — 20%, кукурудзу — 15%, жито — 4%.

Розміщення зернових:

— озима пшениця — Одеська, Миколаївська, Херсонська обл., північна, західна і східна частина Криму; меншою мірою — Поділля, Донбас;

— жито — Полісся і Західна Україна;

— ячмінь — південні області України;

— кукурудза — Закарпаття, Буковина, Черкаська, Запорізька, Миколаївська обл.;

— овес — північна і Західна Україна;

— гречка — Чернігівська, Житомирська, Київська, Сумська обл.

Розміщення технічних культур:

— цукрові буряки — Вінницька, Хмельницька, Черкаська, Тернопільська обл.;

— соняшник — степові області, Закарпаття;

— льон-довгунець — Чернігівська, Житомирська, Рівненська, Волинська обл.;

— коноплі — Дніпропетровська, Миколаївська, Сумська обл.;

— лікарські рослини — найбільше у Криму;

— тютюн — Тернопільська, Хмельницька обл., південь Криму;

— хміль — Житомирська, Рівненська, Львівська, Вінницька обл.;

— картопля — північні, західні та центральні райони;

— овочі — в усіх областях, теплолюбиві — на півдні;

— садівництво — Крим, Вінницька, Одеська, Харківська, Черкаська обл.;

— виноград — Закарпаття, південь України.

Тваринництво. Ця галузь забезпечує споживчий ринок основними продуктами харчування — м'ясом, молоком, молочними продуктами, яйцями, а також сировиною для легкої промисловості. До продуктивного тваринництва належать скотарство, свинарство, птахівництво і вівчарство. Децю меншим є потенціал ставкового рибництва. Розрізняють виробничі напрями тваринництва: молочне, м'ясо-молочне скотарство, сальне свинарство тощо.

Розвиток і розміщення тваринництва значною мірою визначається наявністю кормової бази, оскільки приблизно половина затрат цієї галузі пов'язана з формуванням структури кормів для тварин. Кормову базу забезпечують польове кормовиробництво, природні кормові угіддя, відходи переробки сільськогосподарської продукції, харчової промисловості, комбікормова промисловість.

Провідною галуззю тваринництва у всіх природно-економічних зонах України є скотарство, яке має молочно-м'ясну і м'ясо-молочну спеціалізацію.

На початку 2002 р. в Україні налічувалося приблизно 9 млн. голів великої рогатої худоби, 7 млн. голів свиней, 2 млн. голів овець та кіз. З 1992 р. поголів'я худоби усіх видів знизилося на 70%.

Територіальна структура АПК. В Україні за природно-кліматичними ознаками виділяють кілька зональних АПК: Поліський, Лісостеповий, Степовий, АПК гірських і передгірських районів.

Поліський АПК сформувався в межах Українського Полісся і охоплює частину Волинської, Рівненської, Житомирської, Київської, Чернігівської, Сумської областей. Його спеціалізація — молочно-м'ясне скотарство, льонарство, картоплярство і частково зернове господарство.

Лісостеповий АПК сформувався в межах Лісостепової природно-економічної зони України. До нього належать частина Львівської та Чернівецької областей, східна частина Івано-Франківської, Тернопільська, Хмельницька, північна частина Кіровоградської, Черкаська, Полтавська, південні частини Волинської, Київської, Житомирської і Сумської областей. Спеціалізація — виробництво цукрових буряків, зерна, скотарство та свинарство, розвинутим є виробництво картоплі, овочів, соняшнику, м'яса птиці.

Степовий АПК сформувався у Степовій природно-економічній зоні, охоплює Одеську, Миколаївську, Херсонську, південь Кіровоградської, Дніпропетровську, Запорізьку, Донецьку, Луганську області, південно-східні райони Полтавської, Автономну Республіку Крим. Його спеціалізація — виробництво зерна, соняшнику, скотарство, виноградарство, овочівництво, свинарство, вівчарство і птахівництво.

АПК гірських і передгірських районів охоплює райони Львівської, Закарпатської, Івано-Франківської, Чернівецької областей та півдня Криму і спеціалізується на вівчарстві та скотарстві.

Переробні галузі АПК. Сільськогосподарська продукція використовується на різні цілі у таких пропорціях: на промислову переробку її надходить 60%, споживається безпосередньо 25%, використовується у сільському господарстві 15%. Галузями промислової переробки є харчова і легка промисловість. Харчова переробляє 85%, а легка — 15% сільськогосподарської продукції.

Розміщення підприємств харчової промисловості зумовлюється сировинним і споживчим чинниками. Враховуючи їх вплив, виділяють три групи підприємств цієї галузі.

1. Підприємства, які переробляють нетранспортабельну або малотранспортабельну сировину за високих норм її витрат і обмежених термінів зберігання, а також продукцію, здатну до зберігання (цукрова, спиртова, консервна, маслоробна та ін.).

2. Підприємства, які переробляють транспортабельну сировину і випускають малотранспортабельну продукцію або продукцію з обмеженими строками зберігання (хлібопекарська, кондитерська, макаронна, молочна, безалкогольних напоїв та ін.).

3. Підприємства, які можуть бути розміщені як в районах зосередження сировини, так і в районах готової продукції (м'ясна).

Галузі промисловості АПК об'єднують 1630 підприємств м'ясної та 58 підприємств молочної промисловості.

Переробні підприємства АПК розміщені:

— виробництво цукру-піску — провідними центрами в Україні є Вінницька, Хмельницька, Тернопільська обл.;

— виробництво м'яса — в усіх областях, однак провідними центрами є Дніпропетровська, Одеська, Полтавська, Донецька обл.;

— виробництво молока та молочної продукції — провідна роль належить Київській, Чернігівській, Одеській, Сумській обл.

— хлібопекарська промисловість — великі підприємства у Києві, Львові;

— виробництво олії — потужні комбінати у Дніпропетровську, Полтаві, Львові, Вінниці, Чернівцях;

— виробництво овочевих консервів — Крим, Одеська, Вінницька, Херсонська, Черкаська та інші області.

Сільське господарство є сферою національної економіки, де ринкові перетворення можуть відбутися найшвидше з досить високою віддачею задіяного капіталу. Ринковим перетворенням на заваді стоять стереотипи колгоспного мислення у значної частини керівників сільських господарств і політичних партій лівого спрямування. Свідченням цього є те, якими великими зусиллями далось прийняття Земельного Кодексу України, проблеми, пов'язані з приватизацією землі, діяльністю фермерських господарств. За даними 2000 р., в Україні налічується 30,4 тис. фермерських господарств, які мають 2157, 6 тис. га сільськогосподарських угідь, у тому числі 1994 тис. га ріллі. Посівні площі — 1485,1 тис. га, з яких зернові — 876, цукрові буряки — 47, сояшник — 355 тис. га. Поголів'я худоби у

них становить 102,5 тис. голів, у тому числі корови — 35,5 тис. голів, свині — 53,8 тис., вівці та кози — 56,8 тис. голів. Це дуже низькі показники, які засвідчують необхідність реструктуризації сільськогосподарського сектора відповідно до вимог ринкової економіки.

Умовами ринкових перетворень у сільськогосподарському секторі української економіки є:

— формування ринку землі та нерухомості, запровадження системи іпотечного кредитування сільськогосподарського товаровиробництва;

— здійснення аграрної реформи на регіональному рівні, післяприватизаційна підтримка розвитку реформованих господарств, створення консультаційних, інформаційних та інших центрів обслуговування виробників;

— фінансування ринків матеріальних ресурсів і капіталу;

— реформування соціальної сфери та розбудова її інфраструктури;

— створення інституційних умов для ефективного виробництва та об'єднання сільськогосподарських виробників.

Екстенсивний шлях розвитку сільського господарства вичерпано. Українське сільське господарство може розвиватися тільки на основі радикальних реформ власності на землю, капітал, продукцію, використовуючи сучасні, визнані у світі форми організації виробництва, широко впроваджуючи ресурсозберігаючі технології.

Будівельний комплекс

Забезпечення матеріальних і духовних життєвих потреб людей значною мірою реалізується через політику капітальних вкладень. З їх допомогою формуються виробнича і невиробнича сфери, їх інфраструктурні підрозділи. Світова практика засвідчує, що продумана і доцільна політика капітального будівництва сприяє зростанню ефективності всього суспільного виробництва, розвиткові соціальної сфери. Орієнтація будівництва на оптимальну структуру економіки, високоефективні технології, малозатратні виробництва, високопродуктивне обслуговування в соціальній сфері — все це в комплексі зумовлює зростання фізичного обсягу національного продукту, матеріальних ресурсів, коштів для капітального будівництва та інших галузей економіки.

Будівельний комплекс — сукупність галузей матеріального виробництва і проектно-пошукових робіт, які забезпечують капітальне будівництво або здійснюють інвестиції.

До будівельного комплексу належать такі галузі:

- капітальне будівництво, тобто безпосереднє здійснення інвестицій;
- промисловість з виробництва будівельних матеріалів;
- промисловість з виробництва будівельних конструкцій і деталей.

До структури будівельного комплексу інколи ще відносять будівельне і дорожнє машинобудування, спеціальну інфраструктуру (науково-дослідні та дослідно-конструкторські організації, вищі й середні спеціальні навчальні заклади, професійні технічні училища).

Капітальне будівництво охоплює всі регіони України. Потужні будівельні організації створені у великих містах. У Києві діють холдингова компанія «Київміськбуд», спеціалізовані будівельні організації з монтажних робіт, транспортного, нафтогазового, водогосподарського будівництва. Великий обсяг різноманітних будівельних робіт виконують енергетики, проектно-пошукові інститути галузевого профілю (чорної металургії, хімії та ін.).

Нині більше половини виробництва будівельних матеріалів зосереджено в межах будівельної індустрії, тобто в системі підрядних будівельних організацій. Будівельна індустрія і промисловість будівельних матеріалів тісно взаємодіють, формуючи специфічні індустріально-будівельні територіальні об'єднання.

Сучасне життя суспільства без ефективного функціонування будівельного комплексу неможливе. Рівень його розвитку впливає на формування пропорцій і темпів розвитку галузей народного господарства, розміщення продуктивних сил і розвиток регіонів. Будівництво створює новий і реконструює діючий основний капітал. Від нього залежить розвиток житлової сфери, нових міст і сіл, окремих мікрорайонів, промислових і сільськогосподарських підприємств, транспортних об'єктів, лікарень, шкіл, торгових центрів тощо. Будівельний комплекс підтримує в належному стані обороноздатність країни, створює передумови для зростання виробництва в усіх галузях господарства. Він впливає на темпи, масштаби і розміщення виробництва як одна з найбільш капіталоемних і диференційованих виробничих систем. Тому під час визначення капітального будівництва враховують наявність будівельної організації в регіоні. Водночас слабкість будівельної бази стримує промислове будівництво, будівництво великих комбінатів, галузевих і територіально-виробничих комплексів, фондоемної важкої промисловості, які потребують великих обсягів робіт.

Капітальні вкладення. Упродовж тривалого історичного періоду більшість інвестицій спрямовувалася в базові галузі матеріальної сфери української економіки. Це зумовило насичення виробничої сфери об'єктами базових галузей, оскільки вони мали забезпечувати потреби не лише України, а й інших регіонів господарської системи колишнього СРСР за її межами. Захоплення розвитком базових виробництв призвело до певного перенасичення ними деяких регіонів України (Донбас, Придніпров'я), спричинило погіршення екологічної ситуації, загострення соціальних та комунальних проблем. Темпи зростання капітальних вкладень у галузі невиробничого призначення почали перевищувати темпи капітальних вкладень у галузі виробничого лише на початку 90-х років ХХ ст.

Загальна криза економіки, нестабільність соціально-економічного становища призвели тоді до згортання інвестиційної діяльності. Ситуація загострилася внаслідок нерегульованого зростання вартості будівництва в умовах запровадження договірних цін за необмеженого монополізму підрядних організацій, скорочення інвестиційних можливостей бюджетів усіх рівнів.

На початку ХХІ ст. одним із найважливіших завдань української економіки постало формування ефективного механізму роботи з інвестиціями. Адже саме *інвестиції* — всі види майнових та інтелектуальних цінностей, які вкладають в об'єкти підприємницької діяльності, в результаті якої одержують прибуток (дохід) або досягають соціального ефекту, є основою і передумовою функціонування ефективної економіки.

До майнових та інтелектуальних цінностей, які можуть бути використані як інвестиції, належать:

— кошти, цільові банківські вклади, акції та інші цінні папери;

— рухоме і нерухоме майно — будинки, споруди, устаткування та інші матеріальні цінності;

— майнові права, які є наслідком дії авторського права, «ноу-хау», досвід та інші інтелектуальні цінності;

— права користування землею, природними ресурсами, а також інші майнові права та цінності.

Основним джерелом власних інвестицій є національний продукт, а саме фонд нагромадження. В українській економіці лише п'яту частину національного доходу використовують на нагромадження. Важливим джерелом інвестицій є амортизаційні відрахування, які використовують для відновлення основного капіталу після завершення

строку його служби. Джерелом формування капітальних вкладень можуть бути і зарубіжні запозичення.

Перехід України до створення економічної системи ринкового типу полягає у докорінних змінах у системі управління інвестиціями, що передбачає такі заходи:

— створення податкових умов для підприємств, які дадуть змогу нагромаджувати власні ресурси для інвестицій;

— розмежування функцій центру та місцевих органів влади щодо капітальних вкладень;

— спрямування інвестиційної діяльності на реструктуризацію економіки у напрямі розвитку соціального комплексу, ефективності виробництва, прибутковості та досягнення соціального ефекту;

— формування ринкових відносин в інвестиційній діяльності, які спиратимуться на різноманітні види і форми власності та розвинуту систему фінансів.

Створення власної будівельної індустрії потребує мобілізації власних і залучення іноземних капіталовкладень. Держава повинна сприяти активізації інвестиційної політики, успішне здійснення якої дасть змогу запроваджувати сучасні технології, оновлювати пасивну частину основного капіталу.

Виробництво будівельних матеріалів і конструкцій. Капітальне будівництво потребує розвинутої галузі виробництва будівельних матеріалів. Найважливішими її підгалуззями є: виробництво стінових матеріалів, цементна промисловість, видобуток і первинна обробка мінерально-будівельних матеріалів, склоробна промисловість, виробництво облицювальних, оздоблювальних матеріалів, санітарно-технічних виробів. Для більшості підгалузей сировинною базою є нерудні корисні копалини, поширені на всій території України. Останнім часом у виробництві будівельних матеріалів ширше почали використовувати вторинні ресурси, відходи інших галузей промисловості — доменні шлаки, золу електростанцій тощо. Зростання капітального будівництва спричинило необхідність індустріалізації будівельного виробництва з виготовлення на спеціалізованих заводах збірних залізобетонних конструкцій і деталей.

Розміщення промисловості будівельних матеріалів визначається переважно обсягами будівельно-монтажних робіт у конкретних економічних районах. Наявність сировинних ресурсів, дешевизна, вантажомісткість сировини і готової продукції, масовість, повсюдність їх використання зумовлюють одночасне тяжіння виробництва і до сировини, і до споживача.

Значення сировинного і споживчого чинників для різних галузей, стадій технологічного процесу і типів під-

приємств є неоднаковим. З цієї точки зору розрізняють:

— галузі сировинної орієнтації — первинна обробка природних будівельних матеріалів (граніту, мармуру), виробництво цементу, цегли, азбестоцементних і шиферних виробів, вогнетривких матеріалів, скла, керамічних труб, гіпсу, вапна тощо;

— галузі з орієнтацією на споживача — виробництво бетону, залізобетонних виробів і конструкцій, м'якої покрівлі, санітарно-технічних виробів тощо.

Видобуток, транспортування, виробництво будівельних матеріалів і саме будівництво є джерелом забруднення повітря (наприклад, пил і гази під час виробництва цементу) і руйнування поверхні землі (відкриті розробки). Тому у великих центрах розміщення галузі (особливо цементної) надто актуальним є забезпечення охорони довкілля.

Промисловість будівельних матеріалів об'єднує кілька тисяч підприємств, розташованих в усіх областях України. Її найпотужнішими центрами є Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Запоріжжя, Донецьк, Маріуполь.

Цементна промисловість є особливо матеріаломісткою галузю, тому цементні заводи розміщують у районах видобутку сировини. Найбільші центри цементного виробництва України — Амвросіївка, Краматорськ, Єнакієво (Донецька обл.), Кривий Ріг, Дніпродзержинськ, Дніпропетровськ (Дніпропетровська обл.), Балаклея (Харківська обл.), Миколаїв (Львівська обл.), Здолбунів (Рівненська обл.), Ямниця (Івано-Франківська обл.), Бахчисарай (Автономна Республіка Крим), Ольшанка (Миколаївська обл.), Одеса.

Виробництво збірного залізобетону і залізобетонних конструкцій тяжіє до великих промислових центрів і вузлів, а також до населених пунктів зі значним обсягом житлового і цивільного будівництва. У країні діє 25 виробничих об'єднань з виготовлення комплектів збірних залізобетонних конструкцій і деталей, основними з яких є Харківське, Львівське, Криворізьке, Луганське, Сумське. Домобудівні комбінати розміщені в усіх областях країни.

Оскільки сировина для виробництва будівельної цегли є майже всюди, розміщення цих виробництв орієнтується на споживача. Великі центри виробництва будівельної цегли — Київ, Харків, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Львів, Чернігів, Івано-Франківськ, Слав'янськ, Бахмут. Багато цегельних заводів споруджено в сільській місцевості.

У будівництві використовують продукцію склоробної і фарфоро-фаянсової промисловості. Необхідними матеріалами (фарбою, лінолеумом, пластмасою, смолами тощо) його забезпечує хімічна промисловість.

На етапі трансформації економічної системи України ринкові відносини у будівельному комплексі розвиваються активніше, ніж у промисловості. Тут більше підприємств зосереджено у недержавному секторі, більшим є обсяг виконаних ними робіт.

Транспортний комплекс

Транспортний комплекс належить до інфраструктурних галузей.

Транспортна інфраструктура — мережа транспортних шляхів, видів транспорту, засобів перевезення вантажів та пасажирів, сервісного обслуговування транспортних перевезень.

Головними показниками роботи транспорту є:

- обсяг перевезень вантажів (тонн);
- обсяг перевезень пасажирів (осіб);
- вантажооборот (тонно-кілометрів);
- пасажирооборот (пасажиро-кілометрів).

За функціональними особливостями транспорт поділяють на вантажний і пасажирський. *Вантажний* забезпечує обслуговування матеріального виробництва, *пасажирський* — потреби перевезень населення. Не виробляючи безпосередньо матеріальної продукції, вантажний транспорт є четвертою галуззю матеріального виробництва після видобувної, переробної промисловості та сільського господарства. Жодна з трьох основних галузей матеріального виробництва не здатна функціонувати без транспортного забезпечення. Продукт тільки тоді доступний для споживання, коли його доставлено до споживача. Пасажирський транспорт є галуззю сфери послуг і належить до інфраструктурних галузей. Вантажний транспорт — галузь виробничої інфраструктури.

Вантажний і пасажирський транспорт безпосередньо впливають на ефективність національної економіки, оскільки доставляють:

- сировину, паливно-енергетичні ресурси, комплектуючі, устаткування до виробничих підприємств;
- готову продукцію до споживача;
- працівників з дому до робочих місць і від робочих місць додому.

У процесі виробництва готової продукції транспорт істотно впливає на її собівартість, а відповідно — на ефективність і ціну. Зменшення вартості транспортної складової у

собівартості продукції сприяє підвищенню ефективності виробництва. Знизити транспортні затрати можна за рахунок поліпшення функціонування транспорту, заміни одного виду іншим, ефективнішим для перевезення певної продукції; удосконалення територіальної організації виробництва, внаслідок чого оптимізуються транспортні витрати для доставки сировини, паливно-енергетичних ресурсів, устаткування, готової продукції.

Транспорт є необхідною умовою спеціалізації та комплексного розвитку національно-господарських комплексів регіонів, формування територіально-виробничого комплексу (ТВК) локального і районоутворюючого значення. Він сприяє суспільному територіальному поділу праці, формуванню зв'язків між населеними пунктами та всередині них, є важливим чинником інтеграції України у загальносвітову економічну систему. Це потребує модернізації існуючих і будівництва нових транспортних магістралей міждержавного значення.

За призначенням виокремлюють транспорт загального користування, відомчий та особистого призначення. Виконуючи спільну функцію, різні види транспорту тісно взаємопов'язані. Внаслідок цього утворюється транспортна система, яка взаємодіє з усім національно-господарським комплексом країни.

Транспортна система — територіальне об'єднання шляхів сполучення, технічних засобів транспорту і служби перевезень, які об'єднують усі види транспорту і ланки транспортного процесу у взаємодії та забезпечують успішне функціонування національно-господарського комплексу країни загалом.

Транспортну систему України утворюють усі види транспорту: залізничний, морський, річковий, автомобільний, авіаційний, трубопровідний. Останнім часом йдеться і про існування електронного транспорту. Роботу транспортної системи забезпечує транспортна інфраструктура, яку утворюють шляхи сполучення, рухомий склад, вантажно-розвантажувальне господарство транспортних та інших підприємств і організацій, що здійснюють навантаження, розвантаження і перевалку вантажів, а також засоби управління і зв'язку, різноманітне технічне обладнання. Формами територіальної організації транспорту є залізничні станції, вузли, автостанції, морські та річкові порти, пристані, аеропорти. Взаємодія різних видів транспорту здійснюється в транспортних вузлах змішаного типу.

Найхарактернішими є змішані перевезення вантажів залізничним і автомобільним транспортом. Перевезення

вантажів починається одним видом транспорту, а продовжується в пункті перевантаження іншими. Автомобільний транспорт забезпечує функціонування виробництва в тих регіонах, де відсутні залізниці. Він перевозить вантажі із залізничних станцій або ж, навпаки, починає перевезення і доставку вантажів у пункти перевантаження на залізничний транспорт. Автомобільним транспортом доставляють вантажі зі складів відправників на залізничні станції та зі станцій на склади отримувача.

Для територіальної організації транспортної системи характерним є поєднання лінійних і пунктових елементів. До лінійних елементів належить мережа шляхів сполучення. Її густота, конфігурація, пропускна і провізна спроможність значною мірою визначають обсяг транспортної роботи. Формування транспортної мережі, видова структура, густота (щільність) шляхів сполучення загалом та окремих видів транспорту, проходження основних магістралей визначаються галузевою структурою господарства, його виробничою спеціалізацією, територіальною організацією, густотою населених пунктів, особливостями історичного розвитку, природними умовами, а також економіко-географічним розташуванням території країни або її регіонів.

Україна має надзвичайно сприятливі передумови для формування і розміщення транспортної мережі. Зокрема, це — галузева структура і територіальна організація національної економіки, вигідне економіко-географічне положення, які визначили розвиток і розміщення залізничного, автомобільного, річкового, морського, трубопровідного транспорту (табл. 2.9).

Економіко-географічне положення істотно вплинуло на прокладання транзитних магістралей, трубопроводів, формування транспортних вузлів змішаного типу. Рівнинний рельєф сприяє повсюдному розміщенню шляхів сполучення. Вихід до узбережжя Чорного і Азовського морів, де є багато зручних бухт, став передумовою будівництва морських портів і розвитку морського транспорту. Наявність судноплавних річок (Дніпро, Дунай, Дністер, Південний Буг та ін.) сприяла розвитку річкового транспорту.

Обсяги перевезення вантажів окремими видами транспорту загального користування останніми роками різко зменшилися, на що вплинули такі основні причини:

- загальна криза економіки України;
- зменшення обсягів виробництва основних вантажотвірних галузей;

- скорочення експортно-імпортних перевезень;
- нестача, фізичне постаріння і незадовільний стан транспортних засобів;

Таблиця 2.9

Система транспортних шляхів України

Шляхи сполучення	Довжина, тис. км	Щільність, км на 1 тис. км ² території
Експлуатаційна довжина залізничних колій загального користування	22,3	37,0
Експлуатаційна довжина річкових судноплавних шляхів загального користування	2,4	4,0
Довжина автомобільних шляхів загального користування	169,5	271,0
Довжина трубопроводів загального користування, з них:	43,2	64,0
газопроводів	34,2	
нафтопроводів	4,0	
продуктопроводів	5,0	

- обмеження поставок нової техніки;
- неповне забезпечення транспорту паливом і запчастинами та ін.

Одне з найпомітніших місць у транспортній системі України посідає автомобільний транспорт. Незважаючи на те що обсяги перевезення ним вантажів зменшилися приблизно у 3,9 раза, його частка залишається досить великою і становить 70% від загального обсягу перевезених вантажів транспортною системою України. Стабільними залишаються обсяги трубопровідного транспорту, а перевезення всіма іншими видами транспорту постійно скорочуються. Внаслідок цього частка трубопровідного транспорту значно зросла і досягла 13%, що наближається до питомої ваги залізничного транспорту (16%).

Середня дальність перевезення вантажів у 2000 р. становила:

- залізничним транспортом — 484 км;
- морським транспортом — 1362 км;
- річковим — 706 км;
- автомобільним — 21 км;
- трубопровідним транспортом — 852 км.

Кожен вид транспорту виконує перевезення, які неможливо або недоцільно здійснювати іншим. Інколи перевезення вантажів і пасажирів мають етапний, або комплексний характер, тобто здійснюються з допомогою двох і більше видів транспорту.

Останнім часом перед транспортною системою України постала необхідність створення власної виробничо-ремонтної бази, що зумовлено передусім порушенням господарських зв'язків України з країнами СНД, необхідністю оптимізації структури національного господарського комплексу.

Залізничний транспорт. Відіграє провідну роль у здійсненні внутрідержавних і значну — у зовнішньодержавних економічних зв'язках України. На нього припадає основна частина вантажообороту і перевезень пасажирів. Цей транспорт характеризується регулярністю руху і високою швидкістю перевезень, великою пропускною і провізною спроможністю.

Розвиток залізничного транспорту в Україні розпочався в 60-ті роки XIX ст. У цей період були збудовані перші залізниці: Львів — Перемишль (1861) та Одеса — Балта (1865), яку пізніше продовжили до Києва, а потім і до Москви. У другій половині XIX ст. почалося будівництво залізниць у Донбасі та Придніпров'ї. Розташування України між центральними районами Росії та Західною Європою сприяло прокладенню важливих транзитних залізниць, зокрема: Москва — Бахмач — Київ — Козятин — Здолбунів — Львів — Чоп і далі в Словаччину, Чехію, Угорщину. Розвиток паливно-енергетичного і металургійного комплексів, особливо в Донбасі та Придніпров'ї, зумовив будівництво залізниць у напрямках Донбас — Придніпров'я — Криворіжжя. Із Донбасу в Придніпров'я направляються кокс та енергетичне вугілля, а в зворотному напрямку — залізна руда та марганець.

Великий обсяг видобутку і перевезень донецького вугілля на північ, північний захід потребував будівництва нових залізниць. Зокрема, в 1937 р. було завершено спорудження і реконструкцію колії Донбас — Москва протяжністю 1200 км, а пізніше — Дебальцево — Валуйки — Єлець — Москва та ін. Важливим є південно-західний напрямок, інтенсивні вантажо- і пасажиропотоки якого пов'язані з перевезенням вантажів, пасажирів з України, а також Росії, Білорусі у чорноморські порти і в зворотному напрямку. Внутрішні економічні зв'язки забезпечують залізниці Київ — Полтава — Харків, Київ — Одеса, зовнішньоекономічні — Київ — Ковель — Хелм з виходом на

Польщу та інші країни Європи. Після створення морської поромної переправи Батумі — Одеса зросло значення залізниці Одеса — Львів — Перемишль, яка відіграє важливу роль у здійсненні не лише внутрішніх і зовнішніх перевезень, а й надає транспортні послуги країнам Закавказзя в їх економічних зв'язках із країнами Європи.

В Україні сформувалась мережа великих залізничних вузлів з розвинутим станційним і складським господарством: Харків, Лозова, Дебальцеве, Ясинувата, Волноваха, Полтава, Київ, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Одеса, Жмеринка, Козятин, Тернопіль, Львів, Ковель, Коростень, Чоп та ін. Багато з них пов'язані з іншими видами транспорту, що сприяє формуванню транспортних вузлів змішаного типу. На цих вузлах відбувається перевалка вантажів з одного транспорту на інший і координація їх діяльності. До них належать: Київ, Черкаси, Кременчук, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Херсон, Миколаїв, Одеса, Маріуполь, Керч.

Велика увага приділяється електрифікації залізниць, протяжність яких на 2000 р. досягла майже 8 тис. км. Внаслідок цього зросла швидкість рухомого складу, пропускна спроможність найважливіших залізниць та ефективність їх використання. Електрифікованими є магістральні та найбільш вантажонапружені залізниці: Москва — Київ — Львів — Чоп, Донбас — Кривий Ріг, Харків — Запоріжжя — Севастополь, Харків — Лозова — Микитівка, Київ — Миронівка — Дніпропетровськ, Хирівка — Помошна — Одеса — Іллічівськ, Харків — Красний Лиман — Дебальцеве, а також приміські зони Києва, Харкова, Дніпропетровська, Донецька, Львова та інших великих міст.

Залізничний транспорт України посідає четверте місце у світі після Росії, США і Канади за обсягом вантажообороту. Але обсяги перевезень вантажів і пасажирів в останнє десятиліття ХХ ст. — перші роки ХХІ ст. постійно зменшувалися. У структурі перевезення вантажів переважають вугілля, в тому числі кокс, руди чорних та кольорових металів і самі метали, лісові вантажі, будівельні матеріали, машини та устаткування, продукція АПК.

Автомобільний транспорт. Цей вид транспорту починає і закінчує перевезення вантажів морським, річковим і залізничним транспортом. Автотранспорт забезпечує функціонування і територіальну організацію всіх галузей народного господарства, насамперед галузей АПК. Зі створенням міждержавних автомагістралей постійно зростає значення автотранспорту у здійсненні міждержавних зв'язків, зокрема з Росією, Білоруссю, Молдовою, країнами Європи.

Розвиток і територіальна організація автомобільного транспорту залежать від галузевої структури, територіальної організації народного господарства, природних умов, рельєфу. Найважливішими автомагістралями України є: Київ — Полтава — Харків — Ростов-на-Дону; Київ — Москва; Київ — Санкт-Петербург; Київ — Житомир — Рівне — Львів — Ужгород; Київ — Дніпропетровськ — Донецьк — Маріуполь та ін. Майже третина автошляхів України мають капітальний тип покриття — переважно шляхи загальнодержавного і міждержавного значення. Загалом переважає перехідний тип покриття (гравійне, шосе, асфальтове, бруківки).

У сільській місцевості домінують автошляхи місцевого та внутрігосподарського підпорядкування. Майже 30% їх ще не мають твердого покриття і за несприятливих погодних умов стають слабoproхідними. Внаслідок цього національно-господарський комплекс України, зокрема галузі АПК, зазнає великих матеріальних збитків.

Щоб забезпечити Україну автошляхами на рівні європейських країн, необхідно побудувати і модернізувати майже 200 тис. км доріг, у тому числі 60% у сільській місцевості. Міждержавні зв'язки потребують будівництва автомагістралей світового рівня з бетонним або асфальтобетонним покриттям і багаторядним рухом. Досвід США, Німеччини, Японії свідчить, що саме під час економічних криз будівництво автошляхів набувало пріоритетного значення, сприяло створенню нових робочих місць і високій ефективності капіталовкладень.

Значний потенціал вантажного парку України (70%) зосереджено в господарствах і автопідприємствах (АТП) агропрому та корпорації «Укравтотранс», решта — на підприємствах різних відомств. Автомобільний транспорт потребує значного технічного оновлення, оптимізації структури парку за вантажопідйомністю, типами кузовів, наявністю спеціалізованих транспортних засобів, особливо малої вантажопідйомності, розвитку мережі сервісного обслуговування, створення нових і модернізації діючих авторемонтних заводів.

Морський транспорт. Протяжність берегової лінії, яка не замерзає, становить більше 1000 км. У зручних бухтах споруджено 18 морських портів, серед яких найважливішими є Одеса, Іллічівськ, Ізмаїл, Південний, Миколаїв, Севастополь, Ялта, Феодосія, Керч на березі Чорного моря та Маріуполь і Бердянськ на березі Азовського моря. Працює 8 судноремонтних заводів, які будують невеликі судна.

Основою морського транспорту України є Чорноморське (ЧМП), Азовське (АМП) морські пароплавства, а також Українсько-Дунайське (УДП) пароплавство. Сумарна вантажо-підйомність транспортного флоту України становить понад 5 млн. т, а пасажирського флоту — майже 10 тис. місць; вона є однією із найбільших у Європі.

У структурі вантажних морських перевезень переважають вантажі, які посідають чільне місце й у структурі експортно-імпорتنих поставок України: руди чорних і кольорових металів, кам'яне вугілля, кокс, нафта і нафтопродукти, мінерально-будівельні матеріали.

Каботажні перевезення (між портами однієї держави, портами різних морів) здійснюються на невелику відстань (в середньому не більше 130 — 150 км), частка їх у вантажообороті незначна. Експортно-імпорتنі перевезення вантажів морським транспортом здійснюються в середньому на відстань до 8 тис. км і більше, внаслідок чого їх частка у вантажообороті морського транспорту перевищує 95%. Найбільшу кількість міжнародних перевезень забезпечують чорноморські порти Одеси, Іллічівська і Південного. На Одеський порт припадає більше 20% вантажообороту морського транспорту України. Основними вантажами є руди, нафта і нафтопродукти, будівельні матеріали, зерно, цукор, цитрусові та ін. Іллічівський порт розташований за 20 км від Одеси, є дублером Одеського. Працює він на забезпечення експортних поставок.

Порти Азовського пароплавства — Маріуполь, Бердянськ і Керч — спеціалізуються переважно на експорті залізної та марганцевої руд, чорних металів, кам'яного вугілля, цементу.

Порти Українсько-Дунайського пароплавства — Рені, Ізмаїл, Кілія і Вилкове відіграють важливу роль в економічних зв'язках з країнами Європи, особливо Дунайського басейну.

Через морські порти на експорт надходить кам'яне (коксівне) вугілля, кокс, залізна і марганцева руди, чорні метали, хімічні продукти, зокрема аміак, цемент, цукор, деякі види машин та інші товари. Україна імпортує машини та обладнання, мінерально-сировинні ресурси, зокрема боксити, фосфорити, продукцію сільського господарства тощо. У перспективі важливе значення можуть мати нафта, нафтопродукти, зріджений газ. Але їх імпорт стане можливим після завершення будівництва нафто- і газотерміналів. Для освоєння нових вантажопотоків необхідно поповнити флот спеціалізованими суднами, пере-

дусім танкерами і метановозами. Український флот на початку ХХІ ст. досяг критичного віку, і якщо його не оновити радикально, то за 6—10 років його витіснять іноземні конкуренти.

Річковий транспорт. Основні водні артерії України — Дніпро з притоками Прип'ять і Десна, а також Дністер, Південний Буг. Як магістральні річкові шляхи використовуються ділянки Дністровського лиману загальною протяжністю понад 30 км, гирло Дунаю довжиною 152 км, з них з морським устаткуванням — 140 км. Усі інші судноплавні річки — Десна (на північ від Чернігова), Стир, Горинь, Дністер, Самара, Південний Буг, Сіверський Донець, Інгулець, Ворскла, Псьол, Орель — за транспортним використанням належать до малих річок. Їх використовують переважно для перевезення будівельних матеріалів, деякої продукції АПК, але суттєвої ролі у розміщенні продуктивних сил вони не відіграють.

Річковий транспорт України системою каналів зв'язаний з річками Білорусі та Польщі, що дає вихід у Балтійське море. Основні вантажно-розвантажувальні роботи здійснюються в річкових портах Києва, Дніпропетровська, Запоріжжя, Дніпродзержинська, Кременчука, Черкас, Нікополя, Чернігова, Херсона, Миколаїв, Рені, Ізмаїла, Кілії, Вилкова.

У структурі перевезень домінують мінеральні будівельні матеріали (будівельний пісок і тверді кристалічні матеріали), цемент, руда, метали і металобрухт, вугілля, продукція АПК. Найбільший обсяг вантажних перевезень здійснюють Київська, Дніпропетровська, Запорізька і Херсонська області.

Трубопровідний транспорт. Цей вид транспорту найбільш економічний і ефективний для транспортування рідкого палива, пального і технологічного газу, хімічних продуктів. Його розвитку сприяє розвиток в Україні нафтової, нафтопереробної і газової промисловості. Початок будівництва трубопровідного транспорту припадає на 20-ті роки ХХ ст., коли в Прикарпатті було побудовано перший в Україні газопровід Дашава — Стрий — Дрогобич (1924).

Нафтопровідний транспорт. Охоплює 12 основних нафтопроводів загальною протяжністю до 3,0 тис. км. Діаметр труб — 720 мм. Нафтопровідна міжнародна мережа представлена транс'європейським нафтопроводом «Дружба», протяжність якого в межах України — 680 км. Ним поставляють нафту з Росії в країни Центральної Європи. Решта нафтопроводів має внутрідержавне значення і за-

безпечує нафтопереробні заводи України сировиною, більшість якої надходить з Росії. Це нафтопроводи Самара — Лисичанськ — Кременчук — Херсон, Мічурінськ — Кременчук, через які в Україну надходить сибірська нафта.

У перспективі важливе значення для забезпечення України нафтою матимуть поставки з країн Близького і Середнього Сходу. Поставлятиметься вона танкерами до Одеського порту, де через нафтотермінал потраплятиме на Одеський нафтопереробний завод і через систему нафтопроводів — на Херсонський, Кременчуцький і Лисичанський нафтопереробні заводи. Будівництво нафтопроводу з Одеси до нафтопроводу «Дружба» сприяло б поставкам нафти з цих регіонів і Азербайджану в країни Центральної та Західної Європи з наданням Україною транспортних послуг.

Для ефективнішого функціонування галузі потрібно буде модернізувати нафтопроводи від Одеси до Херсона і Кременчука, що дасть змогу збільшити обсяги транспортування, забезпечити реверс нафти.

Газопровідний транспорт. Він — найефективніший і єдиний вид транспорту в Україні для транспортування газу. Основою є магістральні газопроводи, збудовані в 50—60-ті роки ХХ ст. для експорту газу з України: Дашава — Київ — Москва, Шебелинка — Брянськ, Шебелинка — Острогожськ — Москва, Дашава — Мінськ — Вільнюс — Рига. Три перші нині використовуються для поставок в Україну газу з Росії та Туркменістану. Для газифікації країни були збудовані газопроводи: Дашава — Дрогобич, Дашава — Стрий, Дашава — Долина — Львів, Угорськ — Івано-Франківськ, Шебелинка — Харків, Шебелинка — Дніпропетровськ — Кривий Ріг — Одеса — Кишинів, Шебелинка — Київ — Красилів — західні райони України. З Прикарпаття газопроводи простягаються в Польщу, Словаччину, Чехію. Через територію України прокладено магістральні газопроводи з Оренбурга, Західного Сибіру, якими Росія експортує газ у Західну Європу.

В Україні створено мережу продуктопроводів Торжок — Долина, Тула — Шостка — Київ, Джанкой — Феодосія — Керч, Глібовське — Сімферополь — Севастополь.

Мережею газопостачання охоплено приблизно 50% міських поселень і лише 8% сільських, що дуже мало порівняно з європейськими країнами. У перспективі Україна повинна розширити кількість країн-постачальниць газу. Значна роль у цьому належатиме Ірану, який має величезні поклади газу і заінтересований у торгівлі з Україною. З

метою вирішення цієї проблеми можливе будівництво газопроводів в Україну через Закавказзя і Північний Кавказ. Є й інший варіант поставок газу з цих регіонів — морським транспортом у зрідженому (скрапленому) вигляді.

Перехід національної економічної системи до ринку передбачає реформи у транспортній інфраструктурі, структурні зміни у сферах виробництва і послуг загалом. Проблеми розвитку транспортного комплексу пов'язані з реформуванням інших галузей, оскільки обсяги продукції промисловості, сільського господарства, будівництва і торгівлі визначають завантаженість транспортної системи.

Актуальною проблемою транспортного комплексу є поліпшення стану його виробничої бази. Потрібне оновлення рухомого складу на основі розвитку вітчизняного транспортного машинобудування. Для створення системи інтегрованих перевезень передбачається виробництво спеціалізованих технічних засобів — контейнерів, змінних кузовів, платформ для перевезення автопоїздів.

У перспективі має відбутися поступовий перехід на нові принципи організації та управління транспортним процесом на основі новітніх інформаційних технологій та сучасного маркетингу, запровадження автоматизованих центрів управління доставкою вантажів. Формування і розвиток національної транспортної системи України потребує ефективного державного регулювання діяльності транспортних підприємств за такими напрямками:

- створення ринку транспортних послуг;
- забезпечення технологічної та екологічної безпеки транспорту;
- активізація міжнародної діяльності транспортних підприємств.

Процес реформування транспортного комплексу України передбачає посилення ролі держави у використанні вантажної бази вітчизняного морського флоту країни як галузі транспортного комплексу з певним валютним ресурсом. Важливим для активізації діяльності транспортних підприємств України є створення власної інформаційної бази щодо кон'юнктури світового фрахтового ринку.

Соціальний комплекс

Соціальний комплекс об'єднує галузі національної економіки, ефективність яких свідчить про рівень розвитку суспільства, його цивілізованості й гуманності. Саме рі-

вень його розвитку характеризує вміння управляти державою, володіння економічними законами, пристосування форм та методів господарювання до їх вимог. До соціального комплексу належать:

- сфера послуг;
- виробництво товарів народного споживання;
- доходи і рівень життя населення;
- споживчий ринок.

Сфера послуг. Охоплює соціально-матеріальні та соціально-культурні послуги. Рівень їх розвитку залежить від розвитку сфери матеріального виробництва, оскільки фінансування сфери послуг спирається на державні та місцеві бюджети. Соціально-матеріальні послуги в Україні надають житлове і комунальне господарство.

Житлове будівництво в Україні постійно відстає від потреб населення. Натепер 13% населення не мають окремого житла, проживають у комунальних квартирах і гуртожитках. Поліпшення житлових умов очікують понад 2,5 млн. осіб. Кількість їх щорічно зростає на 100 тис. осіб. Обсяги капітальних вкладень у житлове будівництво з 1991 р. постійно знижуються. Це спричинено низькою ефективністю економіки, яка не забезпечує достатній рівень національного доходу.

Комунальні послуги нерозривно пов'язані з розвитком населених пунктів і охоплюють водопроводи, каналізацію, кабельні, теплові мережі до них, електричні, газові мережі заселених місць, міський електричний транспорт, готельне господарство, міські вулиці, шляхи, зливостоки, мости і набережні; підприємства та організації, що займаються прибиранням, санітарним очищенням, благоустроєм, озелененням, інженерним захистом територій заселених місць, підприємства з ремонту комунальної техніки і рухомого складу міського електричного транспорту. Комунальні служби фінансуються платою населення за послуги, а частково з державного бюджету. З лібералізацією цін у 1992 р. почала зростати вартість усіх видів комунальних послуг. Населення і підприємства заборгували за них значні суми.

Соціально-культурні послуги пов'язані з відтворенням головної продуктивної сили — людини, відновленням її працездатності, відпочинком і зміцненням здоров'я, з формуванням людського капіталу. Освіта забезпечує загальний рівень знань і культури населення та всі галузі національної економіки кваліфікованими кадрами. Основними показниками її розвитку є кількість загальноосвітніх шкіл, контингент учнів, кількість і структура зайнятих

вчителів. Аналогічні показники використовують стосовно професійно-технічної освіти, яка готує робітничі кадри, а також вищої освіти I—II та III—IV рівнів акредитації. У вищих навчальних закладах I—II рівнів акредитації навчається понад 500 тис., III—IV рівнів — понад 1100 тис. студентів, у загальноосвітніх школах — понад 7 млн., у професійно-технічних — понад 500 тис. учнів.

Культурні послуги надають заклади, установи, підприємства, організації та органи управління, які здійснюють виробництво, розподіл, збереження й організацію споживання товарів і послуг культурного й інформаційного призначення: бібліотеки, клуби, театри, музеї, кінотеатри, філармонії та ін. Заклади культури фінансуються з бюджету. Недостатність їх фінансування спричинена економічною ситуацією в країні.

Охорона здоров'я охоплює лікувальні, лікувально-профілактичні, санітарно-протиепідемічні та інші медичні установи, різні види соціального забезпечення, оздоровлення, відпочинку, фізичної культури. Основними показниками розвитку системи охорони здоров'я є:

- чисельність лікарів усіх спеціальностей (всього; на 10000 населення);
- чисельність середнього медичного персоналу (всього; на 10000 населення);
- кількість лікарняних закладів;
- кількість лікарняних ліжок;
- кількість лікарських амбулаторно-поліклінічних закладів та ін.;

Найвищий рівень забезпеченості населення лікарями в Києві, АР Крим, Одеській, Львівській і Харківській областях.

Комплекс виробництва товарів народного споживання. Охоплює харчову, легку, машинобудівну, деревообробну, хімічну промисловість та промисловість будівельних матеріалів.

Харчова промисловість. Складова агропромислового комплексу, який вважається галуззю первинної переробки сільськогосподарської сировини. Серед її галузей виділяють м'ясну, молочну, цукрову, борошномельно-круп'яну, консервну, олійну, кондитерську, безалкогольних напоїв та ін.

М'ясна промисловість є однією з основних у харчовій індустрії. На розміщення підприємств впливають сировинний чинник і наявність споживачів. Найбільші м'ясокомбінати зосереджені в Харкові, Полтаві, Одесі, Києві, Вінниці, Дніпропетровську, містах Донбасу.

Молочна промисловість об'єднує маслоробну, сироварну, молочно-консервну галузі, виробництво продуктів з незбираного молока. Розміщення підприємств з переробки молока тяжіє до центрів споживання, переважно обласних і великих районних центрів. За 1991—2001 рр. обсяг виробництва тваринного масла знизився у 4 рази, продукція з незбираного молока — у 9 разів.

Цукрова промисловість охоплює понад 190 цукрових заводів, розміщених у районах вирощування цукрових буряків — Вінницькій, Хмельницькій, Тернопільській, Полтавській та інших областях. За 1991—2001 рр. обсяг виробництва цукру знизився у 4 рази.

Борошномельно-круп'яна промисловість зосереджена в районах виробництва сировини і наявності споживачів. Найбільшими центрами є Київ, Харків, Дніпропетровськ, Одеса, Миколаїв, Запоріжжя, Львів. Обсяги виробництва борошна і круп знизилися вдвічі.

Консервна промисловість зосереджена в районах виробництва овочів і фруктів. Найбільшими центрами плодоовочеконсервного виробництва є Одеса, Сімферополь, Херсон, Ізмаїл, Черкаси, Ніжин. Виробництво консервної продукції знизилось в 3 рази.

Олійна промисловість виробляє рослинні жири та пов'язані з ними продукти. Центрами виробництва є Дніпропетровськ, Маріуполь, Запоріжжя, Полтава, Кіровоград, Вінниця. Виробництво олії знизилось удвічі й становить на початку XXI ст. в середньому 500 тис. т щорічно.

Крохмальна промисловість виробляє крохмаль, який використовується в харчовій промисловості. Сировиною є картопля, з 6 т. якої виготовляють до 1 т крохмалю. Виробництво розміщене у Чернігівській і Житомирській областях.

Виробництво кондитерських виробів знизилось вдвічі, обсяги виробництва безалкогольних напоїв зросли на 30 — 40%.

Легка промисловість. Виробляє 11,6% від загального обсягу виробництва. За даними 2000 р., до її складу належать 868 підприємств, які забезпечують:

- переробку льону-довгунця, конопель, вовни;
- виробництво шовкових, бавовняних, льняних, вовняних тканин;
- випуск нетканих матеріалів, конопле-джутових, сітків'язаних виробів;
- випуск текстильної галантарей;
- виробництво трикотажної, вовняно-повстяної, швейної продукції;
- виготовлення натуральних та штучних шкір, штучного хутра, хутрових виробів, взуття.

Легка промисловість України охоплює текстильну, швейну, шкіряну, взуттєву, хутрову галузі, трикотажне виробництво та ін., підприємства яких розміщують, орієнтуючись на споживача, наявність трудових ресурсів та сировини.

У легкій промисловості теж спостерігається спад виробництва, спричинений загальноекономічною кризою, відсутністю ринків збуту, відсталими технологіями, недостатніми капіталовкладеннями тощо.

Машинобудівна промисловість. Виробляє товари культурно-побутового призначення, зокрема радіоприймальні пристрої, телевізори, магнітофони, велосипеди, мопеди і мотовелосипеди, мотоцикли, побутові холодильники, пральні машини, піаніно, роялі, гармонії, баяни, акордеони, абонентські гучномовці, фотоапарати, електропобутові прилади та ін. Підприємства з виробництва культурно-побутових товарів розміщені в основному в обласних центрах, де є кваліфікована робоча сила, науково-дослідні, конструкторські установи, можливості запровадження нововведень. Обсяги виробництва товарів культурно-побутового призначення з 1991 р. помітно скоротилося, а споживчий ринок України заповнений імпортними аналогами.

Деревообробна промисловість. Виготовляє столи, стільці та крісла, шафи, дивани, тахти, кушетки, софи, диван-ліжка, гарнітури і набори меблів для спалень, покоїв, кухонь та ін. Обсяги виробництва скоротилися більш ніж у 2 рази.

Хімічна промисловість. Забезпечує виробництво товарів побутової хімії. Найпоширенішими виробами її є миючі засоби, засоби для відбілювання, підсинювання, підкромалювання виробів з тканини, засоби чищення, поліруючі засоби, засоби догляду за автомобілями, мотоциклами, велосипедами, клейові засоби, засоби для захисту рослин садів і городів, лакофарбові матеріали та ін. Галузь виробляє туалетне і господарське мило. Обсяги виробництва товарів побутової хімії скоротилися у 2—6 разів.

Промисловість будівельних матеріалів. Виробляє для широкого вжитку фасований цемент, гіпс, оздоблювальні, покрівельні, стінові матеріали, будівельне скло, вікна, двері та інші товари. Обсяги виробництва помітно скоротилися, а ринок наповнений імпортними аналогами.

Перспективний напрям виробництва товарів підприємствами галузей соціального спрямування полягає у задоволенні потреб внутрішнього ринку на основі зміцнення фінансового стану підприємств, розширення асортименту товарів, підвищення конкурентоспроможності.

Доходи і рівень життя населення. Рівень доходів і життя населення є одним з найголовніших чинників соціальної стабільності суспільства, розвитку особистості. Значною мірою він впливає на стан і перспективи національної економіки, виявляючись передусім у рівні й динаміці потреб на товари і послуги, у рівні заощаджень, що, у свою чергу, впливає на інвестиційні процеси в економіці. Основними показниками оцінки доходів і рівня життя населення є:

— *грошові доходи* — оплата праці, пенсії, доходи від власності, стипендії, різні допомоги, надходження від продажу продуктів сільського господарства тощо;

— *грошові витрати* — купівля товарів та оплата послуг, обов'язкові платежі та добровільні внески, приріст заощаджень у вкладках, витрати на придбання цінних паперів, іноземної валюти;

— *номінальна заробітна плата* — нарахування працівникам у грошовій та натуральній формі за відпрацьований час або виконану роботу, премії, доплати, надбавки та інші виплати. З номінальної заробітної плати відраховують податки: прибутковий, до Пенсійного фонду, на соціальне страхування у зв'язку з безробіттям тощо;

— *реальна заробітна плата* — характеризує кількість товарів та послуг, що можна придбати на номінальну заробітну плату;

— *сукупний дохід сім'ї* — розраховують на основі матеріалів обстеження сімейних бюджетів. Утворюється із суми грошових і натуральних надходжень, одержаних членами сім'ї за роботу на підприємствах, в організаціях та інших закладах.

— *нагромадження* — утворюються з приросту наявних грошей, вкладів в установи банків, приросту поголів'я худоби, птиці, продуктів особистого підсобного господарства та ін.

У 2000 р. грошові доходи населення України становили понад 86,9 млрд. грн., грошові витрати — 83,7 млрд. грн. Середньомісячна заробітна плата працівників в економіці України становила 230 грн., у промисловості — 310, сільському господарстві — 111, лісовому господарстві — 174, на транспорті — 340, зв'язку — 324, будівництві — 267, торгівлі — 150, у сфері послуг — 120—180, у сфері фінансів, кредитування і страхування — 561, органах державного управління — 349. Сукупний дохід загалом використовувався на такі цілі: на харчування — 58,3%, непродовольчі товари — 15,9, алкогольні напої — 1,1, оплату послуг — 13,1, податки, збори, платежі — 4,7, інші витрати — 7,5%. Проблематичною була ситуація з нагромадженнями, про що

свідчить офіційна заборгованість населення, яка в різних формах становила 0,6% сукупного доходу.

Споживчий ринок. Основою функціонування споживчого ринку в Україні є економічні засади і принципи перехідної економіки: роздержавлення і приватизація власності, ліберизація цін, вільна торгівля, вільне пересування товарів, праці та капіталу. Споживчий ринок України ще не має зворотного впливу на систему виробництва товарів. Більшість вітчизняних товарів невисокої якості і не витримують конкуренції із зарубіжними аналогами, які заповнили споживчий ринок. Це спричинило зменшення обсягів їх виробництва (табл. 2.10).

Диспропорції на споживчому ринку, успадковані від державно-адміністративної системи 90-х років ХХ ст., поглибилися, оскільки механізм саморегулювання і регулювання через ринок ще не сформувався, а рівень регулювання з боку державних органів — знизився. Така економічна політика має своїм наслідком зменшення доходів населення і зростання цін на споживчому ринку.

Таблиця 2.10

Індекси фізичного обсягу роздрібного товарообороту

	У відсотках до 1990 р.				2000 р. до 1999 р.
	1995	1998	1999	2000	
Всі товари	36	32	30	32	108
— продовольчі	43	33	30	30	99,9
— непродовольчі	29	32	32	38	118

За статистичним щорічником України за 2000 р.

Рівень життя населення оцінюється рівнем (індексом) реальної заробітної плати, який залежить від рівня (індексу) споживчих цін. На початок 90-х років ХХ ст. рівень інфляції був дуже високий: на продовольчі товари — 400%, непродовольчі товари — 400%, на платні послуги — 800%. У другій половині 90-х років індекс споживчих цін щорічно зростав на 20—30%, відповідно індекс реальної заробітної плати знижувався в середньому на 15—20%.

Оскільки соціальний комплекс усе більше впливає на ефективність національної економіки через головну продуктивну силу — людину, необхідно, щоб соціальні потреби людини гармонійно розвивалися і задовольнялися з розвитком продуктивних сил, виробництвом і справедливим розподілом серед населення національного продукту.

Запитання. Завдання

1. Охарактеризуйте національну економічну систему, зважаючи на те, що чисельність зайнятих зменшилася на 3 млн. осіб, вартість основного капіталу зросла на 2 млрд. грн., обсяг ВВП знизився на 50 млрд. грн.

2. Проаналізуйте стан національної економічної системи, якщо додана вартість: а) знижується; б) зростає.

3. Обґрунтуйте чинники збалансованості та стабільності національної економічної системи, використовуючи рівняння $Qc = G$.

4. Як би ви оцінили рівень соціальної зорієнтованості української промисловості, якщо 64% підприємств належать до базових, 36% — до соціальних галузей?

5. Використавши реальні обсяги видобутку вугілля, нафти і газу в Україні, розрахуйте дефіцит паливних ресурсів, якщо потреба становить 300 млн. т умовного палива, коефіцієнт переводу палива в умовне: вугілля — 0,65, нафти — 0,68, газу — 1,59.

6. Чим було зумовлене скорочення зайнятості в машинобудуванні України у період трансформації її економічної системи?

7. Які політичні, економічні, науково-технічні заходи необхідні для виведення з кризи машинобудівного комплексу України?

8. Уряд збільшив витрати на підвищення якості праці зайнятих на 4%. Як змінюватиметься вартість зайнятої праці у рівнянні $T = T_{нцм}$?

9. За умови T уряд планує збільшити валовий випуск на 4%. За рахунок якої економічної політики він може досягти цього результату?

10. У рівнянні $Qc = F(\bar{T}, \bar{K}, \bar{q}, t)$ коефіцієнт використання робочого часу — 85%. Як збільшиться обсяг виробництва, якщо витрати робочого часу зменшаться на 5%, на 10%, на 15%?

11. Охарактеризуйте рівень узгодженості економічної політики уряду з законом товаровиробництва, якщо валовий випуск зріс на 3%, а проміжне споживання — на 4%.

12. Що відбувається в економіці, якщо валовий випуск є величиною незмінною — \bar{V} , а додана вартість D зросла на 2%? Розрахуйте індекс зміни витрат і зробіть висновок.

13. Обґрунтуйте економічну політику уряду, якщо індекс грошових доходів становить 5%, а реальні доходи знизилися на 2%. Вкажіть причини зниження реальних доходів і розрахуйте індекс цін.

14. Обґрунтуйте діапазон зростання індексу грошових доходів, якщо індекс обсягу виробництва 6%.

15. Якщо в регіоні А розміщення підприємства зменшить матеріальні затрати на 2%, а в регіоні В зросте індекс зайнятості на 2%, де доцільно розмістити підприємство і чому?

16. Валовий продукт регіону щорічно зростає на 2% з рентабельністю 8%. Охарактеризуйте економічну політику адміністрації регіону в поточному періоді та в найближчій перспективі.

17. У регіоні А дохідна частина бюджету відповідає запланованій, а у регіоні В за рахунок зростання індексу капіталовкладень на 3% сальдо бюджету від'ємне. Де очікується зростання валового випуску і чому?

3.

Національний продукт

Макроекономічні показники дають змогу вимірювати і порівнювати різні аспекти функціонування продуктивних сил, виробництва. Однак результати функціонування економіки потребують ще й аналізу та пояснення. У зв'язку з цим необхідно побудувати концепцію моделі національно-економічної системи, без чого неможливе глибоке пізнання економічних процесів, взаємозв'язку між різними економічними змінними і чинниками, а також впливу економічної політики уряду на функціонування економіки.

Найважливішою економічною змінною є національний продукт, який визначає обсяг виробництва товарів та послуг і доход країни. Головними чинниками створення національного продукту є задіяні праця та капітал.

Із сутністю національного продукту тісно пов'язане поняття «національне багатство», до якого належить основний виробничий і невиробничий капітал: будівлі, споруди виробничого призначення, машини і устаткування, житло, будівлі та споруди культурно-мистецького, комунального, громадського, оздоровчого та іншого призначення. До національного багатства належать залучений обіговий капітал, товарні запаси у виробництві й торгівлі, державні резерви, страхові запаси, особисте майно населення тривалого користування. Все воно є основою відтворення виробництва, створення національного продукту і піднесення добробуту людей.

Національне багатство — сукупна вартість створених працею і нагромаджених нацією за весь період її розвитку матеріальних цінностей.

Національне багатство, яке є основою відтворення виробництва, можна вважати національним капіталом, оскільки однією з властивостей капіталу є його самозростання. А самозростання капіталу можливе лише через створення продукту, вартість якого більша за вартість залученого капіталу. Суспільство має бути зацікавленим у створенні такої вартості продукту, у якій зменшується частка на відшкодування задіяного капіталу, але збільшується частка на зростання капіталу, тобто на зростання національного багатства і, відповідно, піднесення рівня життя нації. Обсяг продукту, який отримано після відшкодування задіяного на його виробництво капіталу, називають *валовим внутрішнім продуктом (ВВП)*. Його створюють у сфері виробництва і сфері послуг. За методологією обліку виробництва і використання продукту в ринковій економіці ВВП відображає весь обсяг чистої продукції країни, створеної у сфері виробництва і сфері послуг. Цей чистий продукт і є створеним національним багатством протягом, наприклад року, яке ділиться на дві частини: споживання і нагромадження. За натурально-речовою формою чистий продукт утворюється зі створених засобів виробництва, які призначаються для його збільшення, та з предметів споживання для задоволення життєвих потреб людей.

Валовий внутрішній продукт (ВВП) — вартість чистого продукту (за винятком проміжних витрат), виробленого сферами виробництва товарів і послуг всередині країни.

Предмети споживання називають *фондом споживання*, а засоби виробництва — *фондом нагромадження*. Фонд споживання розподіляється у формі заробітної плати та інших виплат, а фонд нагромадження — у формі капіталовкладень. Є ще фонд *заміщення матеріальних витрат виробництва*, тобто фонд обігового капіталу, частка якого у валовому випуску продукту в Україні більша, ніж частка чистого продукту. Це теж частина національного багатства, яка спрямовується на відтворення матеріальної частини обігового капіталу.

Співвідношення між фондом споживання і фондом нагромадження є важливою національно-господарською пропорцією, яка об'єктивно залежить від рівня економічного розвитку країни, умов виробництва тощо. Частка фонду нагромадження (норма нагромадження) збільшується у пе-

ріод індустріалізації або технічної реорганізації національної економіки, створення нових галузей виробництва товарів і послуг, запровадження новітніх технологій, нових видів продукції та ін. Відповідно частка фонду споживання відносно зменшується. В Україні фонд споживання становить 80%, а фонд нагромадження — 20% чистого продукту. У зв'язку з цим має надзвичайно велике значення збільшення обсягу чистого продукту, який натеper становить 30 млрд. доларів США і не задовольняє ні потреб споживання, ні потреб нагромадження. Його потрібно збільшити у 10—15 разів, щоб рівень життя людей, технічний рівень виробництва, стан доріг і території країни, житловий фонд і комунальну сферу довести до рівня країн Центральної Європи, і у 20—25 разів, щоб вийти на рівень країн Західної Європи.

3.1. Валовий випуск

Результативною ознакою виробничого функціонування праці та капіталу країни є валовий випуск товарів, робіт і послуг. Його величина залежить від кількості і якості задіяних у виробництво праці та капіталу.

Валовий випуск — вартість національного продукту, створеного протягом певного періоду всіма задіяними чинниками національних продуктивних сил.

Вартість валового національного продукту містить вартість національних витрат, тобто вартість задіяних основних елементів продуктивних сил. Валовий випуск V розглядають як функцію валових витрат $V^*: V = F(V^*)$, або функцію продуктивних сил країни. Аргументами функції, тобто витратами, є вартість праці зайнятих — T , вартість основного капіталу — K , вартість оборотного капіталу — Φ , а їх взаємодія описується виробничою функцією: $\Phi v = F(T, K)$, де v — коефіцієнт оборотності оборотного капіталу. Практично виробнича (продуктивна) функція є перетвореним рівнянням функції витрат.

Виробнича функція та її властивості

Сучасна технологія виробництва дає змогу спрогнозувати, який валовий випуск продукції можна отримати за певної кількості праці та капіталу. Математично економіс-

ти виражають існуючу технологію, використовуючи виробничу (продуктивну) функцію, яка ілюструє, в який спосіб чинники продуктивних сил визначають обсяг валового випуску, тобто розмір валового внутрішнього продукту за певний період. Офіційна статистика відстежує процес виробництва і здійснює відповідні розрахунки.

Перша виробнича стадія створення реального національного багатства, яким є валовий продукт, у системі національних рахунків проходить графою «випуск» $V = Qc$. Отже, *валовий випуск* — це вартість створеного продукту протягом певного періоду, найчастіше за рік, що є наслідком виробничої діяльності одиниць-резидентів. Результат їх виробничої діяльності можна представити як виробничу функцію:

$$V = F(T, K).$$

Цей вираз засвідчує, що валовий випуск є функцією кількості праці та капіталу. Виробнича функція відображає існуючу технологію (технологічні способи виробництва), виражається у функціональній залежності між затратами праці та капіталу і валовим випуском продукції. Вона є об'єктом макроекономічного аналізу задіяних продуктивних сил (чинників виробництва) та створеного ними продукту. *Продуктивні сили (чинники виробництва)* — це ресурси, необхідні для виробництва потрібних товарів і послуг (національного багатства). Виробнича функція свідчить, що основними чинниками виробництва є:

- задіяна кількість працездатного населення $T = T_{\kappa} u_{\kappa m}$;
- задіяна кількість основного капіталу $K = K_{\kappa} u_{\kappa}$;
- задіяна кількість оборотного капіталу $\Phi = \Phi_o u_o$.

Це кількісні параметри задіяних чинників виробництва. Величина випуску $V = Qc$ перебуває в прямій залежності від їх кількості. Чинники виробництва мають і якісні параметри, які визначають їх продуктивну силу і, відповідно, продуктивну віддачу. На підвищення продуктивної віддачі задіяних чинників виробництва помітно впливає технологія. Математичну залежність валового випуску, чинників виробництва і технології виражають виробничою функцією. Вона визначає кількісні величини задіяних чинників виробництва у правій частині рівняння — $F(T, K)$, а вплив технологій, який визначає якісне функціонування чинників виробництва, позначається на прирості обсягу виробництва у лівій частині рівняння — V . Удосконалення технологій забезпечує збільшення обсягів та зменшення

кількості чинників виробництва. Виробнича функція відображає методи господарювання його суб'єктами: підприємцем, колективом підприємства, галуззю, урядом. Рівень пізнання суб'єктами виробництва об'єктивних економічних законів та успішне пристосування до них своїх виробничих систем зумовлює відповідні результати, у даному разі — валовий випуск продукції.

Виробнича функція відображає кількість задіяних чинників виробництва і технологію на певний момент, тобто існуючі технологічні способи, що зумовлює її властивості. Зміни кількості чинників виробництва, технології впливають на виробничу функцію, тобто на валовий випуск. Для зручності чинники виробництва $T_{\kappa}u_m$ і $K_n u_{\kappa}$ зведено до єдиного вартісного показника:

$$K_u = T_{\kappa}u_m + K_n u_{\kappa}.$$

Вартість оборотного капіталу $\Phi_o u_o$ у процесі виробництва перетвориться на валовий випуск $\Phi_o u_o v t = V$. Виробнича функція матиме вигляд:

$$V = F(K_u).$$

По-різному виявляє себе виробнича функція за інтенсивного та екстенсивного методів господарювання.

Екстенсивний метод господарювання. Суть його полягає в тому, що у виробничій функції параметри технології та ціни одиниці задіяного капіталу незмінні. Екстенсивна виробнича функція відзначається незмінністю ціни одиниці витрат \bar{u} :

$$V = F(K \bar{u}).$$

Формула засвідчує, що зміна валового випуску V перебуває в прямій залежності від зміни фізичної кількості задіяного капіталу K . Оскільки величина K характеризує фізичну кількість зайнятих працівників і задіяного основного капіталу, збільшення обсягу виробництва пропорційне збільшенню задіяного капіталу чи кількості зайнятих або збільшенню одночасно двох чинників:

$$V + \Delta V = F(K \bar{u} + \Delta K \bar{u}).$$

Отже, приріст капіталу $\Delta K \bar{u}$ забезпечив приріст продукту ΔV . Однак теорія макроекономіки стверджує, що екстенсивні виробничі функції мають властивість зменшення величини віддачі. Іншими словами, кожна наступна задіяна одиниця праці чи основних фондів забезпечує мен-

шу віддачу від попередньої, тобто мультиплікатор витрат:

$$\Delta B / \Delta K \leq 1.$$

Це свідчить, що крива обсягу виробництва у екстенсивній виробничій функції розміститься у межах параметрів мультиплікатора $0 < \Delta B / \Delta K < 1$, тобто вона відобразить зростання обсягу виробництва пропорційно зростанню затрат капіталу — трудового чи основного (рис. 3.1).

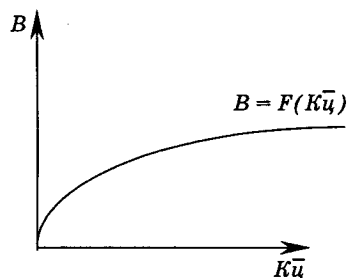

Рис 3.1. Екстенсивна виробнича функція

Особливість екстенсивної виробничої функції $B = F(K\bar{c})$ полягає в її схильності до збитковості, оскільки вартість одиниці створеного продукту одиницею затрат капіталу $v = B/K\bar{c}$ може бути меншою від вартості затрат одиниці капіталу k : $v < k$. Кут нахилу кривої екстенсивної виробничої функції невеликий, а тангенс кута менший від одиниці. Відшкодування затрат

може тривати довго. Найчастіше за такої виробничої функції підприємства банкрутують.

Інтенсивний метод господарювання. На відміну від екстенсивної, інтенсивна виробнича функція має властивість зростання віддачі внаслідок зростання додаткової продуктивної сили одиниці задіяного капіталу. За рахунок поліпшення якісних параметрів чинників виробництва — новітнього продуктивнішого устаткування, машин і верстатів, кваліфікованішої праці зайнятих, інтенсивних технологій тощо — досягається зростання їх продуктивної сили I_e і відповідно, зростання віддачі BI_e . Зміна обсягів виробництва пропорційна зміні віддачі одиниці якісніших чинників виробництва та технології на I_e :

$$BI_e = F(KcI_e).$$

Особливість інтенсивної виробничої функції полягає в тому, що зміна параметрів чинників виробництва K і c обернено пропорційна до зміни їх продуктивної сили I_e . Якщо індекс продуктивної сили, тобто віддачі одиниці задіяного капіталу, зростає на величину I_e , то на таку величину або зменшується потреба в капіталі за змінного валового випуску, або зростає валовий випуск за незмінної кількості капіталу. В аспекті економічного зростання інтенсивна ви-

робнича функція має великі переваги над екстенсивною. В екстенсивній функції зростання затрат зменшує прибутковість і спричиняє збитковість, в інтенсивній — зростання продуктивної сили зумовлює зменшення затрат вартості одиниці продукції і збільшення прибутковості. Мультиплікатор витрат $\Delta BI_e / \Delta K_u I_e \geq 1$. Це свідчить, що крива обсягу виробництва розміститься з кутом нахилу понад 45° , а тангенс куба буде більший одиниці (рис. 3.2).

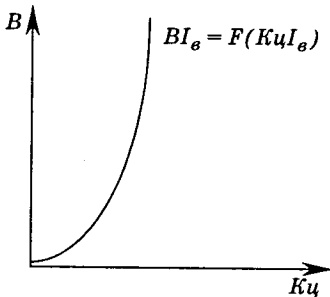

Рис 3.2. Інтенсивна виробнича функція

За інтенсивної виробничої функції можна отримати більший валовий випуск за меншої кількості задіяних чинників виробництва, в основному — за рахунок зростання продуктивної сили одиниці капіталу.

У господарській практиці навіть високорозвинутих країн переважає екстенсивно-інтенсивна функція праці та капіталу, тобто зростання обсягу виробництва здебільшого досягається за рахунок залучення додаткової праці та капіталу, рідше — за рахунок зростання їх віддачі за одиницю часу.

Екстенсивна виробнича функція має властивість постійної віддачі від масштабу, інтенсивна — постійної віддачі від якості одиниці праці та капіталу. На практиці постійно змінюються кількість і рівень якості праці та капіталу. Переважати може то екстенсивна, то інтенсивна виробнича функція. Цю залежність демонструє формула:

$$Q_u = T q_m t,$$

де T — кількість праці, q_m — продуктивна сила одиниці праці, t — час праці як величина постійна. Обсяг виробництва Q_u за екстенсивної функції зростатиме за умови $I_t > I_q$, тобто коли індекс зростання кількості праці вищий, ніж індекс зростання продуктивної сили одиниці праці.

Обсяг виробництва Q_u за інтенсивної функції зростатиме за умови:

$$I_t < I_q,$$

тобто коли індекс зростання кількості праці менший, ніж індекс зростання продуктивної сили одиниці праці. Це стосується і основного капіталу.

Гранична віддача одиниці праці

Дослідження виробничої функції свідчать, що чим більше працівників підприємством, регіоном, країною загалом залучено, чим більше вони витрачають праці, тим більший валовий випуск отримують. В екстенсивній виробничій функції за незмінності цін на виробничі витрати збільшення валового випуску забезпечує збільшення маси прибутку. У короткостроковому періоді екстенсивна функція може приносити позитивні результати, але не завжди. У довгостроковому періоді, коли ціни піддаються змінам, наслідки часто бувають негативними. Якщо індекс зростання цін переважає індекс зростання продуктивної сили одиниці праці, то затрати праці в одиниці продукції зростатимуть, а прибуток зменшуватиметься.

Гранична віддача праці — створення кожною додатковою одиницею праці додаткової кількості продукту.

Якщо підприємство, галузь, регіон чи країна збільшать чисельність зайнятих на $\Delta T_k u_m$, то обсяг випуску збільшиться на ΔB , або $\Delta B_m = \Delta Q_m u$. Отже, приріст граничної віддачі праці $\Delta Q_m u$ — це додаткова кількість виробленої продукції ΔQ_m за ціною одиниці продукції u внаслідок залучення додаткової одиниці праці ΔT_k за ціною одиниці праці u_m . Цю залежність можна виразити за допомогою виробничої функції:

$$\Delta Q_m u = F(T + \Delta T, K) - F(T, K).$$

Рівняння свідчить, що приріст віддачі праці — це різниця в обсягах виробництва за використання $T + \Delta T$ і за використання T одиниць праці. Величина ΔB_m , або $\Delta Q_m u$, є оберненою до величини одиниці трудових затрат:

$$\Delta B_m = \Delta T / \Delta m_q.$$

Величина Δm_q характеризує кількість праці, яка міститься в одиниці $\Delta \epsilon = \Delta q u$ вартістю 1 грн., тобто її трудомісткість. Це означає, що трудомісткість продукції ΔT є оберненою функцією граничної віддачі ΔB_m :

$$\Delta T = 1 / \Delta B_m$$

або для одиниці продукції:

$$\Delta t = 1 / \Delta \epsilon_m.$$

Наскільки величина ΔB_m є граничною для ΔT , настільки величина ΔT може виявитися граничною для ΔB_m . Між

ними існує тісний зв'язок: затрати і результати праці виражені у вартості або ціні продукції. Отже, одиниця продукції є носієм затрат праці. Очевидно і те, що гранична трудомісткість продукції є таким самим важливим показником, як і гранична віддача праці. Теорія і практика підтверджують, що виробнича функція має властивість до зменшення приросту віддачі праці за постійної величини використовуваного капіталу. Чим більша кількість праці додатково використовується, тим менший приріст віддачі праці кожної наступної додаткової одиниці праці (тим більша трудомісткість додаткової одиниці продукції). Цей висновок спонукає до оптимальної кількості використання праці.

Цю залежність можна проілюструвати, графічно зобразивши виробничу функцію, в якій кількість основного капіталу незмінна — K , а кількість праці зростає — $T + \Delta T$ (рис. 3.3).

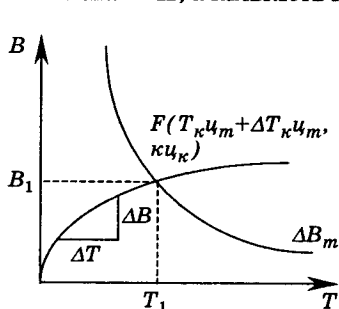

Рис 3.3. Продуктивна функція приросту праці

Точка перетину ліній $B_1 = T_1$, тобто величина T_1 , є граничною трудомісткістю. Оптимальна або максимальна кількість додаткової праці залежатиме від двох співвідношень ΔB_m і ΔT . Якщо $\Delta B_m > \Delta T$, то приріст праці виразиться формулою:

$$\Delta B_m = \Delta T + \Delta \epsilon_m,$$

де ΔB_m — вартість приросту віддачі праці, грн.; ΔT — вартість приросту додаткової

праці, або заробітна плата додатково залучених працівників, грн.; $\Delta \epsilon_m$ — частина прибутку, грн.

Звідси прибуток $\Delta \epsilon_m$ виразиться:

$$\Delta \epsilon_m = \Delta B_m - \Delta T.$$

Якщо $\Delta B_m < \Delta T$, то приріст продукту виразиться:

$$\Delta B_m = \Delta T + (-\Delta \epsilon_m),$$

де $(-\Delta \epsilon_m)$ — приріст збитків, що характеризує надмірну кількість зайнятих працівників. Оптимальну (граничну) кількість праці ΔT можна виразити формулою:

$$\Delta Q_m u = \Delta T_k u_m.$$

Реальна заробітна плата кожного зайнятого буде відображена кількістю виробленої ним продукції Q_m , яку можна

реалізувати за ціною $ц$, а за виручені кошти оплатити працю зайнятих:

$$\Delta Q_m = \Delta T_k c_m / c.$$

Отже, *реальна заробітна плата* — це платоспроможність підприємства, галузі, економіки загалом, яка відображається кількістю товарів, послуг і яку суб'єкти виробництва виплачують кожному зайнятому.

Гранична віддача одиниці капіталу

Відношення вартості задіяного основного капіталу K до чисельності зайнятих T відображає капіталоозброєність одного зайнятого: $\kappa_m = K/T$. Однак зростання капіталоозброєності обмежується продуктивними можливостями задіяного основного капіталу.

Гранична віддача основного капіталу — створення кожною додатковою одиницею основного капіталу додаткової кількості продукту.

Взаємозв'язок між приростом основного капіталу і приростом валового випуску можна виразити виробничою функцією:

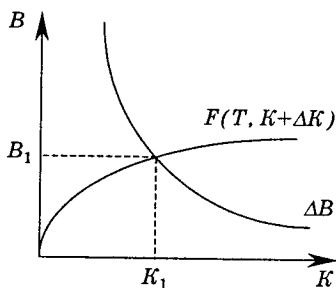
$$\Delta B_k = F(T, K + \Delta K) - F(T, K).$$

Аналогічно приріст віддачі одиниці основного капіталу є різницею між кількістю виробленої продукції з використанням капіталу $K + \Delta K$ і кількістю виробленої продукції з використанням капіталу K одиниць капіталу. Як і в попередньому випадку, приріст віддачі зменшується на кожному додатково залучену одиницю основного капіталу.

Збільшення прибутку ΔB_k від використання додаткової одиниці капіталу дорівнюватиме різниці між обсягом реалізованої додаткової продукції ΔB_k і затратами на придбання та експлуатацію одиниці додаткового капіталу ΔK :

$$\Delta B_k = \Delta B_k - \Delta K.$$

Залучення додаткового капіталу (капіталовкладення в основний виробничий капітал) є важливим заходом, спрямованим на інтенсифікацію виробничої функції. Продуктивніший основний капітал впливає на скорочення живої праці та підвищення продуктивної сили одного зайнятого. Однак як для приросту зайнятих, так і для приросту основного капіталу є певна межа.

Графік функції (рис. 3.4) наводить на висновок, що залучати додатковий капітал можна доти, поки вартість додаткового капіталу буде рівна реальній його вартості:

$$\Delta B_k = \Delta K,$$

або

$$\Delta Q_k u = \Delta K_n u_k,$$

Рис. 3.4 Продуктивна функція приросту основного капіталу

звідки реальна вартість розраховується:

$$\Delta Q_k = \Delta K_n u_k / u.$$

Отже, реальна вартість додаткового капіталу — це витрати на його придбання і експлуатацію, виражені в одиницях товару.

Структура валового випуску. Кількість і якість задіяного капіталу прямо впливають на валовий випуск. Оскільки він має задовольнити потреби виробництва і суспільства загалом, то важливо проаналізувати структуру задіяного капіталу й очікувану структуру валового випуску.

Кількість задіяних чинників економіки можна використати, наприклад, взявши за основу дані статистичного щорічника України за 2000 р. у вартісних показниках: $T = T_k u_m$ — вартісна кількість зайнятих у всіх сферах економічної діяльності; T_k — 21 млн. осіб, u_m — ціна, або середньорічна заробітна плата одного зайнятого — 2800 грн., загальна вартість — 58 788 млн. грн.; $K = K_n u_k$ — вартість основного капіталу — 845 762 млн. грн.; $\Phi = \Phi_o u_o$ — вартість оборотного капіталу — 321 683 млн. грн.

Найбільше капіталу сконцентровано у сфері матеріального виробництва, передусім у промисловості, сільському господарстві, на транспорті, у зв'язку (табл. 3.1). Сфера послуг забезпечена капітальними ресурсами недостатньо.

Структура валового випуску за галузями економіки характеризує їх продуктивну функцію, здатність виробляти валову продукцію. Валовий випуск здійснюють дві сфери економіки: виробнича — промисловість, сільське господарство, будівництво та ін., сфера послуг — торгівля, освіта, побутове обслуговування та ін. Визначальною є сфера виробництва товарів, яка створює матеріальну основу розвитку сфери послуг. Чим більше розвиваються продуктив-

Таблиця 3.1

Структура капіталу за галузями економіки

(млн. грн.)

Галузі економіки	Вартість кількості зайнятих	Вартість основного капіталу	Вартість оборотного капіталу
Всього	58 788	845 762	321 683
Промисловість	11 316	266 945	109 974
Сільське господарство	13 524	114 867	17 357
Будівництво	2484	16 992	11 976
Транспорт і зв'язок	3312	106 279	32 049
Торгівля	3588	28 103	84 803
Житлово-комунальна сфера	1932	187 802	—
Охорона здоров'я та освіта	3864	71 670	—
Наука, культура, управління і ін.	6072	53 100	—
Постачання, збут, заготівлі і ін.	—	—	1610

За статистичним щорічником України за 2000 р.

ні сили у сфері виробництва, тим більше буде матеріальних можливостей для розвитку сфери послуг.

У структурі валового випуску сфера виробництва становить 62%, сфера послуг — 38%, тоді як вартість трудового і основного капіталу сфери виробництва — 45%, сфери послуг — 55%. У валовому випуску промисловість становить 42%.

Розвиток економіки тісно пов'язаний з рівнем граничної віддачі праці та капіталу. Адже жива праця і задіяний капітал відтворюють самі себе. Чим вищий показник граничної віддачі, тим нижчий показник граничної трудомісткості й тим більше створеного доходу для самовідтворення можуть отримати як працівники, так і задіяний капітал. Теорія виробничої функції стверджує, що чинники виробництва (праця і капітал) завжди отримують створену ними граничну віддачу:

Таблиця 3.2

Виробничі функції галузей економіки

Галузь	Валовий випуск	Оборотний капітал	Трудовий і основний капітал
Вся економіка	373 065	321 683 $\times v$	$F(904\ 550)$
Сфера виробництва	247 751	139 307 $\times v$	$F(426\ 128)$
у тому числі: промисловість	177 015	109 974 $\times v$	$F(278\ 261)$
сільське господарство	52 550	17 357 $\times v$	$F(128\ 391)$
будівництво	14 100	11 976 $\times v$	$F(19\ 476)$
сфера послуг	125 314	—	$F(478\ 422)$

Розраховано за даними табл. 3.1.

— частка валового випуску задіяного капіталу dB :

$$dB = e_k K;$$

— частка валового випуску зайнятих працівників $(1-d)V$:

$$(1-d)V = e_m T,$$

де d — коефіцієнт від нуля до одиниці, який визначає граничну віддачу капіталу і праці та їх граничну частину у створеному доході; e_k — гранична віддача одиниці задіяного капіталу; e_m — гранична віддача одного зайнятого.

Враховуючи взаємозв'язок задіяних чинників виробництва з валовим випуском через їх граничну віддачу і розподіл створеного продукту за їх граничними частками, виробничу функцію можна записати:

$$B = F(T, K) = B' T^{1-d} K^d,$$

де B' — позитивний параметр, показник реального валового випуску за певного рівня технології виробництва.

Підставляючи вартісні показники задіяних в економіку України чинників виробництва у виробничу функцію, отримуємо:

$$321\ 683\Phi v = F(58\ 788T + 845\ 762K).$$

Залучений капітал перетворює оборотні ресурси на готовий продукт, величина якого залежатиме від:

- граничної віддачі одного зайнятого e_m ;
- граничної віддачі одиниці капіталу e_k ;

- оборотності оборотного капіталу v ;
- часу праці t .

Така виробнича функція правильно відображає перетворення задіяних ресурсів на кінцеву продукцію. Головним висновком є те, що валовий випуск залежить від маси задіяного капіталу. Ще один висновок полягає в тому, що величина d , яка має значення від нуля до одиниці, коригує граничну віддачу кожного чинника. За зростання кількості капіталу K гранична віддача капіталу v_k зменшується, а гранична віддача зайнятих v_m — збільшується. За зростання зайнятості T зменшується v_m і зростає v_k . Зміна технології впливає на зростання граничної віддачі кожного чинника і валового випуску загалом. Граничну віддачу кожного з чинників можна записати за допомогою виробничої функції.

Гранична віддача праці v_m :

$$v_m = (1-d)V/T.$$

Гранична віддача капіталу v_k :

$$v_k = dV/K.$$

Ці теоретичні міркування з використанням простих моделей виробничого процесу дають змогу глибше пізнати процес виробництва продукту і відтворення задіяних чинників виробництва. У виробничій функції маса праці 58 788 T млн. грн. і маса основного капіталу 884 762 K млн. грн. виступають як рівнозначні, тобто вартість одиниці праці в 1 грн. рівна вартості одиниці капіталу в 1 грн. Якщо одиниця капіталу рівна одиниці праці, можна розрахувати частку капіталу dK і частку праці $(1-d)T$ у загальній масі задіяних чинників, прийнявши, що $T + K = 1$. Отже, як dK , так і $(1-d)T$ набувають значення від 0 до 1. Підставляючи значення вартості праці й капіталу у формулу $T + K = 1$, отримаємо:

$$58\,788T + 884\,762K = 904\,550TK.$$

Звідси $dK = 884\,762K/904\,550TK = 0,97K$, а $(1-d)T = 58\,788T/904\,550 = 0,03T$. З урахуванням цих параметрів виробничу функцію української економіки можна записати:

$$V = F(0,03T, 0,97K)$$

Ця формула дає змогу розрахувати частки граничної віддачі праці $V_m = 0,03T$ і частки граничної віддачі капіта-

лу $V_k = V0,97K$ або граничної віддачі одиниці праці вартістю 1 грн. $v_m = V_m/T$ та граничної віддачі одиниці капіталу вартістю 1 грн. $v_k = V_k/K$. Для цього необхідно знати лише реальний валовий випуск, частку праці та частку капіталу загалом і за галузями.

Таблиця 3.3

Продуктивна віддача праці та капіталу

Показники виробництва	Вся економіка	У тому числі			Сфера послуг
		Промисловість	Сільське господарство	Будівництво	
Валовий випуск V , млн. грн	373 065	177 015	52 550	14 100	125 314
Частка трудового капіталу $(1-d)T$	0,03T	0,01T	0,01T	0,002T	0,008T
Частка основного капіталу dK	0,97K	0,99K	0,99K	0,998K	0,992K
Продуктивність одиниці капіталу:					
Оборотного: $v=V/\Phi$	1,15	1,6	3,02	1,17	—
Сукупного: $v=V/T+K$	0,41	0,63	0,41	0,72	0,26
Трудового: $v_m=V_m/T$	0,19	0,15	0,03	0,01	0,06
Основного: $v_k=V_k/K$	0,42	0,65	0,45	0,83	0,03

Розраховано за даними таблиць 3.1 і 3.2.

Дані свідчать, що в економіці України на початку ХХІ ст. відчутна велика насиченість основного капіталу — $0,97K$ — у вартісному виразі — 845 762 млрд. грн, або 40 274 грн. на одного зайнятого ($\kappa_m = 845\,762$ млрд. грн./21 млн. осіб). Це дещо посилює продуктивну віддачу одного зайнятого ($v = f(\kappa_m)$), але збільшує фондомісткість одиниці продукції ($\kappa_q = 1/v$), що впливає на зменшення граничної віддачі одиниці основного задіяного капіталу. Тому на 1 грн. заробітної плати в економіці отримано лише 0,19 грн. валового випуску,

в промисловості — 0,15, у сільському господарстві — 0,03, будівництві — 0,07, у сфері послуг — 0,26, віддача основного капіталу дещо більша: на одиницю капіталу вартістю в одну гривню отримано в економії 0,42 грн., в промисловості — 0,65, у сільському господарстві — 0,45, будівництві — 0,83, у сфері послуг — 0,03 грн. Показники граничної віддачі праці та капіталу підтверджують теорію виробничої функції, що збільшення капіталу збільшує граничну віддачу капіталу, і навпаки. Дані засвідчують низький коефіцієнт оборотності оборотного капіталу в 1 грн. — протягом року 1,15 раз, тобто 1 оборот тривав 313 днів.

Запитання. Завдання

1. Кількість капіталу (трудового і основного) зросла на 3%. Ціна одиниці задіяних капіталів незмінна — ц. Обчисліть зміну обсягу виробництва і охарактеризуйте виробничу функцію.

2. Валовий випуск збільшився на 4% за незмінних кількості праці і капіталу. За рахунок якого чинника зросло виробництво? Охарактеризуйте виробничу функцію. Як зміниться капіталомісткість продукції?

3. Обчисліть, як зміниться мультиплікатор приросту праці, якщо приріст праці 4%, а приріст віддачі праці 3%?

4. За рахунок інтенсивної функції праці та капіталу ціна одиниці продукції знизилася на 2%, а вартість створеного продукту залишилася незмінною. Як зросте реальна заробітна плата виробників, якщо витрати на капітал зростуть на 1%?

5. Як зміниться гранична віддача праці та капіталу, якщо кількість праці зросте на 2% або кількість капіталу зросте на 2%?

3.2. Національний дохід

Національний дохід D є частиною вартості валового випуску V за винятком вартості відшкодованого оборотного капіталу $\Phi: V = \Phi + D$, де Φ — матеріальні затрати, або проміжне споживання, а D — валова додана вартість, або валовий внутрішній продукт (ВВП).

Національний дохід — заново створена вартість у сфері матеріального виробництва внаслідок функціонування всіх факторів виробництва: праці, землі, капіталу тощо.

Створений ВВП є реальним національним багатством, результатом функціонування усіх елементів продуктивних сил, у тому числі фінансової системи. Через структуру ВВП обґрунтовується відповідність продуктивних сил пот-

ребам суспільства і держави. Сама величина ВВП ще не є критерієм добробуту людей: можна видобувати на душу населення багато залізної руди, виплавляти багато сталі, але мало виробляти взуття, побутової техніки і тощо. Обсяг і структура ВВП повинні відповідати запитам людей і виробництва. Крім того, реальним ВВП є національне багатство — товари, роботи і послуги. Чим більше створено реального ВВП на душу населення, тим більшим є національне багатство, тим вищий рівень життя нації.

Утворення доходу

Перша стадія процесу відтворення засвідчує продуктивну функцію задіяного капіталу, тобто пряму залежність між масою капіталу, його продуктивною силою і валовим випуском $B = F(T, K)$. Друга стадія — обернену залежність між доданою вартістю D і матеріальними затратами Φ у вартості валового випуску B . Перша і друга стадія процесу відтворення тривають одночасно як два нерозривні в часі вияву єдиної виробничої функції. Перша стадія характеризує продуктивну силу задіяних чинників виробництва, друга — ефективність використання (ефективність віддачі) одиниці праці та капіталу. За ефективною віддачею праці та капіталу у вартісній структурі валового випуску B присутні витратні та прибуткові компоненти: Φ — матеріальні витрати, T — відтворення праці, A — амортизація нарахування на основний капітал, тобто перенесена частина вартості основного капіталу на новостворену вартість і чистий прибуток ΔD .

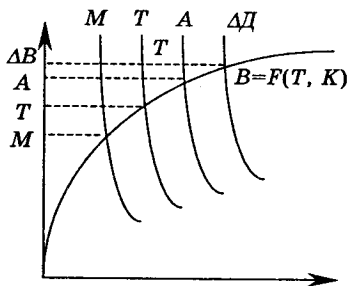

Рис. 3.5. Продуктивна і ефективна функції праці і капіталу

$= T + A + \Delta D$. Тоді вартісну структуру валового випуску визначає формула:

$$B = \Phi + D.$$

Вартісна структура валового випуску, створеного на першій стадії, в системі національних рахунків подана в горизонтальних рядках матриці. Головними категоріями вартісної структури валового випуску B є проміжне споживання Φ і валова додана вартість D ($B = \Phi + D$) як сума валових доданих вартостей галузей економіки, що відображає валову додану вартість на рівні країни: $D =$

Основними складовими процесу утворення доходу є кількість задіяного капіталу, його віддача, потреби в кількості доходу на відтворення задіяного капіталу і час функціонування капіталу. Економічна система будь-якого рівня організації завжди визначає кількість праці чи капіталу, що використовуються у виробництві. Основним мотивом цього визначення є:

— отримання валового випуску продукту B :

$$B = \Phi + D;$$

— відшкодування витрат на оборотний капітал Φ :

$$\Phi = B - D;$$

— отримання доходу D як суми створеного доходу зайнятих працівників $D(T)$ і задіяного капіталу $D(K)$:

$$D = D(T) + D(K).$$

Кожний зайнятий створює дохід D_m , а одиниця капіталу — D_k . Усі зайняті T створять дохід $T D_m = D(T)$, а весь задіяний капітал K створить дохід $K D_k = D(K)$;

— відшкодування витрат на оплату праці $T = T_k u_m$ і на основний капітал $K = K_n u_k$;

— отримання прибутку як частину приросту доходу ΔD .

Основним аргументом для залучення праці й капіталу є намір отримати прибуток від одного зайнятого ΔD_m і всіх зайнятих $T \Delta D$, від одиниці капіталу вартістю 1 грн. ΔD_k і всього капіталу — $K \Delta D_k$ та маси прибутку ΔD :

$$\Delta D = T \Delta D_m + K \Delta D_k.$$

З цього випливає, що чим більше праці та капіталу затратити у виробництво, тим вищий дохід D і прибуток ΔD можна отримати. Але виробнича функція стверджує, що збільшення праці та капіталу зменшує одиницю приросту доходу на одиницю приросту праці чи капіталу. Існує певний рівень, до якого можна збільшувати чисельність зайнятих T і кількість капіталу K .

Чисельність зайнятих T — це рівень оплати праці $T = T_k u_m$. Створений дохід повинен відшкодувати затрачену кількість праці у формі оплати праці $T_k u_m$ і принести прибуток ΔD_m . Отже, збільшувати чисельність зайнятих можна, якщо $D(T) > T_k u_m$. Тоді формула доходу, створеного працею, матиме вигляд:

$$D(T) = T D_m + T \Delta D_m.$$

Гранична чисельність зайнятих установиться за умови $T(D) = TD_m$. Звільнити частину працюючих потрібно за умови $T(D) < TD_m$.

Кількість задіяного основного капіталу — це вартість основного капіталу $K = K_n u_k$. Створений дохід повинен відшкодувати зношування капіталу у формі амортизаційних нарахувань A і принести прибуток ΔD_k . Отже, збільшувати кількість капіталу можна, якщо $D(K) > K_n u_k$. Гранична кількість капіталу встановиться за умови $D(K) = K D_k$. Зменшувати частину капіталу потрібно за умови $D(K) < K D_k$.

Дохід, який залишається після оплати праці $T = T \times D_m$ і відшкодування капіталу $K = K D_k$, називають *прибутком власника капіталу* ΔD :

$$\Delta D = D - T - K.$$

Тепер можна записати формулу доходу D , перегрупувавши її члени:

$$D = T + K + \Delta D.$$

Якщо оплата праці зайнятих і витрати на капітал дорівнюють власній віддачі, то прибуток ΔD виникає за рахунок додаткового часу праці зайнятих і роботи капіталу або за зростання їх продуктивної віддачі. Нехай T — загальний час праці та функціонування капіталу; t_ϕ — час для створення продукту проміжного споживання; t_m — час створення доходу для оплати праці; t_k — час створення доходу для відшкодування основного капіталу; Δt — час для створення додаткового доходу, або прибутку. Тоді час утворення доходу можна відобразити формулою:

$$T = t_\phi + t_m + t_k + \Delta t.$$

Час T завжди є величиною фіксованою: \bar{T} . Згідно з законодавством його не можна ні збільшувати, ні зменшувати. А ось співвідношення затрат часу t_ϕ , t_m , t_k , Δt у межах постійного \bar{T} можна і потрібно змінювати за напрямками:

$$\begin{aligned} t_\phi &\rightarrow \min \\ t_m &\rightarrow \min \\ t_k &\rightarrow \min \\ \Delta t &\rightarrow \max \end{aligned}$$

Збільшити час виробництва прибутку Δt можна лише за рахунок зменшення часу t_ϕ , t_m чи t_k . Тепер можна спрогнозувати, як впливатиме на утворення доходу коефіцієнт часу \bar{T} , коли дорівнюватиме 0,1; 0,2; 0,3 і т. д.

Праця і капітал пропорційно витрачають час Δt і пропорційно використовують прибуток ΔD . Тому в економіці практично прибутку немає, валовий випуск дорівнює валовим витратам: $V = V^*$, або $V - V^* = 0$. Завдання уряду і конкретних виробників полягає в досягненні позитивного співвідношення між проміжним споживанням Φ і доданою вартістю D . Величина і співвідношення проміжного споживання і доданої вартості відображає реальну продуктивну силу всіх задіяних чинників виробництва в країні. Не кількість елементів продуктивних сил визначає економічний стан країни, а створений ними продукт, який забезпечує відтворення самого виробництва та задовольняє потреби населення, держави, зовнішньої торгівлі тощо.

Проміжне споживання

Проміжне споживання $\Phi = Q_n u_n$ містить витрати на товари, матеріальні та нематеріальні послуги, використані інституційними одиницями для виробничих потреб. Виробництво товарів відбувається в кілька етапів: на одних підприємствах сировина перетворюється на напівфабрикат і лише потім продається іншим для виготовлення кінцевого продукту. В основному вартість містить матеріальні витрати на виробництво продукту.

Вартісна структура валового випуску характеризує ефективну функцію задіяних продуктивних сил, тобто наскільки ефективно використовувались продуктивні сили за час їх функціонування, особливо оборотний капітал. Ефективна функція змінює вартісну структуру всього валового випуску. Валовий випуск є величиною постійною,

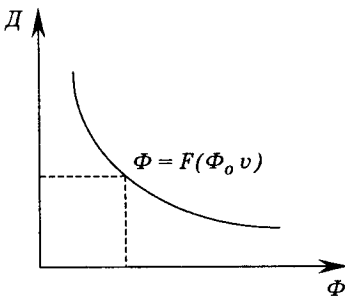

Рис. 3.6. Функція ефективності матеріальних витрат

його складові — проміжне споживання $Q_n u_n$ і валова додана вартість $D = dQ_u$ — можуть змінювати своє співвідношення залежно від ефективності та раціональності використання матеріальних і сировинних ресурсів на одиницю продукції (рис. 3.6).

Графік функції ефективності свідчить, що чим менше проміжне споживання, тим більша частина ВВП, тим менш затратною є еко-

номіка. Для зменшення затратності виробництва продукції вдосконалюють технології переробки сировини з метою зменшення відходів або їх повторної переробки. Зменшення частки затрат у вартості валового випуску забезпечує:

- збереження стабільності або зменшення цін на одиницю продукції;
- збільшення валового випуску продукції;
- зростання рівня конкурентоспроможності продукції;
- зростання прибутку.

За часткою проміжного споживання можна характеризувати рівень ефективності господарювання підприємства, галузі.

Структура затратності стабільна протягом багатьох останніх років, і, очевидно, такою залишиться надовго. Статистичні дані (табл. 3.4) засвідчують, що продукція в економіці України виробляється з високим коефіцієнтом затратності.

Таблиця 3.4

Рівень затратності валового випуску

Показник	Частина проміжного споживання у валовому випуску	Частина матеріальних затрат на виробництво продукції
Всього	60,3	53,8
Виробництво товарів	68,3	57,1
у тому числі:		
промисловість	73,1	67,2
сільське господарство	61,5	62,7
будівництво	52,0	53,1
виробництво послуг	44,8	32,6
торгівля	—	22,7
постачання	—	39,4
заготівлі	—	46,3
транспорт	—	31,2
зв'язок	—	12,7

За статистичним щорічником України за 2000 рік.

Додана вартість і валовий внутрішній продукт (ВВП)

Додану вартість створюють на конкретному виробничому підприємстві. Її розраховують як різницю між випуском і проміжним споживанням $D = B - \Phi$.

ВВП отримують як суму валових доданих вартостей усіх підприємств чи галузей економіки плюс податки на продукцію за винятком субсидій на неї.

Важливим для будь-якого підприємства, економіки загалом є співвідношення двох частин валового випуску: частки проміжного споживання і доданої вартості, які утворюють ВВП. Проміжне споживання забезпечує виробничий процес, а ВВП — задоволення потреб населення. Якщо обсяг і структура ВВП відповідають потребам людей, то їхній рівень життя є задовільним. Якщо у валовому випуску переважає проміжне споживання, а обсяги валового випуску стосовно потреб невеликі, то ВВП незначний, споживчому ринку дошкуляє дефіцит товарів і послуг, недостатніми є доходи працюючих і непрацюючих, рівень життя людей незадовільний.

Реальне співвідношення українського споживання і ВВП за даними 1998—2001 рр. можна відобразити рівнянням:

$$Q_{\text{ц}} = 0,68 Q_{\text{н}} u_{\text{н}} + 0,32 dQ_{\text{ц}}.$$

Проміжне споживання і валова додана вартість співвідносяться у пропорції 6,8:3,2, що характеризує виробництво як малоефективне або неефективне. З 10 одиниць випуску продукції майже 7 — напівфабрикати і приблизно 3 одиниці — продукт кінцевого споживання, тобто майже $\frac{3}{4}$ продуктивних сил виробляють продукт для сфери виробництва і приблизно $\frac{1}{4}$ для споживчого ринку. Таку економічну систему називають *затратною*.

Затратний характер економіки зумовлює «проїдання» ВВП, що не дає змоги здійснювати капіталовкладення та реструктуризацію всіх продуктивних сил і, відповідно, ВВП. Відомо, що ВВП або $dQ_{\text{ц}}$ утворюють: оплата праці найманих працівників $T = dQ_{\text{з}} u_{\text{з}}$, податки, за винятком субсидій, пов'язаних із виробництвом $dQ_{\text{н}} u_{\text{н}}$, та валовий прибуток (змішаний дохід $\Delta dQ_{\text{ц}}$). Реальне співвідношення складових українського ВВП за даними 1998—2001р. можна відобразити рівнянням:

$$dQ_{\text{ц}} = 0,45 dQ_{\text{з}} u_{\text{з}} + 0,2 dQ_{\text{н}} u_{\text{н}} + 0,35 \Delta dQ_{\text{ц}}.$$

Вартісна структура українського ВВП свідчить, що майже його половина — це оплата праці найманих праців-

ників, п'ята частина — платежі підприємств та організацій до державного та місцевих бюджетів, державних цільових та позабюджетних фондів у зв'язку з використанням ресурсів та одержанням дозволу на специфічні види діяльності, а третина — валовий продукт, який використовують для розвитку виробництва і сфери послуг.

Структура ВВП за галузями економіки

Структура ВВП за галузями характеризує їх продуктивну функцію, здатність виробляти. ВВП створюють дві сфери економіки: виробнича (промисловість, сільське господарство, будівництво) і сфера послуг (торгівля, освіта, побутове обслуговування). Визначальною є сфера виробництва товарів, яка забезпечує матеріальну основу розвитку сфери послуг. Чим більше розвиваються продуктивні сили у сфері виробництва, тим більше матеріальних можливостей можна задіяти у сфері послуг. У структурі ВВП України виробництво товарів становить 49,5%, виробництво послуг — 50,5%. У структурі ВВП високорозвинутих країн виробництво товарів — 48%, виробництво послуг — 52%. Це свідчить, що в Україні необхідно реструктуризувати продуктивні сили, щоб досягти адекватної потребам населення і виробництва структури ВВП. Реструктуризація повинна забезпечити:

— зростання обсягу виробництва товарів і послуг до 20 тис. грн. на душу населення за рік з перспективою в середньому до 50 тис. грн. і більше;

Таблиця 3.5

Порівняльна структура ВВП

Виробництво ВВП	ВВП високо-розвинених країн, у %	ВВП України, у %
Товари	48	49
у тому числі:		
промисловість	32	29
сільське господарство	5	13
будівництво	4	5
інше	7	2
послуги	52	51

— оптимізацію структури ВВП за галузями економіки у пропорціях, які забезпечили б необхідну кількість товарів і послуг кінцевого споживчого і виробничого використання.

Практика свідчить, що можна виготовляти багато сировини і напівфабрикатної продукції, але це не забезпечувати належного зростання добробуту людей. Реструктуризація повинна збільшити виробництво придатних до споживання продукції та послуг, що підвищуватиме рівень життя.

ВВП високорозвинутих країн створюється у належних пропорціях за галузями економіки. Його обсяг на душу населення забезпечує добробут суспільства, оскільки виробнича сфера і сфера послуг є збалансованими.

Виробництво ВВП на душу населення

Результатом функціонування праці та капіталу є не лише загальний обсяг і темпи виробництва національного продукту, а й кількість виробленого національного продукту, розподіленого на душу населення. Так оцінюють розвиток своїх економічних систем усі країни світу, і за цією методологією відстежує рівень їх розвитку і добробуту ООН. У країнах з ринковою економікою з цим показником пов'язують поняття «багатство людини» і «національне багатство» загалом. Такий методологічний підхід до оцінки чинників економіки і національного багатства виправданий, бо він дає змогу належно вирішувати питання стимулювання виробництва і розподілу національного продукту. У розвинутих країнах вважають, що багатство нації вимірюється не наявністю природними ресурсами, кількістю підприємств, які є лише чинниками створення багатства, а вартістю створеного ВВП загалом і на душу населення.

Величина ВВП (dQ_u) може зростати за рахунок збільшення кількості вироблених товарів і послуг dQ . Динаміка цих показників характеризує загальний стан економіки, рівень використання продуктивних сил та виробництво dQ_u , тобто ВВП на душу населення. Якщо, наприклад, ціна q зростає в n разів за незмінної кількості товарів і послуг dQ , то величина dQ_u теж збільшиться в n разів. Та це не означає, що рівень задоволення потреб на душу населення збільшиться в n разів, оскільки кількість вироблених товарів і послуг залишилась без змін. Це можна простежити з рівняння:

$$q_u = dQ_u / H,$$

де q_u — вартість вироблених товарів, робіт і послуг на душу населення, грн.; H — чисельність населення, осіб.

Зростання цін на товари і послуги за незмінної їх кількості спричиняє зменшення їх споживання однією людиною, якщо її доходи не зростають. За своїми функціональними особливостями ціни бувають поточними (змінними) c' і базовими (постійним) \bar{c} . Розрахунок ВВП у поточних цінах називають *номінальним* ВВП. Він не дає точного уявлення про стан економіки, оскільки зростання dQc' за рахунок цін c' не свідчить про зростання національного багатства і добробуту людей. Щоб точніше відобразити стан економіки, вартість обсягу вироблених в економіці товарів і послуг вимірюють у постійних або базових цінах \bar{c} , а розрахований у такий спосіб ВВП називають *реальним* ВВП. Для розрахунку реального обсягу ВВП беруть базовий рік, потім вартість усіх товарів поточного року вимірюють у цінах базового року. Оскільки ціни є постійними, то величина реального ВВП може змінюватися лише за зміни обсягів виробництва товарів і послуг dQ . Отже, реальний ВВП — це сума вартості вироблених товарів і послуг у цінах базового року. Оскільки рівень задоволення матеріальних потреб на душу населення залежить від кількості вироблених товарів і послуг, реальний ВВП є точнішим показником стану економіки і продуктивних сил, ніж номінальний ВВП.

На основі номінального і реального обсягів ВВП можна розрахувати індекс цін ВВП:

$$I_c = dQ_1 c_1 / dQ_1 \bar{c}.$$

Чисельник цього виразу — номінальний ВВП, а знаменник — реальний ВВП. І номінальний і реальний обсяг ВВП можна розглядати як ціну (вартість) відповідного набору товарів, наприклад для однієї людини — «споживчий кошук». З допомогою індексу ціни ВВП поточна ціна «споживчого кошика» порівнюється з базовою.

Використання індексу ціни ВВП дає змогу ділити номінальний ВВП на дві частини: одна відображає кількість виробленої продукції dQ , друга — ціни c_1 :

$$dQ_1 c_1 = dQ_1 \bar{c} I_c.$$

Номінальний ВВП відображає грошову оцінку виробленої продукції, а реальний — кількість виробленої продукції, тобто обсяг виробництва, виміряний в постійних цінах. Індекс цін ВВП засвідчує зміну ціни одиниці продукції у звітному році стосовно базового.

Запитання. Завдання

1. У валовому випуску вартість проміжного споживання становить $0,60\Phi$. Як зміниться додана вартість dD , якщо продуктивна сила праці і капіталу зросте на 2%?

2. Додана вартість у валовому випуску становить $0,40D$. Як зміняться матеріальні затрати у валовому випуску, якщо екстенсивна функція праці та капіталу зросте на 2%?

3. Оборотність оборотних засобів зросла на 3%. Як зміниться співвідношення проміжного споживання $d\Phi$ і доданої вартості dD у валовому випуску B ?

4. В українській економіці втрати робочого часу становлять $0,20t$, а ВВП — 160 млрд. грн. На скільки зросте ВВП, якщо втрати робочого часу зменшити на 1%, на 5%, на 15%?

5. Валовий внутрішній продукт становлять 160 млрд. грн., населення України — 49 млн. осіб. На скільки зросте ВВП на душу населення, якщо уряд України забезпечить зростання інтенсивної функції на 3%, а втрати робочого часу зменшаться на 5%?

3.3. Розподіл доходу

У теорії формування і розміщення продуктивних сил вихідним є положення теорії макроекономіки про рівність між валовим національним продуктом B і валовими національними витратами B^* . У системі національних рахунків вони характеризують головну тотожність руху елементів продуктивних сил і результатів їх функціонування: $B = B^*$. Витрати B^* виражають розподіл створеного продукту B між елементами продуктивних сил K і T пропорційно $(d, 1 - d)$ їх максимальній віддачі в процесі виробництва. Внаслідок цього кожний з елементів продуктивних сил отримає частину продукту, яку він створив, а в процесі повторного виробництва знову створить максимально можливу частину. Отже, головну тотожність національних рахунків виражає рівняння: $B - B^* = 0$. Так використовується весь створений продукт.

Головна тотожність національних рахунків

Головна тотожність національних рахунків, представлена рівнянням $B - B^* = 0$, або $B = B^*$, свідчить, що валовий випуск дорівнює валовим витратам. Задіяні у виробництві праця і капітал отримують власні граничні віддачі: праця — $B_m = T v_m t$, капітал $B_k = K v_k t$. Оскільки валовий

випуск є сумою граничних віддач праці й капіталу, то формулу головної тотожності національних рахунків можна записати так:

$$B = B_m + B_k.$$

Сума $B_m + B_k$ — це валові витрати B^* , тобто створений дохід B привласнюють пропорційно до їх граничних віддач праця B_m і капітал B_k .

Валовий випуск, особливо його додана вартість D , є мірилом національного багатства. Виробництво доданої вартості на душу населення характеризує можливий рівень життя людей країни. Величина доданої вартості D обернено пропорційна проміжному споживанню: $D = 1/\Phi$. Оскільки проміжне споживання є відтвореним оборотним капіталом, то ним і присвоюється. На цій підставі можна вважати, що весь валовий випуск B є доходом країни, а його обсяг — основою розподілу за призначенням, тобто валовими витратами країни:

$$B^* = B_m + B_k.$$

Аналогічно додана вартість D є і доходом і витратами країни. Адже витратити чи спожити можна лише те, що створено. Отже, весь валовий випуск:

$$B - B^* = 0.$$

Система національних рахунків України валові витрати B^* поділяє на кілька груп.

1. Кінцеві споживчі витрати — B^* , у тому числі витрати:
 - домашніх господарств — C ;
 - некомерційних організацій, які обслуговують домашні господарства;
 - сектору загального державного управління — B , з них індивідуальні споживчі витрати та колективні споживчі витрати.
2. Валове нагромадження — K .
3. Зміна запасів матеріальних оборотних коштів.
4. Придбання за винятком вибулих цінностей.
5. Експорт товарів і послуг — E .
6. Імпорт товарів і послуг — I .

Для спрощення аналізу у пропонованій системі національних рахунків позначено символами лише загальні напрями розподілу валового випуску. Не беруть до уваги детальніший розподіл, наприклад «витрати некомерційних організацій, які обслуговують домашні господарства», «зміна запасів матеріальних оборотних коштів» та ін. Це зовсім не вплине на методологію розподілу створеного про-

дукту. Загальна формула головної тотожності розподілу доходу V^* буде виражена як сума компонентів у системі національних рахунків:

$$V^* = C + B + K + (E - I).$$

Наведене рівняння відображає структуру використання створеного національного продукту.

Використання загального доходу

Загальний дохід розподіляється через бюджети держави, підприємств, сімей на основі податкової системи між зайнятими у виробництві товарів і послуг та незайнятими. Якщо обсяги виробництва загального доходу недостатні, можуть виникнути проблеми: зростання цін, посилення податкового тиску, що, у свою чергу, стримуватиме зростання виробництва національного продукту.

Споживання домашніх господарств. Більша частина створеного в Україні доходу — $0,25V^*$ — споживається домашніми господарствами: $C = 0,25V^*$, тобто валового внутрішнього продукту (0,56Д). Споживається та частина доходу, яка залишається після сплати податків: $C - П$, де $П$ — податки на дохід домашніх господарств. Отже, рівень споживання залежить від рівня податків: чим вищий рівень податків, тим меншою є частина доходу домашніх господарств, яка залишається після їх сплати, тобто залишкового доходу.

На графіку (рис. 3.7) зображено криву функції залишкового доходу, яка свідчить, що він є функцією величини податку, що відображає залежність між обсягом податку і часткою споживання домашніх господарств у валовому випуску. Обсяг споживання залежить від рівня залишкового доходу $C - П$, а він — від частки домашніх господарств у

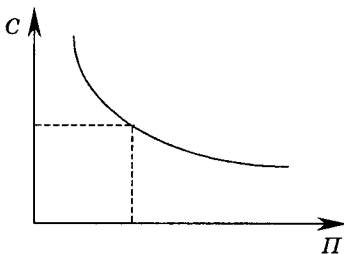

Рис 3.7. Функція залишкового доходу

валовому випуску $C = f(C - П)$. Формулу $C = f(C - П)$ називають *функцією споживання*, яка описує залежність між обсягом споживання і залишковим доходом.

Залишковий дохід $C - П$ є основою обсягу споживання: $C = f(C - П)$. Однак домашні господарства частину залишкового доходу споживають, частину — заощаджують:

$$Z = (C - П) - C,$$

де Z — заощадження домашніх господарств, яке є різницею між залишковим доходом $C - П$ та функцією споживання $C = f(C - П)$.

Оскільки залишковий дохід є величиною граничною, то й обсягу споживання властива граничність. Якщо збільшити залишковий дохід на 1 грн., то обсяг споживання зменшиться на величину заощаджень Z .

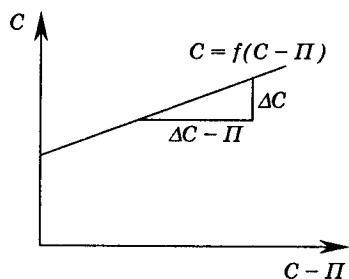

Рис 3.8. Функція споживання

Крива, яка починається на осі C , характеризує зростання залишкового доходу на $\Delta C - П$ і відповідно зростання обсягу споживання на ΔC . Мультиплікатор $\Delta C / \Delta C - П$ показує величину зростання обсягу споживання за зростання залишкового доходу на 1 грн. = $\Delta C - П$.

Споживання сектора загального державного управління. Споживання сектора загального державного управління B цілком залежить від розміру податків $П$, тобто B — дохідна частина державного бюджету. Якщо $B = П$, то державний бюджет збалансований. Якщо $B > П$, це свідчить про дефіцит державного бюджету, тобто податки не забезпечують дохідної частини бюджету і держава покриває дефіцит, збільшуючи державний борг. Якщо $B < П$, це засвідчує профіцит державного бюджету, здатність держави обслуговувати свої попередні боргові зобов'язання. В українській економіці сектор загального державного споживання становить лише десяту частину продукту: $B = 0,10B^*$ або $0,22Д$, тобто валового внутрішнього продукту.

Чистий експорт. Частина загального доходу спрямовується на чистий експорт. Чистий експорт $ЧЕ$ — це різниця між експортом E та імпортом I : $ЧЕ = E - I$. Іноді її називають зовнішнім торговельним сальдо. Якщо $E > I$, то чистий експорт має знак «+» і платіжний баланс має позитивне сальдо. Якщо $E < I$, то чистий експорт має знак «-» і платіжний баланс має від'ємне сальдо. Економіка кожної країни відкрита для руху товарів, капіталів і праці, тобто їх вивезення (експорту) і ввезення (імпорту). В українській економіці $E = 0,18B$ або $0,40Д$, а $I = 0,19B$ або $0,43Д$. Чистий експорт розраховують за його часткою до ВВП, або до до-

даної вартості. У даному випадку чистий експорт дорівнює:

$$ЧЕ = 0,40Д - 0,43Д,$$

тобто $ЧЕ = -0,03$.

Від'ємне зовнішньоторговельне сальдо свідчить, що експортний потенціал України слабкий і не забезпечує потреб фінансування імпорту. Україна змушена здійснювати валютні запозичення за кордоном, що зумовлює зростання зовнішньої заборгованості.

Заощадження і капіталовкладення. Сукупні заощадження Z фактично є ресурсами для здійснення капіталовкладень K . Якщо заощадження великі, то пропозиція на кредитному ринку велика, а відсоткова ставка на фондовому ринку низька.

Заощадження (З) — вільні кошти домашніх господарств, підприємств, держави, які відображають рівень їх пропозиції на фондових ринках.

$$Z = B - C - B - ЧЕ.$$

Капіталовкладення $K(p)$ залежать від величини заощаджень:

$$K(p) = Z.$$

Відсоткова ставка регулює пропозицію для здійснення капіталовкладень Z і попит на ресурси $K(p)$.

Кожен елемент розподілу ВВП має певне відношення до нагромадження. Підприємства купують засоби виробництва, здійснюють реконструкцію, оновлюють технології, за експортну виручку купують товари для капіталовкладень, домашні господарства споруджують будинки тощо. В українській економіці обсяг валового нагромадження $K = 0,19Д$.

Кількість капіталовкладень, на які є попит, залежить від величини відсоткової ставки p . Щоб проект капіталовкладень був прибутковий, необхідно забезпечити його окупність, яка залежить від коефіцієнта окупності одиниці капіталовкладень $\DeltaД$ за одиницю часу, переважно за рік. Термін окупності t дорівнює:

$$t = K / \DeltaД.$$

Збільшення відсоткової ставки впливає на збільшення терміну окупності та відповідно зменшення попиту на товари для здійснення капіталовкладень, оскільки вона визначає вартість фінансування капіталовкладень. Відсотко-

ва ставка сплачується з приросту доходу ΔD і зменшує його величину. Чим вона менша, тим більший приріст доходу від одиниці капіталовкладень і відповідно більший попит на товари для капіталовкладень.

На практиці розрізняють номінальну і реальну відсоткову ставки. *Номінальна відсоткова ставка* — це ціна p_n , за яку сплачують позичені гроші. *Реальна відсоткова ставка* p — це номінальна, скоригована на індекс цін I_n :

$$p = p_n / I_n.$$

Зв'язок між обсягом капіталовкладень K і реальною відсотковою ставкою можна виразити рівнянням, яке відображає функцію інвестування $K = K(p)$.

Для української економіки важливо за збереження пропорцій розподілу національного продукту збільшувати обсяг валового випуску $V = F(T, K)$ (виробнича функція).

Валовий випуск поділяється на такі складові:

- проміжне споживання — Φ ;
- споживання домашніх господарств — C ;
- державне споживання — B ;
- валове нагромадження — K ;
- чистий експорт — $ЧЕ$.

Кінцеві споживчі витрати D залежать від величини проміжного споживання $D = V - \Phi$, яка, в свою чергу, залежить від продуктивної сили зайнятих в економіці $e = V/T$ та рівня їх капіталоозброєності $\kappa_m = K/T$. Попит на створений валовий випуск визначатиметься потребою в сировині, матеріальних ресурсах Φ , споживанням домашніх господарств C , споживанням держави B , капіталовкладеннями K та чистим експортом $ЧЕ$. Очевидно, що зростання валового випуску залежить від таких чинників:

- зростання споживання загалом;
- зростання капіталоозброєності зайнятих;
- зниження реальної відсоткової ставки.

Основним чинником регулювання обсягу валового випуску є реальна відсоткова ставка: чим вища відсоткова ставка p , тим менший обсяг капіталовкладень $K(p)$, менша капіталоозброєність $\kappa = K(p)/T$, менша капіталовіддача $e_\kappa = V/K(p)$ і відповідно нижчий попит та споживання. За зниження відсоткової ставки відбуваються обернені процеси: зростають капіталовкладення, капіталоозброєність, капіталовіддача, валовий випуск, кінцеві споживчі витрати і споживання. Відсоткова ставка p урівноважує обсяг валового випуску $V(p)$ і його споживання:

$$V^* = V(p).$$

Наведене рівняння відображає взаємозв'язок між валовим випуском і валовими витратами через рівень відсоткової ставки. Зростання відсоткової ставки знижує витрати, що впливає на зменшення валового випуску. Тому треба проводити гнучку політику щодо встановлення відсоткової ставки, яка має стимулювати зростання обсягу виробництва.

Запитання. Завдання

1. У рівнянні головної тотожності національних рахунків частка державного споживання зросла на 3%, капіталовкладення незмінні, а чистий експорт дорівнює нулю. Як зміниться споживання домашніх господарств і наскільки?

2. Податки на доходи домашніх господарств і підприємств зменшили на 15%, а $CE = 0$. Споживання домашніх господарств зросло на 5%. Як зміняться капітальні вкладення і обсяг виробництва?

3. Обчисліть рівень споживання, якщо населення заощаджує 30% доходу, а дохід населення зріс на 5%.

4. Частка капітальних вкладень в економіці України становить 0,19Д. Відсоткова ставка зменшилася на 1,1%. Як змінилися капітальні вкладення і наскільки?

5. Національна відсоткова ставка становить 25%. Політика уряду зумовила зростання цін на 3%. Напишіть рівняння реальної відсоткової ставки і обчисліть зміну реальних капітальних вкладень.

6. Оцініть динаміку ВВП України, якщо у 1997 р. він становив 93 365 млн. грн.; у 1998 р. — 102 593; у 1999 р. — 130 442; у 2000 р. — 172 952 млн. грн.

7. Використовуючи дані 6-го запитання, оцініть:

а) зміни структури ВВП і динаміку оплати праці найманих працівників в Україні, якщо оплата праці їх за відповідні роки становила: 45 391 млн. грн.; 49 307; 57 838; 77 599 млн. грн.;

б) зміни структури ВВП і динаміку податків в Україні, якщо податки за відповідні роки становили: 18 068 млн. грн.; 19 758; 22 975; 30 283 млн. грн.;

в) зміни структури ВВП і динаміку валового прибутку в Україні, якщо валовий прибуток за відповідні роки становив: 29 906 млн. грн.; 33 528; 49 629, 65 070 млн. грн.

8. Оцініть динаміку кінцевого використання ВВП в Україні, якщо у 1997 р. і 2000 р. кінцеві споживчі витрати становили відповідно 81,6 та 76,9%, витрати домашніх господарств — 54,2 та 55,8%, витрати державного управління — 23,9 та 18,7%, валове нагромадження-капіталу — 19,8 та 19,0%, зміна запасів матеріальних оборотних коштів — 1,5 та 0,4%, сальдо експорту-імпорту товарів і послуг — (-3,1) та 4,4%.

4.

Національний ринок

Стан економічної системи країни найповніше характеризує національний ринок та її участь у міжнародних ринках. Від того, наскільки національна економіка задовольняє потреби національного ринку, суспільства і наскільки її продукція потрібна іншим, залежить її місце і роль серед економік інших країн. Національний ринок визначає об'єктивну вартість праці, грошей, товарів, послуг, капіталу власних та іноземних виробників, а також зумовлює диференціацію населення країни за доходами і рівнем споживання, участю у виробництві.

Національний ринок кожної країни відображає спосіб мислення і дій усіх гілок влади, фінансово-банківської системи, виробників, населення загалом.

Національний ринок — система стійких товарно-грошових відносин між суб'єктами виробництва і суб'єктами споживання продукту країни, які встановлюються та регулюються конституцією, законами країни в межах державних кордонів.

Головними категоріями національного ринку є національна пропозиція (сукупна вартість вироблених і запропонованих у країні товарів, послуг) і національний попит (сума грошових доходів споживачів, готових купувати запропоновані товари і послуги). Між випуском товарів і послуг та рівнем їх споживання існує взаємозв'язок: зростання об-

сягу їх виробництва може впливати на зростання рівня споживання, а зростання попиту може стимулювати зростання обсягу виробництва.

Національний ринок є індикатором стану національної економічної системи загалом. Наприклад, структура, якість запропонованих товарів і послуг відображають стан сфери виробництва і послуг, динаміка виробництва — механізм капіталовкладень і стимулів виробництва, структура і динаміка споживання — рівень і динаміку грошових доходів споживачів, динаміка цін — рівень збалансованості та стабільності економічної системи. А національна грошова одиниця, зокрема її обмінний курс, реалізація нею функцій засобу платежу і заощадження значною мірою характеризує особливості політичного й економічного мислення уряду, банків, виробників, населення загалом. Вартість, обіг національної валюти відображають рівень ефективності, динаміку, структуру виробництва товарів і послуг, їх конкурентоспроможність на національному і міжнародному ринках.

Загалом, аналіз національного ринку розкриває обширну інформацію про країну, націю, особливості їх господарської діяльності, рівень економічного мислення, інтегрованості у світогосподарські зв'язки. Важливим він є і для висновків про господарську культуру, ментальність нації тощо.

4.1. Національний попит

Теорія національної макроекономіки сукупний попит окремої країни розглядає як національний. Він є складовою рівняння закону господарської збалансованості і виражає сукупний грошовий дохід працюючих і непрацюючих — Γ_m , або наявну грошову масу споживачів. Оскільки грошова маса Γ_m здійснює обіг v_z через купівлю-продаж товарів, робіт і послуг, то весь грошовий оборот $v_z \Gamma_m$ виражатиме національний попит. Зростання національного попиту впливає на зростання обсягу виробництва.

Попит і виробництво

Зростання валового національного продукту є функцією зростання основного капіталу і зайнятості. Отже, чим

більше задіяно чинників продуктивних сил, тим відчутнішим буде зростання виробництва продукту:

$$B \uparrow = F(T \uparrow, K \uparrow).$$

Положення класичної економічної теорії підтверджують обґрунтування продуктивної та ефективної функцій задіяних працівників і капіталів, неминучість спаду виробництва за незмінної кількості зайнятих і капіталу. В Україні кількість і структура продуктивних сил майже не змінилася за 1991—2001 рр., однак помітною є тенденція до хронічного спаду обсягу виробництва. За 2000—2002 рр. ситуація дещо стабілізувалася і намітилося зростання ВВП (6—9% на рік), проте немає гарантій, що спад не повториться.

Класична модель виробничої функції дає змогу аргументовано пояснити спад виробництва за незмінних чинників продуктивних сил і запропонувати заходи економічної політики держави з метою подолання негативних тенденцій. Моделювання залежності обсягу виробництва від його чинників взаємопов'язане з розподілом і споживанням створеного продукту. Цей взаємозв'язок простежується через формули двох форм створеного продукту: натурально-вартісної — $B = Q\zeta$ і вартісно-грошової — $B = \Gamma$. Вони становлять два аспекти одного процесу: руху товару — $Q\zeta$ і зустрічного руху грошей — Γ . Натурально-вартісна форма продукту представляє пропозицію, вартісно-грошова — попит. Згідно із законом вартості вони повинні бути зрівноважені: $Q\zeta = \Gamma$. Величина Γ характеризує наявний національний попит, а величина $Q\zeta$ — національну пропозицію. Параметр Q характеризує натуральну кількість товарів і послуг, ζ — ціну одиниці товару і послуги, Γ — грошовий оборот повністю реалізованого національного продукту: $\Gamma = v_z \Gamma_m$, де Γ_m — грошова маса, v_z — коефіцієнт оборотності грошової маси.

Структура попиту, тобто структура розподілу створеного продукту $B = C + B + K + ЧЕ$, здатна впливати на динаміку виробництва продукту. Економічна політика може вдосконалювати пропорції попиту, що впливатиме на зростання рівня національного попиту, а це, в свою чергу, стимулюватиме обмін на ринках товарів і послуг, зростання доходів виробників і пожвавлення виробництва. Якщо політика держави не забезпечує оптимальних пропорцій національного попиту, то це призводить до його скорочення, зниження товарообороту, доходів виробників і обсягу виробництва. Періодичні повторення цих процесів зумовлюють певні економічні коливання. Жодна країна їх не

уникла, інколи вони мали тяжкі економічні та соціальні наслідки. Однією з причин цього є невідповідність грошових доходів споживачів потрібній кількості товарів і послуг на певний момент. Цим моментом є ціна одиниці товару — c . Якщо ціна постійна — \bar{c} , то можливе зростання обсягу виробництва за зростання попиту, якщо ціна одиниці продукту зростає $c \uparrow$, то неминучий спад обсягу виробництва, оскільки виробники не мають стимулу його підтримувати. Відсутність стимулів для підтримання обсягу виробництва можлива з двох причин:

1) зростання цін зменшує попит, платоспроможність населення та рівень споживання, тобто зменшується обсяг реалізації продукту;

2) зростання цін на продукцію приносить виробникам прибутки навіть за спаду виробництва, якщо індекс зростання цін вищий, ніж індекс спаду виробництва.

В економіці України тенденція зростання цін сформувалася на початку 1991—1992 рр. Це було однією з причин розпаду радянської економічної системи, який зумовив спад виробництва, дефіцит товарів на споживчому ринку і, відповідно, посилення попиту. За спаду виробництва знизились грошові доходи працівників виробничої та бюджетної сфер. В економіці виникла ситуація, яка поглиблювала кризу: зменшувалися обсяги випуску ВВП, індекс споживчих цін перевищував індекс заробітної плати (табл. 4.1).

Таблиця 4.1

Індекси фізичного обсягу ВВП, інфляції та заробітної плати

Рік	Відсотків до 1990 р.	Грудень до грудня попереднього року		
	Індекс ВВП	Індекс споживчих цін (інфляції)	Індекс номінальної заробітної плати	Індекс реальної заробітної плати
1994	55	501	418	85
1995	48	282	370	128
1996	43	140	122	86
1997	42	110	109	97
1998	40	120	106	87
2000	44	125	135	103

За статистичним щорічником України за 2000 р.

Дані таблиці 4.1 свідчать, що зі зменшенням фізичного обсягу ВВП пропорційно зростали споживчі ціни, тобто ціна одиниці продукції $ц$. Зберігаючи номінальну рівновагу на споживчому ринку, уряд за рахунок грошової емісії забезпечував зростання номінальної заробітної плати. Воно регулювалося відповідно до індекса споживчих цін, темпи зростання якого завжди випереджали зростання заробітної плати. Реальна заробітна плата знижувалась, оскільки індекси цін виробників продукції були ненабагато нижчими від споживчих цін — на 8—10%. Реальні доходи населення теж знижувалися, що впливало на зниження його платоспроможності, кількості покупок і рівня споживання. Проте підприємства могли отримувати прибутки за спаду виробництва, оскільки ціна їх продукції постійно зростала. Така ситуація склалася у зв'язку з незбалансованістю реальної пропозиції $Q\bar{c}$ і реального попиту $v_z\Gamma_m$. За їх збалансованості $Q\bar{c} = v_z\Gamma_m$ ціна одиниці продукту стає незмінною \bar{c} , а зростання попиту, тобто грошових доходів населення $\Gamma_m \uparrow$, стимулює зростання реального рівня споживання і, відповідно, зростання обсягу виробництва. Емісією грошей уряд намагався лише встановити рівновагу на ринку, але досягти зростання реального попиту йому не вдалося через інфляцію.

Рівняння господарської збалансованості. Ціновий чинник є важливою передумовою під час опису й аргументації заходів, спрямованих на стабілізацію і подальший розвиток економічної системи. При цьому важливо, щоб стабілізаційні заходи враховували особливості й тривалість періоду зміни цін. За довготривалого періоду ціни є гнучкими, тобто всі виробники залежно від ситуації на ринках мають змогу змінювати ціни на товари, реагуючи на кон'юнктуру. За короткотривалого періоду ціни зберігаються майже незмінними, оскільки виробники не встигають відреагувати на кон'юнктуру ринку і відповідно відкоригувати ціни на товари.

Кон'юнктуру ринку описує закон господарської збалансованості, або закон рівноваги попиту — $v_z\Gamma_m$ і пропозиції — Qc :

$$Qc = v_z\Gamma_m.$$

Ця формула стверджує: пропозиція грошей визначає обсяг виробництва у номінальному вираженні, який, у свою чергу, залежить від рівня цін і кількості виробленої продукції.

Для того щоб з'ясувати, якою є пропозиція грошей, доцільно прийняти їх коефіцієнт оборотності за величину

постійну: $v = \text{const}$. Величина $v = 1/\bar{v}_2$ покаже, яку кількість грошей потрібно запропонувати для виробництва кількості товарів і послуг $Q = \Gamma_m/\zeta$ або для їх обміну — $(\Gamma_m/\zeta)'$. Ця залежність виводиться з формули господарської збалансованості:

$$\Gamma_m/\zeta = Q/\bar{v}_2.$$

Оскільки пропозиція грошей Γ_m/ζ дорівнює попиту на гроші $(\Gamma_m/\zeta)'$, а $1/\bar{v}_2 = v$, то формула господарської збалансованості матиме такий вигляд:

$$\Gamma_m/\zeta = (\Gamma_m/\zeta)' = vQ.$$

Пропозиція грошей Γ_m/ζ дорівнює попиту на гроші $(\Gamma_m/\zeta)'$, а попит на гроші дорівнює кількості виробленого продукту. Тобто між постійною кількістю грошей і обсягом виробництва існує прямий зв'язок за умови незмінності цін. Якщо ціни, наприклад, зростають, то зв'язок між постійною кількістю грошей і обсягом виробництва стає зворотним — обсяг виробництва зменшується.

Заходи економічної політики повинні завжди враховувати властивості формули господарської збалансованості:

— за незмінності цін зміни пропозиції та попиту грошей спричиняють пропорційну зміну обсягу виробництва;

— за незмінності пропозиції та попиту грошей зміни цін спричиняють обернено пропорційну зміну обсягу виробництва;

— обсяг виробництва зростає, якщо індекс пропозиції грошей вищий від індексу цін на товари і послуги;

— обсяг виробництва знижується, якщо індекс пропозиції грошей нижчий від індексу цін на товари і послуги;

— обсяг виробництва незмінний, якщо відношення індексу пропозиції грошей до індексу цін дорівнює одиниці;

— обсяг виробництва знижується, якщо знижується коефіцієнт оборотності грошей $v_2 \downarrow$, тобто зростає коефіцієнт сповільнення руху грошей $v = 1/\bar{v}_2 \downarrow$ за умови незмінності пропозиції грошей і цін;

— обсяг виробництва зростає, якщо коефіцієнт оборотності зростає $\bar{v}_2 \uparrow$, тобто знижується коефіцієнт сповільнення руху грошей $v = 1/\bar{v}_2 \downarrow$ за незмінності пропозицій грошей і цін.

Криза в українській економіці на початку 90-х років ХХ ст. була спричинена різким зниженням обсягів виробництва, що сталося внаслідок зупинення значної кількості підприємств, особливо в машинобудівному комплексі.

Уряд змушений був збалансувати попит і пропозицію, спад якої стимулював зростання цін. Але обсяг виробництва ВВП продовжував знижуватися, оскільки заходи державного регулювання не могли подолати індексу зростання цін. Індекс зростання пропозиції грошей завжди відставав від індексу цін. Це позначилось і на структурі грошових надходжень населення, які охоплюють:

- надходження грошей у формі оплати праці всім категоріям працюючих;
- пенсії;
- доходи від власності;
- стипендії та різні допомоги;
- надходження від продажу продуктів сільського господарства;
- надходження від продажу іноземної валюти;

За даними статистичного щорічника України за 2000 р., структура грошових доходів була такою:

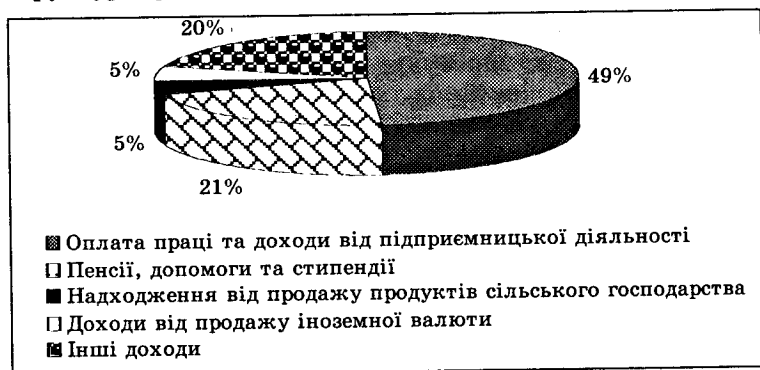

Рис. 4.1. Структура грошових доходів населення у 2000 р.

З усіх грошових доходів оплата праці та доходи від підприємницької діяльності становили лише 49%. Тільки 5% усіх надходжень забезпечив продаж продуктів сільського господарства. Оскільки пенсії, стипендії та інші допомоги надходять з бюджету, то їхні розміри за спаду виробництва не можуть бути високими. Основним джерелом бюджетних надходжень є прибуток і дохід підприємств, але більшість підприємств (54%) упродовж останнього десятиліття є збитковими і не забезпечують надходжень до бюджетів.

Структура грошових надходжень не змінилася і на кінець 2001 р., але рівень збалансованості попиту і пропозиції дещо підвищився: індекс фізичного обсягу ВВП сягнув

приблизно 6%, індекс цін — 8—10%, грошові доходи — 4—5%. Це свідчить про початок в Україні інституційних реформ, тобто про формування правового забезпечення економічних відносин відповідно до ринкових вимог.

Наведені індекси засвідчують повільну тенденцію до збалансованості й стабільності. Однак рівень ринкових реформ та інституційних умов ще недостатній, щоб за рахунок зростання споживчого попиту впливати не лише на зростання обсягів виробництва, а й забезпечувати нагромадження коштів виробників і держави для проведення радикальних структурних змін у сферах матеріального виробництва та послуг. Економічний механізм може дуже швидко розладнатися, якщо цілеспрямовано і наполегливо не поглиблювати економічні ринкові перетворення. Для цього потрібна політична європейська орієнтація, що відкріє шлях в Україну західним капіталам і технологіям, без яких структурних ринкових перетворень не здійснити.

Попит і споживання

Попит як категорія характеризує наявні грошові доходи суб'єктів ринку, що є основою формування важливого соціального процесу — споживання.

Функція національного споживання. Рівень споживання співвідноситься із залишковим доходом: $C = C(B - \Pi)$. Однак ця функція надто проста, щоб описувати складність поведінки споживачів під час витрачання їх доходів. Її досліджували англієць Джон Кейнс (1883—1946), американці Ірвінг Фішер (1867—1947), Франко Модільяні (1918), та інші, які пропонували власні моделі макроекономічного аналізу процесу споживання. Наприклад, Д. Кейнс щодо цього вважав:

— значення граничної схильності до споживання, тобто частка споживання в кожному додатковому доларі доходу, перебуває між нулем і одиницею. Вплив бюджетно-податкової політики на економіку через мультиплікатори державних витрат чи податків зумовлений взаємозалежністю доходу і споживання;

— відношення споживання до доходу, яке називають середньою схильністю до споживання, зменшується із зростанням доходу;

— дохід є головним чинником, який визначає споживання, а відсоткова ставка значної ролі не відіграє.

На основі цих положень він вивів функцію споживання:

$$C = \bar{C} + cB', \bar{C} > 0, 0 < c < 1,$$

де C — споживання, B' — залишковий дохід, \bar{C} — постійна величина, або автономне споживання, c — гранична схильність до споживання.

І. Фішер розробив модель, з допомогою якої економісти аналізують особливості вибору раціональними споживачами у різні періоди часу. Ця модель описує обмеження, з якими стикаються споживачі, роблячи вибір між споживанням і заощадженням, тобто відчуваючи певні часові та бюджетні обмеження. Наприклад, у першому періоді споживач має дохід B_1 і рівень споживання C_1 , у другому — дохід B_2 і споживання C_2 . У першому періоді заощадження Z дорівнюють доходу за винятком споживання:

$$Z = B_1 - C_1.$$

У другому періоді споживання дорівнює нагромадженим заощадженням, включаючи відсотки на ці заощадження, плюс доходи другого періоду:

$$C_2 = (1 + p)Z + B_2,$$

де p — реальна відсоткова ставка.

Цікавою є гіпотеза життєвого циклу, сформульована Ф. Модільяні. Він вважав, що доходи, якими споживач володіє протягом життя, утворюються з початкового багатства W і доходу tB , де t — час праці (10, 20, 30 і т. д. років). Споживач може розподілити свої доходи на роки, які він передбачає прожити T і працювати t . Тому $W + tB$ розподілиться рівномірно по T років і щорічно споживатиметься:

$$C = (W + tB)/T.$$

Функцію споживання можна записати так:

$$C = (1/T)W + (1/T)B.$$

Якщо кожний учасник економічних відносин своє споживання організовує саме в такий спосіб, то національна функція споживання мало чим відрізняється від індивідуальної. Отже, національне споживання залежить від національного багатства (ВВП) та від доходу на душу населення. Функція споживання для національної економіки є такою:

$$C = \alpha W + \beta B.$$

де α — гранична схильність до споживання за нагромадженим багатством, β — гранична схильність до споживання за доходом.

Структура витрат. Структура витрат створеного продукту адекватна структурі його розподілу. Якщо створений валовий продукт — B , то, згідно з головною тотожністю національних рахунків, весь створений продукт (дохід) перетворюється на витрати — $(-B^*)$. Процес створення і витрат національного продукту можна відобразити такою формулою:

$$B - B^* = 0.$$

Формула свідчить, що розподіл створеного продукту оптимально збалансований і попит стимулює виробництво, а виробництво — обмін. Але так не буде, якщо інтереси суб'єктів ринку не збалансовані. Прагнення кожного суб'єкта якнайкраще реалізувати власні інтереси призводитиме до певних диспропорцій у попиті, а відтак і у витратах, що відповідно впливатиме на виробництво. Суб'єкти ринку завжди планують витрати відповідно до своїх доходів. А національні витрати B^* — це сума витрат усіх суб'єктів ринку (домашніх господарств, підприємств, держави) на товари і послуги — B . Проте фактичні витрати можуть відрізнятись від запланованих. Якщо припустити, що національна економіка є закритою, тобто експорт та імпорт відсутні, то планові витрати B^* відобразатимуться формулою:

$$B^* = C + B + K,$$

де C — сума споживання, B — сума державних витрат і K — сума запланованих капіталовкладень.

Однак це не розкриває взаємозв'язку величини витрат B^* і величини створеного продукту B . Щоб знайти цей зв'язок, слід замінити суму споживання C функцією споживання $C(B - \Pi)$, що дасть повну формулу:

$$B^* = C(B - \Pi) + B + K.$$

Формула стверджує, що величина витрат B^* є функцією величини створеного продукту B . Якщо витрати суб'єктів ринку збалансовані, то крива $B = B^*$ завжди розміщуватиметься під кутом 45° (рис. 4.2).

На практиці так буває рідко, а частіше можливі два варіанти стану економіки і відповідних процесів, зокрема: $B > B^*$ або $B < B^*$.

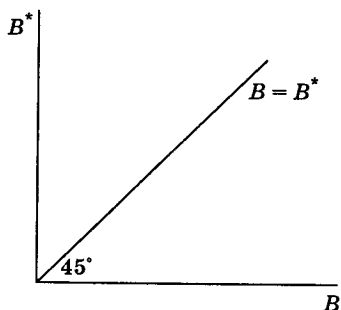

Рис 4.2. Крива збалансованого доходу і витрат

Якщо незадоволений попит виражається недостатніми грошовими доходами окремих споживачів, то надмірні запаси характеризують надмірні капіталовкладення у процес виробництва, оскільки підприємства не змогли реалізувати частину створеного продукту. Це призводить до певних негативних наслідків, оскільки закон попиту і пропозиції вимагає врівноваження виробництва B і споживання B^* . Процес супроводжуватиметься такими тенденціями:

— незадоволений попит B залишиться незмінним, оскільки система розподілу грошових доходів є незмінною, а суб'єкти попиту свої грошові надходження збільшити вже не можуть;

— створений надлишок товарів ΔB залишиться незмінним, а обсяг виробництва зменшуватиметься ($\downarrow B$) на величину $(-\Delta B)$, тобто до рівня витрат: $B\downarrow = B^*$. Зменшення виробництва $B\downarrow$ призведе до закриття підприємств, зростання безробіття, зниження капіталовкладень.

2. *Тенденції в економіці за $B < B^*$.* Якщо випуск товарів і послуг менший від запланованих витрат $B < B^*$, то утвориться надлишок витрат на величину $(-\Delta B^*)$:

$$-\Delta B^* = B - B^*.$$

Це означає, що витрати випереджають виробництво продукту і стимулюють його зростання. У такому разі розподіл продукту серед суб'єктів ринку краще збалансований, рівень попиту задоволений за будь-якого рівня виробництва продукту, підприємства реалізують свій продукт і відтворюють виробництво. Цей процес супроводжуватиметься такими тенденціями:

— рівень витрат B^* залишиться незмінним, оскільки система розподілу створеного продукту є незмінною; збіль-

1. *Тенденції в економіці за $B > B^*$.* Якщо випуск продукту перевищує заплановані витрати $B > B^*$, то в економіці з'являється ніби надлишок створеного продукту ΔB :

$$\Delta B = B - B^*.$$

Поява ΔB свідчить, що розподіл створеного продукту не є оптимальним, оскільки:

— фактично незадоволений попит на величину $(-\Delta B)$;
 —десь є надмірні запаси створеного продукту (ΔB).

щувати грошові доходи споживачів недоцільно, бо вони здатні задовольнити рівень своїх потреб;

— створений надлишок витрат ($-\Delta B^*$) зменшуватиметься за рахунок зростання обсягу виробництва продукту $B \uparrow$ до рівня витрат B^* ; зростання виробництва зумовить зростання капіталовкладень, зайнятості та ін.

Індекси обсягу ВВП, цін, грошових доходів визначили індекси і структуру витрат. Діапазон витрат за умов, коли індекс цін переважає індекси ВВП і грошових доходів, завжди є вузьким.

В Україні витрати впродовж 90-х років ХХ ст. майже не змінювалися за складом і за показниками пропорцій. Переважали витрати на життєво необхідні товари та послуги.

За рівнем сукупного доходу на душу населення у 2001 р. розподіл населення був таким: дохід до 100 грн. — 57%, до 200 грн. — 35% і понад 200 грн. — 8%. Така структура доходів на душу населення і визначала структуру витрат населення:

- витрати на купівлю товарів та оплату послуг;
- обов'язкові платежі та добровільні внески;
- приріст заощаджень у вкладях та придбання цінних паперів;
- витрати на придбання іноземної валюти та ін.

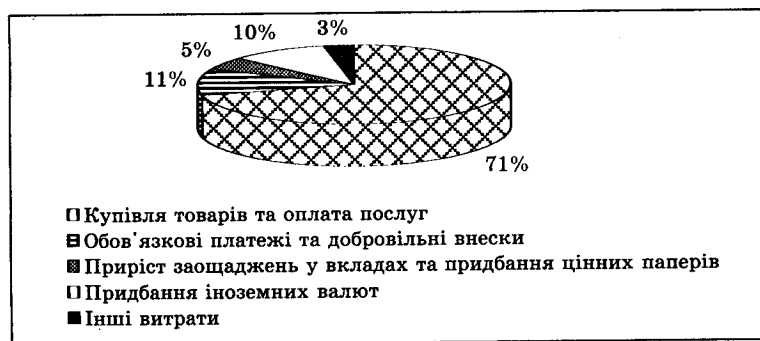

Рис. 4.3. Структура грошових витрат і заощаджень населення у 2000 р.

Показники структури грошових витрат відображають структуру населення за середньодушовим доходом. За даними 2000 р., 71% населення витрачає на купівлю товарів і послуг помітну частку заощаджень у різних формах (рис. 4.3). Такий показник витрат на товари і послуги мав би характеризувати стимулювання виробництва, однак переважання індексу цін над індексом грошових доходів

спричиняє його спад або, у кращому разі, — незначні темпи зростання. Оскільки податки на прибутки підприємств за спаду виробництва зростають, бо держава намагається вирівнювати бюджет з дефіцитом, то стимули для виробництва зникають.

Оптимізація пропорцій витрат. Від співвідношення валового продукту і витрат залежить збалансованість економічної системи. Від економічної системи залежать пропорції розподілу продукту, а від пропорцій розподілу продукту — пропорції реалізованих витрат. Отже, обсяги валового випуску, попиту та їх взаємозалежність закорінені в економічній політиці держави.

На основі рівнів розподілу продукту і витрат можливі такі їх пропорції:

— пропорції розподілу продукту:

$$C = C(B);$$

$$B = B(B);$$

$$K = K(B);$$

— пропорції розподілу витрат:

$$C = C(B^*);$$

$$B = B(B^*);$$

$$K = K(B^*).$$

Підставивши значення пропорцій у загальне рівняння $V = V^*$, отримуємо нову рівність:

$$C(B) + B(B) + K(B) = C(B^*) + B(B^*) + K(B^*),$$

або

$$[C(B) + B(B) + K(B)] - [C(B^*) + B(B^*) + K(B^*)] = 0$$

Значення C , B , K відображають певну частку V або V^* , тобто є коефіцієнтами. Якщо прийняти V і V^* за 1 і 1^* , то відповідно коефіцієнти C , B , K характеризують пропорції розподілу V і витрат V^* . Коефіцієнт K відображає частину створеного доходу, яка використовується на нагромадження, тобто є нормою нагромадження, а сумарна кількість продукту $C + B$ — це норма споживання.

В українській економіці норма нагромадження становить у середньому $0,2K(B)$, а споживання — $0,8(C + B) \times (B)$. Для спрощення подальшого аналізу суму коефіцієнтів $0,8(C + B)$, тобто споживання домашніх господарств C і держави B , позначатимемо $0,8C$, оскільки це норма національного споживання. Тоді загальне рівняння розпо-

ділу і використання продукту в Україні буде таким:

$$0,8C(B) + 0,2K(B) = 0,8C(B^*) + 0,2K(B^*).$$

Головна тотожність національних рахунків стверджує:

$$0,8C(B) - 0,8C(B^*) + 0,2K(B) - 0,2K(B^*) = 0.$$

У цьому разі розподіл на дві головні пропорції врівноважений. Якщо зменшити витрати споживання $C(B^*)$ ↓, отримаємо величину національних заощаджень Z :

$$Z = C(B) - C(B^*).$$

Поява національних заощаджень на змінить співвідношення витрат капіталовкладень, тобто заощадження Z будуть джерелом збільшення витрат капіталовкладень $K(B^*)$. Внаслідок цього утвориться від'ємне сальдо доходу $K(B)$ і витрат $K(B^*)$ капіталовкладень, а рівність головної тотожності буде представлена як різниця між національними заощадженнями Z і реальними витратами капіталовкладень $K(B^*)$:

$$Z - K(B^*) = 0.$$

Аналогічно здійснюватиметься перерозподіл продукту, якщо, наприклад, змінювати пропорцію витрат капіталовкладень. Скорочення витрат на капіталовкладення призводитиме до зменшення національних заощаджень, оскільки зростатимуть національні витрати і т.д.

Подібні тенденції переливання створеного продукту можуть відбуватися і між пропорціями розподілу і витрат домашніх господарств $C(B)$ і $C(B^*)$ та держави $B(B)$ і $B(B^*)$. В українській структурі споживання частка розподілу і витрат домашніх господарств становить в середньому $0,5C(B)$ і $0,5C(B^*)$, а держави — $0,3B(B)$ і $0,3B(B^*)$. З урахуванням цього можна записати рівняння розподілу створеного продукту в Україні з урахуванням коефіцієнтів:

$$B = 0,5C(B) + 0,3B(B) + 0,2K(B).$$

Якщо дохід B і витрати B^* в економіці збалансовані, це позначиться і на рівнянні витрат:

$$B - 0,5C(B^*) - 0,3B(B^*) - 0,2K(B^*) = 0.$$

Рівняння відображає збалансований стан економіки, коли валові витрати зрівноважені з валовим випуском. Насправді в перехідній українській економіці валові вит-

рати мають тенденцію до зростання, оскільки валовий випуск не задовольняє зростаючих суспільних потреб. Однак параметри рівняння дають змогу здійснювати політику перерозподілу національного продукту на користь стимулювання виробництва. Наприклад, збільшення витрат капітальних вкладень за рахунок зменшення державних витрат забезпечить зростання валового випуску.

Запитання. Завдання

1. Обчисліть, як зміниться попит за незмінних цін, якщо реальний обсяг виробництва продукту зріс на 3%.

2. Обчисліть, як зросте реальний обсяг виробництва, якщо пропозиція грошей зросте на 3%, а ціни знизяться на 1%.

3. Як зміниться обсяг виробництва і ціна одиниці продукції, якщо оборотність грошей зросте на 2%, а пропозиція грошей буде незмінною?

4. Охарактеризуйте тенденції в економіці, якщо валовий дохід перевищує валові витрати: $V > V^*$; якщо валові витрати перевищують валовий дохід: $V < V^*$.

5. ВВП в Україні становив у 1997 р. — 93 365 млн. грн., у 1988 р. — 102 593, у 1999 р. — 130 442, у 2000 р. — 172 952 млн. грн. Грошові доходи населення України за відповідні роки досягли: 50 069 млн. грн., 54 379, 61 865, 86 911 млн. грн. Порівняйте динаміку цих показників і зробіть висновки.

6. Використовуючи дані ВВП (завд. 5), порівняйте динаміку оплати праці в Україні; зробіть висновки, якщо оплата праці відповідно становила: 25 600 млн. грн., 26 209, 30 657, 42 334 млн. грн.

7. Використовуючи дані ВВП (завд. 5), порівняйте динаміку грошових витрат населення, які відповідно становили: у 1997 р. — 47 933 млн. грн., 1998 р. — 53 376, 1999 р. — 59 518, 2000 р. — 83 777 млн. грн.

8. Порівняйте динаміку грошових доходів (завд. 5) і грошових витрат населення на купівлю товарів і оплату послуг, які відповідно становили: у 1997 р. — 31 876 млн. грн., у 1998 — 34 867; у 1999 — 41 832, у 2000 р. — 59 024 млн. грн.

4.2. Національна пропозиція

Національна пропозиція виражає сукупну вартість створених товарів, робіт і послуг за певний період. Вона є продуктивною силою функціонуючої праці та капіталу всієї країни. Пропозиція відображає натурально-вартісну форму створеного національного продукту Q_c , а попит — грошову $v_g L$. Попит і пропозиція є взаємозумовленими явищами: зростання пропозиції спричиняє зростання попиту і

навпаки. Державна економічна політика полягає в тому, щоб попит і пропозиція задовольняли потреби, зберігали економічну систему в стабільній рівновазі. Це передбачає вивчення тенденцій в економіці під час змін пропозиції та попиту, забезпечення адекватних заходів і пошук ресурсів для їх реалізації.

Пропозиція і попит

У рівнянні господарської збалансованості величина $v_2\Gamma_m$ характеризує національний попит, а $Q\zeta$ — національну пропозицію ($Q\zeta = v_2\Gamma_m$). Якщо національний попит відображає залежність між кількістю грошей Γ_m і їх оборотністю v_2 , то національна пропозиція — залежність між кількістю товарів і послуг Q , які пропонують виробники, і рівнем цін ζ . Національний попит свідчить про кількість товарів і послуг, які можна закупити за певного рівня цін — $Q = v_2\Gamma_m/\zeta$, а національна пропозиція відображає кількість товарів і послуг, які можна буде продати за певного рівня цін $\zeta = v_2\Gamma_m/Q$.

Головним показником рівняння господарської збалансованості (попиту і пропозиції), який регулює кількість грошей Γ_m і кількість товарів та послуг Q , є ціна ζ . Щоб виявити, як ці два параметри впливають на зміну реальної кількості грошей Γ_m і реальної кількості товарів і послуг Q , доцільно розглянути рівняння господарської збалансованості у таких співвідношеннях його параметрів:

1) співвідношення:

$$\zeta = v_2\Gamma_m/Q.$$

У цьому співвідношенні ціна прямо пропорційна добутковій грошовій масі та її оборотності і обернено пропорційна кількості товарів і послуг;

2) співвідношення:

$$\Gamma_m = Q\zeta/v_2.$$

У такому співвідношенні кількість грошей прямо пропорційна вартості валового випуску і обернено пропорційна коефіцієнту оборотності грошової маси.

Ці співвідношення дуже важливі щодо аналізу національної пропозиції у короткостроковому і довгостроковому періодах. Національна пропозиція нерозривно пов'язана з національним попитом: зміна попиту впливає на зміну про-

позиції, а зміна пропозиції впливає на зміну попиту. Цей взаємозв'язок засвідчує зміни кривих попиту і пропозиції та їх наслідки (рис. 4.4).

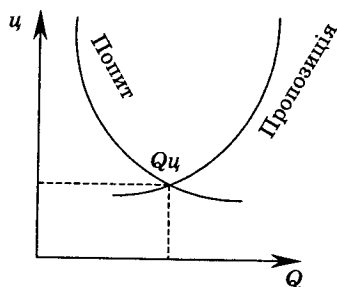

Рис 4.4. Криві попиту і пропозиції

на вгору, оскільки чим вища ціна одиниці товару, тим більше товарів виробляють підприємства, і чим нижча ціна, тим менше вони виробляють товарів і послуг. Точка Q_c перетину двох кривих відповідає ринковій рівновазі, за якої встановлюється рівноважна ціна на одиницю товару, а кількість товару відповідає попиту.

На графіку (рис. 4.5) зображено криві попиту і пропозиції за умови зростання доходу і попиту. Розглянемо, як змінюватиметься пропозиція і відповідно ціна одиниці продукції у довгостроковому періоді (у короткостроковому ціни не змінюються).

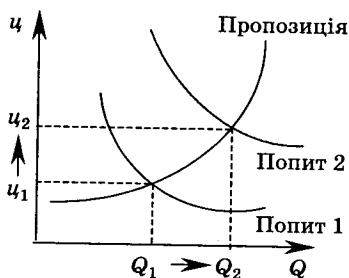

Рис 4.5. Зростання доходу і попиту

Q відображає кількість товарів і послуг, на які існує попит на ринку, а величина c — ціну одиниці товару робіт і послуг, за яку їх можна продати чи купити. Крива попиту спрямована вниз, оскільки чим вища ціна одиниці товару, тим менше його можна продати, і навпаки: чим нижча ціна одиниці товару, тим більше товарів можна продати чи купити. Крива пропозиції спрямована

на вгору, оскільки чим вища ціна одиниці товару, тим більше товарів виробляють підприємства, і чим нижча ціна, тим менше вони виробляють товарів і послуг. Точка Q_c перетину двох кривих відповідає ринковій рівновазі, за якої встановлюється рівноважна ціна на одиницю товару, а кількість товару відповідає попиту.

У точці перетину $Q_1 c_1$ показана рівновага на ринку товарів при кількості товарів Q_1 і ціні одиниці товару c_1 . За певних обставин зростає кількість продуктивних сил, тобто кількість основного капіталу і чисельність зайнятих, що вплинуло на зростання доходу і попиту від «Попит 1» до «Попит 2». Ціна одиниці продукції залишається незмінною c_1 . За цих умов зростає попит на

товари й послуги, підприємства намагаються збільшувати обсяг виробництва, оскільки реалізація товарів і послуг зростає. Із збільшенням обсягу виробництва відповідно по-

чинає зростати ціна одиниці продукції. Вона зростатиме доти, поки пропозиція, тобто обсяг виробництва, не зрівноважить попит: обсяг виробництва зросте від Q_1 до Q_2 , а ціна від u_1 до u_2 . У точці перетину Q_2u_2 обсяг виробництва зрівноважить попит.

Попит має певний вплив на зростання пропозиції. Попередній аналіз засвідчує, що зростання попиту зумовлювало зростання пропозиції, тобто зростання обсягів виробництва. А в Україні протягом 1992—2000 рр. відбувалося скорочення пропозиції. Протягом цього періоду обсяг виробництва хронічно знижувався, і це позначалося на попиті. Для вітчизняної економіки стимулювання обсягів виробництва є конче необхідним. Відповідно, актуальним є стимулювання попиту й реалізації товарів і послуг. Це можна проілюструвати графіком, де висвітлено зміщення кривої пропозиції внаслідок зниження обсягу виробництва (рис. 4.6).

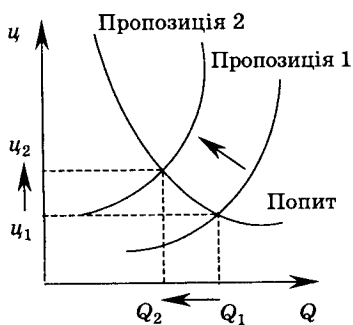

Рис 4.6. Скорочення пропозиції

спричинить зростання попиту. Оскільки кількість товарів і послуг зменшується, а попит зростає, то неодмінно почне зростати ціна одиниці продукції і зменшуватиметься кількість покупців, тому що купівельна спроможність їх знижуватиметься і не для всіх ціни будуть доступними. Обсяги виробництва скоротяться від величини Q_1 до величини Q_2 , а ціна одиниці продукції — від u_1 до u_2 . У точці перетину Q_2u_2 ціна одиниці продукції зрівноважить пропозицію, тобто обсяг виробництва.

Крива національного попиту не визначає ні рівня цін, ні обсягу виробництва. Вона лише виявляє можливі співвідношення між цими змінними. При тому обсяг виробництва є первинним чинником, який визначає:

— можливі грошові доходи споживачів;

У точці перетину Q_1u_1 встановлено рівновагу між пропозицією і попитом за кількості товарів, робіт і послуг Q_1 і ціни одиниці товару, робіт і послуг u_1 . За певних причин, наприклад, скорочення зайнятості, кількості задіяного основного капіталу, тобто зменшення кількості чинників продуктивних сил, обсяг виробництва почне зменшуватися. Це впливатиме на звуження пропозиції товарів, робіт і послуг, що

— поведінку споживачів і прийняття ними рішень щодо здійснення покупок;

— ціни товарів на відповідних ринках.

Для з'ясування структури і динаміки перелічених явищ криву попиту розглядають разом з кривою пропозиції, яка теж характеризує залежність між обсягом виробництва Q і ціною одиниці продукції $ц$. Точка перетину кривих попиту і пропозиції визначає обсяг виробництва товарів і послуг Q і ціну одиниці продукції $ц$.

Національна пропозиція — залежність між кількістю товарів і послуг Q , які пропонує сфера виробництва та сфера послуг, і рівнем цін на їх продукцію $ц$.

Співвідношення між обсягом виробництва і ціною залежить від того, в якому проміжку часу його розглядати. У зв'язку з ним існує два види національної пропозиції: реальна і номінальна. Зумовлено це двома формами вимірювання обсягу виробництва: натуральною (фізичною) і вартісною (грошовою).

Реальна національна пропозиція — фізичний обсяг виробництва товарів і послуг, який вимірюється в натуральних показниках (штуках, тоннах, об'ємах, літрах тощо).

Реальну національну пропозицію оцінюють і у вартісних показниках з урахуванням ціни одиниці продукції, якщо показники вартості продукції та її ціну взято за базу порівняння. Тобто обсяг виробництва і ціну одиниці продукції базового (попереднього) періоду як величину постійну використовують для визначення обсягу виробництва і ціни продукції наступного періоду у так званих постійних цінах. Наприклад, обсяг виробництва ВВП у 2002 р. можна вирахувати за цінами виробництва ВВП 1996 р. Якщо ціни у 2002 р. зросли, то ВВП 2002 р. за цінами 1996 р. зменшився, а якщо ціни у 2002 р. знизилися, то ВВП 2002 р. за цінами 1996 р. зріс.

Номінальна національна пропозиція — вартісна оцінка обсягу виробництва товарів і послуг на певний момент, тобто кількість товарів і послуг Q за ціною одиниці продукції $ц$.

Вартісна форма оцінки здійснюється в грошах: $Qц = Г$. $Qц$ є номінальною національною пропозицією, а $Q = Г/ц$ — реальною. Якщо за реальну національну пропозицію прийняти обсяг виробництва у постійних цінах $Qц'$ попереднього базового періоду, а за номінальну національну пропозицію — обсяг виробництва у фактичних цінах $Q'ц'$ наступного періоду, то можна обчислити третій важливий

показник національного продукту — *дефлятор обсягу виробництва* I_u , який інколи називають дефлятором цін національного продукту. Його розраховують відношенням обсягу виробництва національного продукту наступного періоду до обсягу виробництва національного продукту базового періоду:

$$I_u = Q'u' / Q\bar{u}.$$

Розрахунок його важливий для розуміння номінальної та реальної пропозиції. Для будь-якого періоду *номінальний обсяг національного продукту (пропозиції)* розраховують як загальну його вартість (загальну суму грошей), потрібну для обороту цього продукту.

Реальний обсяг національного продукту (пропозиції) є обсягом національного продукту в натуральних показниках у будь-якому періоді, помноженим на ціну одиниці продукції базового попереднього періоду.

Зміни пропозиції є найважливішим чинником динаміки інших макроекономічних параметрів. Найбільші зміни макроекономічної ситуації спричиняють зміни реальної національної пропозиції, тобто зміни обсягу національного продукту в натуральному вираженні. Національна макроекономіка України ілюструє вплив змін фізичного обсягу ВВП на зміну інших параметрів (табл. 4.2).

Таблиця 4.2

Індекси макроекономічних показників

Макроекономічні показники	1996	1997	1998	2000
Індекс фізичного обсягу ВВП (до 1990 р.)	0,47	0,42	0,40	0,44
Індекс фактичного (номінального) ВВП (до 1996 р.)	—	1,14	1,27	1,68
Індекс грошових доходів (до 1995 р.)	1,52	1,88	2,05	3,22
Індекс цін (грудень до грудня попереднього року)	1,4	1,10	1,20	1,05

За статистичним щорічником України за 2000 рік.

Статистичні дані засвідчують, що протягом 1991—2000 рр. стабільною є тенденція спаду реального обсягу ВВП при зростанні його номінального обсягу. Зростає й індекс цін на товари і послуги, а грошові доходи населення збільшуються значно швидше.

Проілюстровані макроекономічні тенденції є негативними і свідчать про невідповідність економічної політики в Україні на межі ХХ—ХХІ ст. вимогам об'єктивних економічних законів. Спад реального ВВП засвідчує різке скорочення продуктивного потенціалу у виробництві, тобто зменшення кількості зайнятих, основного капіталу, збільшення витрат робочого часу.

Обсяг виробництва реального національного продукту залежить тільки від затрат праці, капіталу і наявної технології: $B = F(T, K)$. Якби чисельність зайнятих і кількість капіталу були незмінними, тобто \bar{T} і \bar{K} , то і обсяг реального випуску був би незмінним: $B = \bar{Q}c$. Обсяг реального випуску Q залежить не від рівня цін, а від кількості задіяного капіталу і праці. Величина капіталу і праці відносно постійна, а крива пропозиції на графіку (рис. 4.7) — вертикальна лінія.

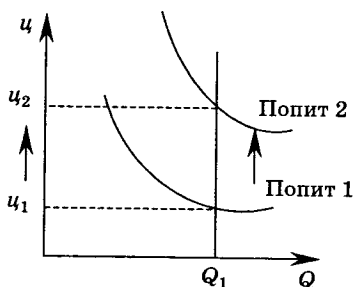

Рис 4.7. Зміна національного попиту

На графіку точки перетину національного попиту з вертикальною кривою національної пропозиції визначають рівень цін. Зростання грошових доходів, тобто попиту, вплинуло на зростання цін від c_1 до c_2 .

В українській економіці за досліджуваній період обсяг реального ВВП стабільно знижувався. Одночасно зростали грошові доходи населення, причому швидшими темпами, ніж знижувався реальний обсяг ВВП.

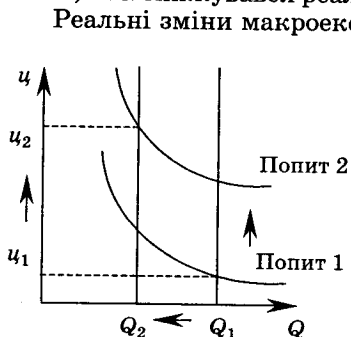

Рис 4.8. Зміна національного попиту в економіці України

Реальні зміни макроекономічних показників за 1992—2000 рр. проілюстровано графічно (рис. 4.8). Спад виробництва ВВП спонукав уряд України за рахунок грошової емісії збільшувати доходи населення, щоб підтримувати його купівельну спроможність. Наслідком було зростання цін, оскільки не стимулювалось виробництво ВВП.

На графіку реальний валовий випуск Q_1 характеризує базовий рівень вироб-

ництва: протягом 1992—2000 рр. відбувався хронічний спад реального валового випуску від Q_1 до Q_2 . Це було спричинено зупиненням багатьох підприємств машинобудівного комплексу, значним зниженням реального випуску в інших галузях виробництва і послуг. Постає проблема дефіциту державного бюджету, фінансування виробничих і соціальних програм. Уряд вдавався до грошової емісії, збільшував пропозицію грошової маси, що зумовлювало зростання грошових доходів, тобто зростання національного попиту від «Попит 1» до «Попит 2», а також зростання цін від c_1 до c_2 . За статистичними даними, споживчі ціни зростали протягом року у 20, 10, 5, 3 рази на початку досліджуваного періоду і на 10—20% наприкінці. Зростання попиту впливало на зростання цін, тобто на зростання номінальної вартості національного продукту.

Деяко інша тенденція впливу попиту на обсяг виробництва спостерігається у короткостроковому періоді, тобто протягом 2—3 місяців. За незмінності цін короткострокова крива національної пропозиції є горизонтальною лінією, тобто проходить від осі цін з точки, яка відповідає установленому на ринку рівневі цін, паралельно осі, що визначає обсяг виробництва (рис. 4.9).

Криві пропозиції та попиту дають змогу зробити висновки щодо економічної політики українського уряду, яку можна було б здійснювати, збільшуючи обсяг виробництва або не допускаючи стрімкого його спаду.

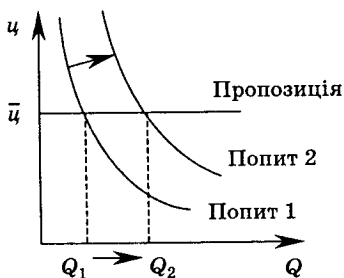

Рис 4.9. Зміни національного попиту і національної пропозиції у короткостроковому періоді

У короткостроковому періоді ціни на товари і послуги незмінні — \bar{c} . Рівень грошових доходів відображає рівень попиту. Точка перетину $Q_1\bar{c}$ є рівноважною між обсягом реальної пропозиції та національним попитом за незмінної ціни. Ця рівновага була наприкінці 1991 р. Її можна було утримувати вчасною виплатою заробітної плати, пенсій, стипендій тощо, забезпечуючи мінімальне споживання і підтримку вітчиз-

няного виробництва. Це вимагало оперативного втручання уряду в систему кредитування і стимулювання виробництва з метою уникнення його спаду, зростання цін. За незмінного спаду виробництва і цін можна було б підвищити

рівень його стимулювання, тобто збільшити оплату праці, пенсій і стипендій, поживати процес споживання і забезпечити зростання його обсягу. Зростання попиту від «Попит-1» до «Попит-2» зумовлює збільшення рівня споживання, що стимулює зростання обсягу виробництва від Q_1 до Q_2 . За підвищення національного попиту в короткостроковому періоді обсяг виробництва зростає, оскільки ціни не змінюються так раптово, як умови виробництва. Після зростання попиту вони певний час зберігаються незмінними, рівень споживання зростає і підприємства збільшують зайнятість, кількість капіталу, активізують випуск продукції та надання послуг.

З початку 2000 р. і протягом 2001—2002 рр. в економіці України стали помітними перші ознаки відносної стабілізації. Саме відносної, оскільки всі макроекономічні показники були ще нестійкими. Уряд декларував певні темпи економічного зростання (зростання ВВП на 6—10% за рік). Окремі галузі промисловості досягли темпів росту валової продукції понад 20%, а окремі регіони — понад 30%. Помітне зростання номінальної заробітної плати у всіх сферах економіки, дохідної та витратної частини державного бюджету тощо. Однак зростають і ціни на товари і послуги.

Ці загалом позитивні тенденції засвідчують певні зрушення в економічній політиці українського уряду в напрямі відповідності регулюючих заходів вимогам об'єктивних економічних законів. Стан української економіки у 2001—2002 рр. можна охарактеризувати як стан відносної рівноваги. Але щоб вона набула довгострокового характеру, необхідно забезпечити узгодження з рівнем цін таких економічних чинників:

- обсягу випуску валового продукту за кривою довгострокового періоду;

- обсягу випуску валового продукту за кривою короткострокового періоду.

Необхідне також урівноваження національного попиту з рівнем виробництва у довгостроковому і короткостроковому періодах.

В українській економіці на початок XXI ст. відбувається зростання реального ВВП, що спричиняє певні зміни інших макроекономічних показників. Сучасний, відносно стабільний, стан української економіки можна проілюструвати графічно (рис. 4.10).

На графіку зображені: крива національного попиту, довгострокова крива національної пропозиції «Пропозиція 1», короткострокова крива національної пропозиції «Пропозиція 2». Стабільна (довгострокова) рівновага досягається у

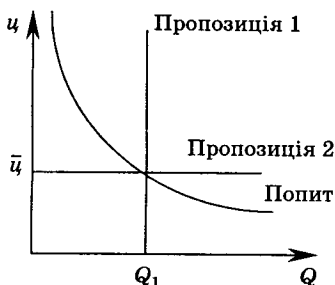

Рис 4.10. Рівновага стабільної економіки

точці перетину $Q_1\bar{ц}$ кривих національного попиту і довгострокової національної пропозиції «Пропозиція 1». Ціни відносно стабільні, тобто їх зміни незначні, що забезпечує рівновагу. Оскільки економіка перебуває у стані відносної рівноваги, протягом 2000—2001 рр. крива короткострокової національної пропозиції теж повинна перетнути точку $Q_1\bar{ц}$.

Щоб зберегти рівновагу і стимулювати зростання виробництва, потрібно підтримувати рівень попиту (рівень грошових доходів споживачів), який забезпечить відносну стабільність цін. Якщо не буде ліквідовано внутрішню заборгованість із зарплати, пенсій та інших виплат, це може порушити нетривку рівновагу і призвести до зменшення реального ВВП.

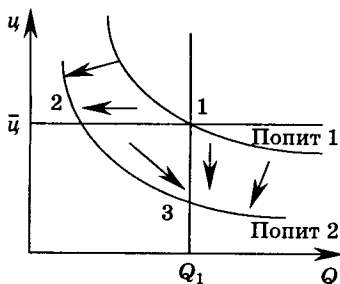

Рис 4.11. Скорочення національного попиту

Якщо урядова політика зумовить скорочення національного попиту, тобто зберігатиме зниження пропозиції грошей і відповідно зменшення споживання, то крива національного попиту в короткостроковому періоді зміститься від точки перетину $Q_1\bar{ц}$ до точки перетину $2\bar{ц}$ (рис. 4.11). Обсяг виробництва почне повільно скорочуватися від $2\bar{ц}$ до Q_13 , що призведе до скорочення зайнятості, зупинення підприємств. Унаслідок цього знизиться заробітна плата і, відповідно, ціни, оскільки купівельна спроможність споживачів теж знижуватиметься.

Регулювання національної пропозиції

Збереження економічної системи в стані стабільної рівноваги є пріоритетним завданням уряду кожної країни, оскільки зміни національного попиту чи національної про-

позиції можуть спричинити економічне потрясіння або соціально-економічний шок. Економічні потрясіння виникають через те, що обсяг виробництва і рівень зайнятості відхиляються від природного рівня. Механізм виникнення економічних потрясінь розкривають криві національного попиту і національної пропозиції.

Суть політики економічної стабілізації полягає у підтриманні обсягу виробництва і зайнятості на природному рівні. Оскільки пропозиція грошей має прямий вплив на національний попит, то грошова політика повинна стати чинником економічної стабілізації.

Зміна національного попиту і національна пропозиція. За умови $\bar{v}_z \Gamma_m \uparrow = Qz$ грошова маса зростає — $\Gamma_m \uparrow$, а коефіцієнт оборотності грошової маси незмінний — \bar{v}_z . Йдеться про підвищення заробітної плати бюджетному секторові економіки. Щось подібне характеризує економіку України протягом 2001—2002 рр.: зростання чисельності зайнятих у системі державного управління, рівня оплати праці у бюджетній сфері, витрат на утримання армії, правоохоронних органів і т. д. Зростає рівень оплати праці управлінського сектора виробничої сфери. Зростання доходів є позитивним явищем, якщо воно охоплює всі верстви зайнятих і незайнятих. Але зростання грошових доходів у одних верств при хронічній внутрішній заборгованості щодо інших здатне спричинити економічні потрясіння. Це можна обґрунтувати графічно (рис. 4.12).

Зростання грошових доходів у значної частини споживачів зумовлює зростання попиту, який зміниться від «Попит 1» до «Попит 2». У короткостроковому періоді зростання

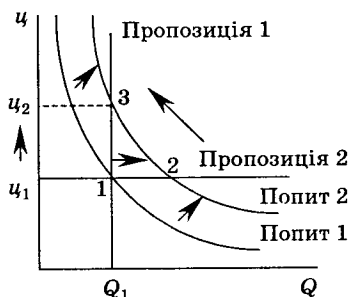

Рис 4.12. Зростання національного попиту і національна пропозиція

попиту за незмінних цін спричинить зростання рівня споживання і стимулювання виробництва. Може зрости рівень зайнятості, збільшитися основний і, особливо, оборотний капітал. За таких умов підвищується інтенсивність праці та виробництва. Обсяг виробництва зміститься від точки 1 до точки 2, тобто на межу природної рівноваги. З часом високий рівень попиту і, відповідно, виробництва забезпечить зрос-

тання заробітної плати у виробничій і бюджетній сферах і зростання цін. Із зростанням цін попит на продукцію знижується, а рівень виробництва повертається до рівня природної рівноваги, тільки вже у точці перетину 3. Тепер рівноважна ціна \bar{u}_1 переміститься до рівня \bar{u}_2 .

Оскільки зростання попиту охопило лише частину споживачів, тобто тих, кому підвищили заробітну плату та інші доходи, а значна їх кількість через внутрішню заборгованість не отримує вчасно навіть мінімальних доходів, вона опиняється у ще гірших умовах, ніж була за рівноважної ціни \bar{u}_1 . Рівноважна ціна \bar{u}_2 погіршила їх соціальне становище, оскільки знизила рівень їх платоспроможності.

За умови $v_2 \uparrow \bar{\Gamma}_m = Q\zeta$ коефіцієнт оборотності грошей зростає, а грошова маса незмінна. Зростання коефіцієнта оборотності грошової маси рівнозначне пропорційному скороченню попиту на гроші та зменшенню пропозиції грошей. Гроші обертаються швидше, їх менше потрібно в обігу, що можна простежити, перетворивши формулу господарської збалансованості:

$$\bar{\Gamma}_m / \zeta = Q / v_2 \uparrow.$$

З правої частини визначимо величину $1/v_2 \uparrow = v$, тобто коефіцієнт сповільнення оборотності грошової маси, який характеризує рівень попиту на гроші. Оскільки коефіцієнт оборотності зростає, то коефіцієнт сповільнення знижується і свідчить про зменшення попиту на гроші. Однак, за умовою, грошова маса не змінюється, а оборотність грошей зростає. Це, як і за першої умови, забезпечить зростання обсягу виробництва, який буде вищим від природного рівня до моменту зростання цін. Зростання цін урівноважить обсяг виробництва на новому рівні. Однак це зменшить попит на продукцію, а обсяг виробництва повернеться до природного рівня.

Щоб утримати обсяг виробництва на природному рівні, необхідно зменшити пропозицію грошей пропорційно до збільшення коефіцієнта оборотності. Це стабілізує попит, ослабить стимули зростання виробництва, а ціни збереже незмінні.

Отже, попит на гроші та їх пропозиція можуть впливати на обсяг і динаміку виробництва. Досягнення та утримання стабільних темпів економічного зростання вимагають постійно контролювати і координувати такі чинники:

— рівень нагромадження капіталу, який забезпечив би стійкий стан виробництва національного продукту за найвищого рівня споживання;

— темпи зростання заробітної плати та інших грошових доходів, які не повинні перевищувати темпів зростання виробництва національного продукту;

— темпи зростання цін, які не повинні перевищувати темпів зростання заробітної плати та інших грошових доходів споживачів.

У реальному виробництві не існує чіткої межі між короткостроковим і довгостроковим періодами. Чинники, які впливають на обсяг виробництва, змінюються повільно і, відповідно, повільно впливають на зміну похідних макроекономічних показників. Внаслідок цього крива національної пропозиції нахилена, оскільки ілюструє виробничу функцію $Q_c = F(T, K)$. Якщо, наприклад, капіталоозброєність одного зайнятого K/T зростає, відповідно зростають продуктивність праці та обсяг виробництва загалом. Зростання капіталоозброєності та інших позитивних чинників скеровуватимуть криву національної пропозиції вгору.

Економічне зростання і національна пропозиція. Зміни продуктивної сили задіяних чинників виробництва, тобто їх кількості та якості, зумовлюють зміни обсягу ВВП.

Для обґрунтування темпів зростання обсягу виробництва ВВП і національної пропозиції використовують неокласичну модель економічного зростання американського економіста Роберта Солоу (нар. 1924), розроблену в 1950—1960 рр. Вона демонструє, як національні заощадження, збільшення чисельності населення і технічний прогрес впливають на зростання обсягу виробництва в часі. Використання її дає змогу обґрунтувати деякі причини спаду виробництва, пояснити відмінності рівня життя у різних країнах. Крім того, можна проаналізувати, як економічна політика уряду впливатиме на рівень життя і його поліпшення, а також дослідити одне з найважливіших питань економіки: яку частину виробленого продукту доцільно споживати зразу, а яку слід заощаджувати для використання в майбутньому. Розміри заощаджень і прямо, і опосередковано залежать від економічної політики уряду. Оцінка різних її варіантів вимагає порівняння всіх витрат і доходів за певного рівня заощаджень.

Національна пропозиція і виробнича функція. Національна пропозиція може бути описана виробничою функ-

цією $B = F(T, K)$. Модель Солоу передбачає, що виробнича функція має властивість, згідно з якою зміни валового випуску залежать від змін задіяної праці та капіталу: якщо кількість праці та капіталу помножити на одне і те саме число, то і зміни обсягу виробництва слід помножити на те саме число. Отже, основними чинниками зміни національної пропозиції є загальна кількість праці й капіталу та продуктивність праці одного зайнятого, яку можна вивести з виробничої функції, поділивши ліву і праву частину формули на кількість праці:

$$B/T = F(1, K/T).$$

Обсяг виробництва на одного працівника $v = B/T$ є функцією капіталу на одного зайнятого $k = K/T$. Цю функцію можна записати:

$$v = f(k), \text{ де } f(k) = F(1, k).$$

Якщо капіталоозброєність одного зайнятого збільшити на одиницю $f(k + \Delta k)$, то гранична віддача капіталу Δv буде меншою від попереднього рівня капіталоозброєності $f(k)$: $\Delta v = f(k + \Delta k) - f(k)$. Така виробнича функція характеризується зменшуваною граничною продуктивністю капіталу, засвідчуючи, що кожна додаткова одиниця капіталу виробляє менше продукту, ніж попередня. Якщо кількість капіталу на одного працівника є невеликою, то кожна додаткова одиниця капіталу дає більшу віддачу. Якщо капіталоозброєність одного зайнятого висока, то кожна додаткова одиниця капіталу менш ефективна і створює менше додаткової продукції.

Попит на вироблену продукцію і функція споживання. Економічна політика повинна передбачати заходи, які забезпечуватимуть зростання продуктивності праці одного зайнятого. Чим більше продукту створено одним працівником, тим більше буде створено національного продукту загалом, тим повніше задовольнятимуться попит споживачів і потреби капіталовкладень. Попит на товари, створені як одним працівником, так і всіма зайнятими, розподіляється між споживанням і капіталовкладеннями на одного працівника:

$$v = c + k.$$

Враховуючи це, можна вивести функцію споживання:

$$c = (1 - z)v,$$

де z — норма заощаджень і має значення від 0 до 1.

Рівень споживання залежить від рівня випуску, де частина випуску $(1-z)$ споживається, а частина z — заощаджується. Оскільки рівняння $v = c + k$ дуже подібне до головної тотожності національних рахунків, то споживання c можна замінити значенням його функції $(1-z)v$:

$$v = (1 - z)v + k.$$

Здійснивши прості алгебраїчні перетворення, отримаємо $k = zv$, яке засвідчує, що капітальні вкладення і споживання залежать від валового випуску. Якщо капіталовкладення дорівнюють заощадженням, то норма заощаджень z демонструє, яка частина виробленої продукції використовується на капітальні вкладення.

Оптимальна капіталоозброєність і максимальне споживання. Узгоджуючи виробничу функцію і функцію споживання, можна обґрунтувати межі нагромадження капіталу, які забезпечуватимуть оптимальну капіталоозброєність і максимальне споживання.

Капіталоозброєність — вартість основного капіталу, яка припадає на одного працівника або на 1 кв. м виробничої площі.

Зростання кількості капіталу і капіталоозброєності одного зайнятого зумовлює розширення обсягу виробництва і обсягу пропозиції. Зміна величини капіталу підпорядковується таким процесам:

- капіталовкладення зумовлюють збільшення кількості капіталу в економіці та підвищення капіталоозброєності одного зайнятого;
- внаслідок амортизації частина капіталу зношується, морально застарілий капітал вилючається, що впливає на скорочення капіталу загалом;
- зростання норми заощаджень населення впливає на зростання капіталовкладень і, відповідно, на зростання капіталу загалом.

Норма заощаджень населення — відношення заощаджень населення до чистого доходу після сплати податків.

Аналіз чинників, від яких залежить величина зміни капіталу, наводить на певні висновки.

1. Необхідно забезпечити стійкий рівень капіталоозброєності, що створить належну норму заощаджень, від якої залежить розподіл створеного продукту на споживання і капіталовкладення. Стійкий рівень капіталоозброєності означає таку динаміку капіталу, за якої величина його залучення дорівнює величині вибуття.

2. Норма заощаджень повинна зростати до такого рівня, за якого продуктивна віддача одиниці капіталу є оптимальною щодо розподілу продукту на максимальне споживання і оптимальне нагромадження. Залучення і вибуття капіталу повинно забезпечити стійкий рівень капіталоозброєності та його віддачу. Збільшення норми заощадження спричиняє економічне зростання доти, поки економіка не досягне нового рівня стійкого стану.

Найоптимальнішим є такий рівень капіталоозброєності, який забезпечує стійкий стан економіки за максимального рівня споживання. Умови, за яких це досягається, можна розглянути на основі рівняння $c = v - k$. Споживання — різниця між випуском продукції та капіталовкладеннями на одного зайнятого. Припустимо, що рівень споживання за стійкого рівня економіки є c^* , капіталоозброєність — k^* , вибуття капіталу — dk^* . Замінивши у формулі випуск продукції одним зайнятим v^* його функцією $v^* = f(k^*)$, отримаємо:

$$c^* = f(k^*) - dk^*.$$

Отже, *стійкий рівень споживання* — різниця між випуском продукції одним зайнятим і вибуттям капіталу, тобто зниженням капіталоозброєності при стійкому стані економіки. Крім того, збільшення капіталоозброєності $k^* \uparrow$ впливає на зростання продуктивності праці одного зайнятого та вимагає більше продукції для відшкодування вибулого капіталу.

Грошові доходи і національна пропозиція. Важливою умовою стабільного економічного зростання є узгодження темпів зростання заробітної плати та інших грошових доходів з темпами зростання валового продукту і, насамперед, з ВВП. Індекс грошових доходів $I_m = T'/T$ не повинен перевищувати індекс валового продукту $I_v = B'/B$, тобто $I_v > I_m$. Ця нерівність означає, що темпи виробництва національного продукту зростають швидше, ніж вартість робочої сили у всіх сферах національної економіки. Обсяг виробленого національного продукту B відображає рівень виробництва за максимальної зайнятості (природний рівень виробництва), за якого ресурси економіки (національні продуктивні сили) повністю задіяні, а безробіття перебуває на природному рівні. Природний рівень безробіття є таким, до якого тяжіє його фактичний рівень у довгостроковому періоді. Основним орієнтиром зміни національної пропозиції є природний обсяг виробництва національного продукту \bar{B} . Внаслідок зміни національного попиту, основою якого є грошові доходи споживачів, передусім заробітної плати,

фактичний рівень виробництва V відхиляється від природного \bar{V} і може мати три значення: $\bar{V} = V$; $\bar{V} > V$ і $V < \bar{V}$. Рівень виробництва в українській економіці протягом 1992—2001 рр. був меншим від природного: $\bar{V} > V$.

Моделюванням національної пропозиції займаються з моменту виникнення макроекономіки як напряму економічної теорії. Головним при цьому є пошук причин, які нахилиють криву національної пропозиції вправо-вгору. Відомо, що її нахил не залежить від тривалості періоду (короткострокового чи довгострокового). Хоч досі відсутня єдина теорія обґрунтування національної пропозиції, однак усі концепції звертають увагу на відмінності кривої національної пропозиції у коротко- і довгостроковому періодах. Усі економісти використовують формулу

$$V = \bar{V} + \alpha(\varphi - \varphi'),$$

де V — величина валового випуску; \bar{V} — природна величина валового випуску; φ — рівень цін; φ' — очікуваний рівень цін; α — параметр, який засвідчує рівень чутливості випуску до несподіваної зміни рівня цін; $\alpha > 0$; $1/\alpha$ — нахил кривої національної пропозиції.

В українській економіці останнього десятиліття ХХ ст. — початку ХХІ ст. незмінність заробітної плати є явищем майже повсюдним. Спричинено це тим, що основною формою наймання на роботу є контракт або трудова угода, в яких узгоджується рівень оплати праці. Крім того, українські профспілки недостатньо впливають на регулювання оплати праці, навіть якщо реальні доходи працівників зменшуються. Тому головним показником оплати праці є номінальна заробітна плата:

$$T = T_k \varphi_m.$$

Відхилення кривої національної пропозиції у короткостроковому періоді від вертикальної лінії пояснюється незмінністю номінальної заробітної плати та зростанням цін:

— якщо номінальна заробітна плата незмінна — \bar{T} , то зростання цін — $\varphi' \uparrow$ зменшує реальну заробітну плату — $\bar{T}/\varphi' \uparrow$, що здешевлює працю;

— низька реальна заробітна плата — $\bar{T}/\varphi' \uparrow$ сприяє тому, що підприємства мають змогу залучати більше працівників;

— залучення більшої чисельності зайнятих забезпечує зростання валового випуску продукції.

У державі має існувати стратегія формування номінальної заробітної плати, яка б узгоджувалася з темпами

обсягу виробництва. В Україні протягом 1992—1999 рр. такої узгодженості не було, оскільки темпи ВВП знижувалися, а заробітна плата зростала, зумовлюючи зростання цін.

Номінальну заробітну плату узгоджують, виходячи з цільової реальної заробітної плати m й очікуваного рівня цін u' . Номінальну заробітну плату визначають за формулою: $T = m u'$, реальну заробітну плату — за рівнем цін на певний момент $T/u = m(u'/u)$. Величина реальної заробітної плати відхиляється від величини цільової заробітної плати, якщо реальний рівень цін відхиляється від очікуваного. Якщо фактична ціна є вищою, то реальна заробітна плата знижується і підприємства зацікавлені у збільшенні кількості зайнятих і нарощуванні випуску.

Концепція помилкового уявлення серед працівників про реальну заробітну плату є найважливішим чинником зростання зайнятості в сучасній українській економіці. Державні органи зацікавлені у зростанні зайнятості як одного з чинників подолання безробіття, яке загрожує ускладненням соціальних проблем. Зайнятість за будь-якого рівня заробітної плати влаштовує поки що і безробітних.

Ця концепція передбачає, що заробітна плата може легко змінюватися для встановлення рівноваги між попитом і пропозицією праці. Основне її припущення полягає в тому, що працівники не бачать відмінності між номінальною і реальною заробітною платою. Цим користуються працедавці, утримуючи номінальну заробітну плату, яку працівники сприймають як реальну, оскільки не усвідомлюють відмінності між ними.

Двома компонентами концепції помилкового уявлення про реальну заробітну плату є пропозиція праці й попит на неї. Кількість праці, на яку є попит, залежить від реальної заробітної плати:

$$T_k = T_k (T/u).$$

Кількість праці, яка пропонується, відображає формула:

$$T'_k = T'_k (T/u').$$

Отже, кількість праці, яка пропонується, залежить від величини очікуваної реальної заробітної плати. Наймаючись на роботу, працівники беруть до уваги очікувану реальну заробітну плату, яка дорівнює номінальній заробітній платі T , поділеній на очікуваний рівень цін u' . Тоді очікувана заробітна плата буде відображена таким відношенням:

$$T/u' = (T/u)/(u/u').$$

Тобто *очікувана заробітна плата* — це реальна, скоригована на очікувану ціну, плата. Це дає змогу працедавцям знижувати реальну заробітну плату і збільшувати чисельність зайнятих та обсяг виробництва.

Саме тому в Україні за спаду виробництва досить високим є рівень зайнятості, низькою реальна заробітна плата, простежується тенденція зростання загального рівня цін. Ситуацію в українській економіці можна проілюструвати кількома прикладами.

1. Припустимо, що реальні ціни зросли — $c \uparrow$, працівники про це знають і відповідно коригують очікувані ціни — $c' \uparrow$. Попит на робочу силу та її пропозиція не змінилися, обсяг виробництва не зростає, бо не зростає і рівень зайнятості. Реальна заробітна плата не змінилася, а номінальна зросла відповідно до росту цін. Однак в Україні працедавці номінальну заробітну плату та інші грошові доходи не індексують відповідно до індексу зростання цін, а збільшують її на значно меншу величину. Але навіть це збільшує пропозицію робочої сили і зайнятість, бо реальна заробітна плата зменшується.

2. Припустимо, що реальні ціни зросли — $c \uparrow$, а працівники про це не знають, бо не вміють аналізувати. Очікувані ціни залишаються незмінними — \bar{c} , а реальна заробітна плата знижується — $T/c \uparrow$, впливаючи на зростання зайнятості й збільшення обсягу виробництва. Зростати буде номінальна заробітна плата, яку працівники вважатимуть реальною. Однак номінальна заробітна плата зростатиме менше, ніж ціни, оскільки працедавці, орієнтуючись у динаміці цін, регулюватимуть номінальну заробітну плату так, щоб збільшити власні прибутки. Це значною мірою зумовлено високими податковими ставками на прибутки виробників.

Ціни і національна пропозиція. Важливою умовою стабільного економічного прогресу є узгодження зростання цін зі зростанням заробітної плати та інших грошових доходів населення. Тобто темпи зростання цін не повинні перевищувати темпів зростання грошових доходів загалом. Індекс заробітної плати і грошових доходів повинен бути більшим, ніж індекс цін: $I_m > I_c$.

Якщо всі умови стабільного економічного зростання звести в співвідношення, можна отримати триєдину нерівність $I_g > I_m > I_c$, яка стверджує, що економічна система збалансована, перебуває у стабільному стані, відбувається процес сталого економічного зростання, індекс виробництва перевищує індекс грошових доходів, а індекс грошових доходів перевищує індекс цін.

Утримувати економічну систему у співвідношенні $I_g > I_m > I_u$ на перехідному етапі дуже важко. Темпи зростання виробництва повинні базуватися на постійних капіталовкладеннях в основний капітал, на зростанні капіталозброєності і продуктивності праці одного зайнятого, на зниженні собівартості одиниці продукції та зростанні прибутковості.

У триєдиній нерівності індексів найважливіший індекс валового випуску I_g , темпи його зростання є основою для інших індексів, які не повинні його перевищувати. Індекс заробітної плати й індекс цін повинні бути:

— відносно динамічними до динаміки індексу валового випуску і відставати від нього не менше, ніж на 2—3%;

— відносно незмінними до незмінності індексу валового випуску і перебувати в інтервалі від нього не менше, ніж на 2—3%.

Найбільше має зростати індекс виробництва, найменше — індекс заробітної плати і залишатися незмінним — індекс цін. Ціни будуть незмінні, якщо:

— питомі матеріальні затрати на виробництво одиниці продукції у всіх галузях виробництва і сфери послуг будуть абсолютно знижуватися;

— питомі трудові затрати на виробництво одиниці продукції будуть незмінними або збільшуватимуться пропорційно зменшенню матеріальних затрат;

— прибуток на одиницю продукції зростатиме швидше, ніж трудові затрати.

Оскільки у вартісній структурі української продукції матеріальні затрати становлять 60%, а приблизно 55% підприємств не отримують жодних прибутків (є збитковими), то не індекс валового випуску визначає індекс цін, а індекс цін впливає на валовий випуск. Підприємства не можуть забезпечити зростання обсягів виробництва й отримати прибутки від виробництва та зниження собівартості продукції, тому намагаються отримати прибутки при спаді виробництва завдяки зростанню цін на свою продукцію.

За переходу до ринку підприємства самі контролюють рівень цін на продукцію. Вигідна підприємству ціна c^* встановлюється на основі двох макроекономічних змінних:

1. На основі загального рівня цін c , який залежить від рівня матеріальних, трудових затрат і величини прибутку. Чим більші затрати, тим вища ціна. Беручи до уваги вартісну структуру продукції, тобто співвідношення її собівартості (матеріальні та трудові затрати) і прибутковості,

підприємства постійно намагаються підвищити ціну на продукцію, тарифи на послуги.

2. На основі рівня національного випуску B : чим більший випуск, тим вищий дохід і тим більший попит на продукцію підприємства. Оскільки зі збільшенням випуску зростають затрати, це впливає на зростання цін. Вигідну підприємству ціну можна визначити формулою:

$$c^* = c + a(B - \bar{B}),$$

де a — параметр, більший від нуля.

Ціна c^* , яку встановлює підприємство, залежить від загального рівня цін c і співвідношення між рівнем валового випуску B і його природним рівнем. Тепер можна з'ясувати, як змінюватиметься ціна за таких умов:

1. $B = \bar{B}$, тобто фактичний валовий випуск дорівнює природному. За такої умови $B - \bar{B} = 0$. Отже, $c^* = c$, тобто встановлювана ціна відповідатиме загальному рівневі цін і не змінюватиметься. Обсяг виробництва теж залишиться незмінним.

2. $B > \bar{B}$, тобто фактичний валовий випуск перевищить природний рівень, а встановлена ціна c^* виявиться вищою від загального рівня цін: $c^* > c$. За такої умови надто дорога продукція не реалізується, а виробники будуть змушені знизити фактичний обсяг виробництва до природного рівня, а встановлену ціну — до загального рівня цін.

3. $B < \bar{B}$, тобто фактичний валовий випуск менший від природного. Попит на продукцію високий, виробники підвищуватимуть ціну на продукцію і збільшуватимуть обсяг її виробництва доти, поки $c^* = c$, а $B = \bar{B}$, тобто встановлювана ціна дорівнюватиме загальному рівневі цін і фактичний валовий випуск — природному випуску.

Українська економіка перебуває на етапі високого попиту, малопомітної конкуренції, передумовою яких є незначна частка малих і середніх підприємств у загальному виробництві, монополістичний характер більшості галузевих виробництв, які встановлюють високі ціни на продукцію. Така ситуація потребує кардинальних рішень щодо підвищення платоспроможності вітчизняних споживачів, зниження рівня монополізації у сферах виробництва товарів і послуг, забезпечення умов для розвитку конкуренції, що сприятиме природному встановленню цін, стимулюватиме виробництво якісних, дешевих товарів і послуг.

Запитання. Завдання

1. Як впливатиме на пропозицію і ціни зростання грошових доходів споживачів і, відповідно, зростання попиту та цін на товари і послуги?

2. У чому полягає відмінність між номінальною і реальною національною пропозицією? Розкрийте суть розрахунку дефлятора обсягу національного продукту I_c , якщо фактичний обсяг виробництва товарів і послуг Q' , фактична ціна — c' , реальна ціна — c .

3. З'ясуйте умови зростання національної пропозиції через параметри виробничої функції, передусім через капіталоозброєність одного зайнятого.

4. Використовуючи рівняння фактичного валового випуску $V = \bar{V} + \alpha(c - c')$, поясніть вплив на величину валового випуску незмінності заробітної плати та встановлення виробниками вигідних їм цін на продукцію. Обґрунтуйте рівняння ціни продукції, враховуючи співвідношення фактичного і природного обсягу виробництва.

5. Оцініть динаміку фізичного обсягу (пропозиції) роздрібного товарообороту, якщо його індекси до 1990 р. становили: у 1998 р. — 32%, у 1999 — 30%, у 2000 — 32%.

6. Обчисліть індекси роздрібного товарообороту до попереднього року, якщо роздрібний товарооборот у 1996 р. становив 17 344,4 млн. грн., у 1997 р. — 18 933,1, у 1998 р. — 19 317,1, у 1999 р. — 22 151,1, у 2000 р. — 28 757,4 млн. грн.

7. З 1997 по 2000 рік індекси цін на продовольчі товари до попереднього року становили: 114,1%, 122,1, 126,2, 128,4%. Охарактеризуйте стан продовольчого ринку.

8. З 1997 по 2000 рік індекси цін на непродовольчі товари до попереднього року становили: 102,9%, 124,1, 110,6, 108,9%. Оцініть стан ринку непродовольчих товарів.

9. З 1997 по 2000 рік індекси цін на послуги до попереднього року становили: 107,9%, 113,0, 11,9, 131,2%. Оцініть стан споживчого ринку.

4.3. Проблеми українського ринку

Проблеми ринку загалом і українського зокрема виникають у зв'язку з порушенням рівноваги між пропозицією Q_c і попитом $v_z \Gamma_x$. Спад виробництва товарів і послуг Q за незмінного попиту зумовлює зростання цін і зниження рівня споживання. Зростання грошових доходів $v_z \Gamma_x$ за незмінного обсягу виробництва теж впливатиме на зростання цін та зниження рівня життя людей. Причини можуть бути зовнішніми, наприклад регіональні, світові кризи,

та внутрішніми, пов'язаними з безконтрольним вилученням з офіційного обороту, привласненням товарів і грошей. Це призводить до поляризації доходів, тінізації капіталу і виробництва, дефіциту державного бюджету, кредитних ресурсів, вивезення за межі країни товарів і грошей, посилення соціальної напруженості, соціально-економічної стагнації.

Тіньовий рух грошей і товарів

За даними статистики, протягом 1992—2002 рр. в економіці України тривав спад виробництва національного продукту. Однак достовірність офіційних статистичних даних про скорочення реального ВВП протягом цього періоду, на думку німецьких експертів і експертів Міжнародного валютного фонду, викликає сумніви. Дослідивши реальний стан руху затратних ресурсів і результатів виробництва, експерти дійшли висновку, що наведені в офіційних джерелах обсяги спаду економічної активності здебільшого не узгоджуються з набагато меншим зниженням споживання електроенергії. Крім того, за цей же період, попри скорочення ВВП, зафіксовано значне зростання реального експорту та імпорту. Цю неузгодженість вони пояснюють неофіційною економічною діяльністю, яка отримала назву «тіньова економіка».

Сутність та методи оцінки тіньової економіки. Тінізація економічної діяльності не зумовлена об'єктивними економічними законами. Вона має суб'єктивну основу, тобто людський чинник: гіперболізацію власних економічних інтересів, для реалізації яких державні та господарські чиновники використовують службове становище.

Контрольовану та прозору економіку, рух ресурсів і товарів якої дотичний до бюджетної системи, вважають офіційною. Згідно з чинним законодавством суб'єкти виробництва реєструють свою діяльність в органах державної влади, банках і податковій адміністрації за місцем розташування підприємства. Процедура реєстрації є важливою для забезпечення офіційної та прозорої діяльності всіх виробників, незалежно від виду і форми власності. Органи державних фінансів і статистики ведуть облік виробничої діяльності підприємств, її результати зводять за галузями виробництва, регіонами, по країні загалом з метою узагальнення і використання інформації для управління та регулювання фінансових, виробничих, розподільчих про-

цесів. За таких умов виробнича і фінансова діяльність є офіційною, легальною.

Однак існує економічна діяльність, яка не контролюється органами державних фінансів і статистики, а тому не оподатковується, не враховується в системі національних рахунків, тобто є неофіційною. Неофіційна економічна діяльність співіснує з офіційною, оскільки використовує офіційну працю, офіційний основний, оборотний капітал тощо. Існує багато видів неофіційної економічної діяльності як за використанням ресурсів, так і за галузями виробничої діяльності. Спільним для них є використання офіційних ресурсів для виробництва продукту і неофіційне привласнення новоствореної вартості у вигляді грошей та матеріальних цінностей. Отже, поняття «тіньова економіка» стосується тих видів діяльності, в яких створюється нова вартість, що не обліковується офіційною статистикою. Але якщо за спаду виробництва ВВП зростають обсяги експорту, то очевидно «тіньова діяльність» уже виходить за межі виробництва і проникає у систему тіньового привласнення готового продукту офіційної економіки. Правда, до тіньової економіки не відносять створення вартості в домашніх господарствах, тобто виробництво продуктів для власного споживання, корупцію. Отже, тіньовою економікою вважають види злочинної діяльності, які можна розглядати як створення вартості, наприклад підробку та копіювання товарів із фірмовими знаками та ін.

Тіньова економіка — сукупність не облікованих і протизаконних, нелегальних видів діяльності: ухиляння від сплати податків, виробництво заборонених видів продукції та послуг (виробництво наркотиків, азартні ігри, проституція тощо).

Натепер до таких видів діяльності в Україні додалися вивезення товарів за кордон з метою наживи, незаконне конвертування валюти і махінації під час його здійснення, надання кредитів комерційними банками за солідну винагороду, незаконне вивезення валюти за кордон, підробка товарів, випуск і продаж неліцензійної аудіо-, відеопродукції, компакт-дисків та ін. До тіньової економіки наближалася діяльність деяких комерційних банків, які наживалися на конвертації валюти, масово переводячи безготівкові гроші у готівку, що створювало на неї штучний попит. Все це дало змогу їм отримати великі прибутки, чому сприяло недосконале законодавство.

Тіньова економіка не є новим явищем для України, тим більше не є вона наслідком ринкових реформ. Ще за

радянських часів мало уваги приділялося мінімізації виробничих витрат, у тому числі транспортних. Обмеження, які накладалися на торгівлю, операції з валютою, на приватну власність, бізнес, змушували людей ухилятися від норм законодавства і неохоче довіряти державі охорону своїх заощаджень, інвестицій, майна. Це призвело до виникнення тіньової економіки.

Тіньова економіка, за оцінками, становить майже половину загального обсягу виробництва в Україні. У промисловості ця частка, очевидно, значно вища, особливо серед малих та середніх підприємств. Але ця проблема поширена і серед великих підприємств, які, хоч і сплачують податки, але, продаючи готову продукцію нижче собівартості «до чірнім» підприємствам, що функціонують у тішовій економіці, перекачують прибутки до тішового сектора, де вони недосяжні для податкових органів. В офіційній документації таке підприємство вважається збитковим.

Тіньова економічна діяльність стає серйозною загрозою для розвитку промисловості. Вона не дає змоги забезпечувати економічне зростання і задоволення людських потреб. Малі підприємства зацікавлені й надалі залишатися в категорії малих. Серйозні інвестори утримуються від входження в сектори, де переважає тіньова діяльність, оскільки їм або доведеться мати справу з нечесною конкуренцією з боку неплатників податків, або йти на численні ризики. Домінування тішової економічної діяльності в Україні може бути основною причиною тривалого економічного спаду.

Водночас тіньова економіка життєво важлива для багатьох людей, оскільки створює робочі місця, товари та послуги. Без неї життєвий рівень в Україні був би ще нижчим. Вона навіть забезпечує певне економічне зростання. Але тішовики «висмоктують» сили економіки, і якщо це триватиме й надалі, то може призвести до руйнування цивілізованого українського суспільства, оскільки:

— подальша втрата податкових надходжень сприяє дефіциту бюджету, що загострює фінансову та економічну кризи;

— втрата надходжень до бюджету не дає змоги надавати основні державні послуги: освіту, охорону здоров'я, державну безпеку, охорону довкілля тощо;

— ухилення від сплати податків виробників, які діють у секторі тішової економіки, призводить до зростання податкового тиску на ділові кола офіційного сектору, що де-

далі більше знижує їхню спроможність створювати робочі місця, здійснювати капіталовкладення, зростати;

— тіньова економіка сприяє беззаконню.

Одним із чинників тіньової економіки є бартер, який ускладнює процес відстежування і оподаткування фінансових потоків.

Існування тіньової економіки є запорукою її розширення, оскільки легальним підприємствам, які сплачують податки, важко конкурувати з тими, які їх не платять. За ефективної ринкової економіки підприємці діють в офіційному секторі, бо переваги, які вони отримують (юридичний захист, державні послуги, психологічні переваги від статусу достойного громадянина) перевищують витрати, пов'язані зі сплатою податків, дотриманням регулятивних норм та чинного законодавства. В Україні витрати на те, щоб працювати в офіційному секторі, надзвичайно високі, а вигоди надто сумнівні.

Отже, тіньову економіку можна характеризувати за такими ознаками:

— створення нової вартості, яка не охоплюється системою національних рахунків і не оподатковується фінансовими органами;

— підробка та копіювання товарів із фірмовими знаками;

— вилучення з обороту офіційної економіки грошей, ресурсів, основного капіталу тощо і використання їх для тіньової діяльності, привласнення.

Методи оцінки, аналізу тіньової діяльності можна звести у групи за допомогою:

а) опитування підприємств і приватних домогосподарств;

б) аналізу статистичного матеріалу, який характеризує: — створення, використання та розподіл валового внутрішнього продукту;

— показники виробничої діяльності окремої галузі, підприємства;

— попит на гроші в тіньовій економіці та її виробничо-торговельні обороти.

Кожний з методів вимагає відповідних критеріїв, за допомогою яких можна з'ясувати організаційну систему та виробничо-оборотні обсяги тіньової економіки. Згідно з оцінками зарубіжних експертів, запрошених українським урядом для консультацій щодо проведення ринкових реформ, які скористалися нерепрезентативним опитуванням Світового банку, адміністративне регулювання, враховую-

чи нечіткість положень про податки, що відкривають контролюючим органам широкий простір для прийняття рішень, є суттєвою причиною того, що підприємства, працюючи офіційно, змушені платити хабарі представникам органів влади та (або) посередникам, щоб уникнути ускладнень у своїй діяльності. Насамперед це стосується регулювання зовнішньої торгівлі, валютних операцій, гуртової та роздрібною торгівлі, оренди службових приміщень, інспектування працівниками фінансових органів, установ охорони здоров'я, пожежної служби. На хабарі спрямовувалося від 10 до 25% обороту. Ці витрати є неявним додатковим податком на офіційну економічну діяльність. У приватних підприємствах статистичним обліком та оподаткуванням охоплювалося в середньому 47% обсягу нової вартості. Це означає, що в цій сфері частка тіньової економіки в «офіційному» процесі створення нової вартості становить 113%. У державних підприємств ця частка, вірогідно, є меншою. Ці підприємства показали її середній розмір за 1994р. на рівні 35% (тобто частка тіньової економіки в «офіційному» процесі створення додаткової вартості становить, очевидно, 54%).

Ще одне опитування осіб, які раніше або на момент опитування (середина 1994) працювали на державних підприємствах, засвідчило, що 70% з них мають неофіційну роботу. Дохід, отримуваний у такій спосіб, становив загалом понад 50% сукупного доходу опитуваних.

Під час опитування наводилися такі причини, що змушують до «неофіційної» економічної діяльності: регулювання зовнішньої, внутрішньої торгівлі, валютних операцій; висока інфляція, високі податки, часті зміни податкового законодавства. Інші можливі чинники (положення трудового права, проблеми мотивації та підвищення кваліфікації зайнятих, дорога процедура реєстрації підприємств, проблеми інфраструктури) не згадувалися.

Для визначення обсягів тіньової економіки використовують різні методи: аналіз показників системи національних рахунків, споживання електроенергії, вивчення попиту на гроші, облік ресурсів офіційної економіки тощо. Об'єктивність висновків забезпечуватиме співвідношення результатів, інтегровані оцінки.

Застосування системи національних рахунків (СНР). У більшості країн світу використовують комплекс балансових таблиць, які дають змогу визначити узагальнені макроекономічні показники, які характеризують

стан економіки і динаміку економічного зростання. Їх називають системою національних рахунків.

Врахування тіньової економіки дало б змогу суттєво поліпшити показники СНР. Однак визначення її обсягів шляхом перевірки офіційних рахунків створення та використання ВВП є дуже трудомістким процесом, потребує залучення всіх статистичних матеріалів, результатів спостережень та опитувань. Розраховуючи ВВП за виробничим методом, можна перевірити достовірність та узгодженість певних компонентів даних (сільське господарство, гірничодобувна промисловість, будівництво, промисловість, транспорт, торгівля, послуги), залучаючи інші статистичні дані (податкова статистика, статистичний облік поїздок), дані вибіркового перевірок та спостережень. Припускають, що особливо високою є частка тіньової економіки у будівництві, торгівлі, сфері послуг.

Обсяги створення нової вартості малими підприємствами оцінюють на підставі вибіркового перевірок, які проводять двічі на рік в усіх секторах національної економіки, обраховуючи офіційний ВВП.

Застосовуючи показники ВВП (приватне, державне споживання, валове накопичення основного капіталу, зміна запасів, чистий експорт товарів та послуг) для оцінки приватного споживання, можна додатково використати дані роздрібною торгівлі. Однак такі оцінки досі не робилися.

Споживання електроенергії. Для виявлення тіньової економіки зарубіжні експерти використовують рівень споживання електроенергії як індикатор сукупної господарської діяльності. У промислово розвинутих країнах цей вид споживання тісно пов'язаний з динамікою реального ВВП: здебільшого еластичність (міра зміни) споживання електроенергії від реального ВВП дорівнює майже одиниці, тобто зростання (скорочення) обсягів реального ВВП на 1% зумовлює у тому ж самому році зростання (скорочення) споживання електроенергії також на 1%. А низька короткострокова еластичність енергоспоживання від ціни призводить до того, що зміни відносних цін на електроенергію впливають на рівень її споживання зі значним запізненням. На цій підставі відхилення обсягів економічної діяльності, отримані на підставі рівня споживання електроенергії, від її офіційних показників дають змогу оцінити масштаби тіньової економіки.

У більшості країн Східної Європи на першому етапі перехідного процесу, коли офіційний реальний ВВП знижу-

вався, рівень споживання електроенергії падав значно повільніше, ніж офіційний реальний ВВП. У країнах Східної та Центральної Європи (Болгарії, Польщі, Румунії, Словаччині, Чехії, Угорщині) це відхилення відносно невелике, однак досить відчутним воно є у країнах колишнього Радянського Союзу. На цій підставі, а також за результатами різноманітних досліджень було зроблено висновок, що розміри зниження офіційного реального ВВП у пострадянських республіках є гіпертрофованими, що пов'язано з ростом тіньової економіки.

При цьому важливо знати допустиму еластичність попиту на електроенергію від сукупного ВВП (офіційний і неофіційний процес створення нової вартості) у перехідний період. Очевидно, що такі припущення повинні бути добре обґрунтовані, якщо споживання електроенергії використовують як індикатор фактичного ВВП. Існує відмінність між еластичністю попиту на етапі зростання реального ВВП (економічне пожвавлення), та еластичністю попиту в період його зниження (економічний спад).

На етапі спаду збільшення еластичності попиту (в абсолютному вираженні) спричиняють такі чинники:

— зростання цін на енергію відносно інших цін (це забезпечує через певний час заощадження енергії, зокрема електричної);

— зміни в компонентах створення ВВП, коли частка енергоємних секторів національної економіки та промислових галузей порівняно з менш енергоємними скорочується;

— технічний прогрес (наприклад, імпорт досконаліших основних засобів виробництва, які дають змогу ефективніше використовувати енергію).

Чинниками, які зумовлюють зменшення еластичності попиту (в абсолютному вираженні) на етапі спаду, є:

— зниження цін на електроенергію порівняно з цінами на інші види енергії, які потім заміщуються електроенергією;

— зростання незавантаженості потужностей;

— старіння основного капіталу через відсутність інвестицій.

В Україні протягом 1990—1995 рр. спостерігалось відносне підвищення цін на енергію. Свідченням цього є суттєве зростання для підприємств, приватних домогосподарств відносних цін на енергію. Це породжувало стимули для її заощадження. Однак вони послаблюються субсидіями на ціни за електроенергію для приватних домогосподарств та відсутністю доступу до майнових цінностей боржників, наслідком чого є значна заборгованість за електроенергію.

Помітними були зміни в компонентах створення ВВП. Свідченням цього було зниження частки промисловості у ВВП і зростання частки менш енергоємних послуг.

Вплив решти чинників на еластичність попиту на електроенергію важко оцінити емпірично. Отже, на еластичність попиту на електроенергію від реального ВВП впливали чинники, що діяли у протилежних напрямках.

Таблиця 4.5

**Оцінка обсягів тіньової економіки на підставі
споживання електроенергії**

Рік	Темпи росту споживання електроенергії	Темпи росту оцінюваного фактичного ВВП	Індекс оцінюваного фактичного реального ВВП	Індекс офіційного реального ВВП	Індекс офіційного реального ВВП (тіньова економіка)	Темпи росту тіньової економіки	Частка тіньової економіки в офіційному ВВП	Частка тіньової економіки в оцінюваному фактичному ВВП
1989	—	—	100,0	0,0	100,0	—	14	12
1990	0,0	0,0	100,0	96,3	127,5	27,5	18	15
1991	-2,2	-2,2	97,8	83,3	204,2	60,1	33	25
1992	-6,2	-6,2	91,7	68,8	260,3	27,5	52	34
1993	-7,8	-7,8	84,6	58,5	275,7	5,9	64	39
1994	-11,7	-11,7	74,7	44,2	398,2	8,2	92	48
1995	-5,4	-5,4	70,7	39,0	302,9	1,6	106	51

Зрушення до ринкової економіки. Реформи в Україні: погляд зсередини / За ред. Л. Гоффмана і А. Зіденберга. — К.: 1997.

У табл. 4.5 відтворено динаміку розвитку тіньової економіки протягом 1989—1995 рр. на підставі двох припущень:

1) у 1989 р. частка тіньової економіки в сукупному ВВП становила 12%;

2) еластичність попиту на електроенергію до сукупного реального ВВП становила приблизно одиницю.

Порівняння індексу оцінюваного сукупного ВВП (колонка 3) з індексом офіційного ВВП (колонка 4) свідчить, що зниження оцінюваного сукупного ВВП з 1989 р. становило лише 30%, а офіційного — понад 60%. Дані в колонках 5 і 6 наводять на висновок, що оцінювана у такий спосіб тіньова економіка зросла в 1990 — 1992 рр., коли роз-

ширилася індивідуальна свобода, але зберігся адміністративний контроль. Дані у колонці 7 свідчать, що обсяги тіньової економіки в 1995 р. досягли рівня офіційного ВВП.

Попит на гроші. Експерти вважають, що обіг у тіньовій економіці здійснюється за допомогою готівкових грошей. Оцінивши, яка частка готівки у національній валюті використовується для обігу в тіньовій економіці, можна визначити розміри отримуваних там доходів. Однак так званий «монетарний підхід» не враховує діяльності, яка не фінансується національною готівкою. Це вимагає додаткового врахування неофіційно створеної нової вартості у бартерній торгівлі, а також в операціях з використанням іноземної валюти.

Під час оцінки функції попиту на готівку для України залежною змінною виступає реальний обсяг готівки, а незалежними змінними — реальна відсоткова ставка та реальний ВВП. При цьому незалежним змінним властиві такі тенденції: за зростання реальної відсоткової ставки попит на готівку знижується, за зростання реального ВВП — підвищується. Змінним показником обтяження економічної діяльності є адміністративне регулювання, яке зумовлює появу тіньової економіки і збільшує попит на готівку. Адміністративне регулювання, а також непомірний податковий прес, висока інфляція визнані основними причинами тінізації вітчизняної економіки. Якщо скористатися оцінками Світового банку про обтяження економічної діяльності контролем за сектором імпорту й експорту, взявши при цьому індекс споживчих цін як показник, що відображає всі інші причини виникнення тіньової економіки, то отримаємо результат, який свідчить, що середньорічна частка тіньової економіки, профінансованої вітчизняною готівкою в 1993—1995 рр., становила відповідно 9%, 13% і 27% офіційного ВВП.

Оскільки в 1994—1995 рр. контроль за експортом та імпортом мав тенденцію до послаблення і відповідно скоротилися оцінювані у цьому секторі обсяги тіньової економіки, зростання її найбільше торкнулося сфери товарів, залучених до зовнішньоторговельного обороту (послуги, будівництво). Для порівняння цього з результатом оцінки споживання електроенергії необхідно врахувати оцінку обсягів тіньової економіки, яка фінансується іноземною валютою, перебуває у сфері бартерної торгівлі. Її обсяги можна оцінити лише приблизно: за існуючими підрахунками, на початку 1996 р. в обігу перебувало від 5 до 10 млрд. доларів США. Цю грошову масу необхідно помножити на

швидкість обертання, яка береться як припущення, щоб отримати розмір доходу. Швидкість обертання буде відносно малою лише у тому разі, якщо долари США, які є у населення, заощаджуються і не використовуються для здійснення платежів. Крім цього, очікування реального зниження вартості долара США дуже неістотні. Оскільки нарахування реальних відсотків на вклади у вітчизняних грошах навіть у 1995 р. в основному було не вигідним, іноземна валюта залишалась єдиним ліквідним інструментом вкладення коштів без відчутної реальної втрати вартості. Виходячи з цього, можна при оцінці нижньої межі обсягів тіньової економіки, фінансованої доларами США, припустити, що швидкість їх обертання була нижчою, ніж у промислово розвинутих країнах. Якщо швидкість обертання взяти за одиницю, а грошову масу — за 5 млрд. доларів США, тоді додатковий дохід сягне 5 млрд. доларів США. Далі, взявши за основу середній ринковий обмінний курс за 1995 р., отримаємо на цей рік частку тіньової економіки обсягом 16% від офіційного ВВП.

У бартерній торгівлі також, очевидно, є неофіційні трансакції. За статистикою, в 1995 р. частка бартерної торгівлі в експорті становила 34%, в імпорті — 28%. Консервативна оцінка може базуватися на припущенні, що частка неофіційних трансакцій у бартерній торгівлі сягає лише половини середніх обсягів інших операцій у тішовій економіці. Якщо вважати нижньою межею частки тіньової економіки в 1995 р. 30% від офіційного ВВП і взяти її половину, щоб отримати відповідне значення для бартерної торгівлі, одержимо суму в 1,3 млрд. доларів США. Це відповідає 4,1% ВВП.

Вилучення ресурсів з обороту офіційної економіки. Це дещо інший аналіз тішової діяльності. Він базується на оцінці господарської діяльності підприємств, галузей з допомогою офіційної статистики, а також реальних і можливих тенденцій виробництва. Для цього можна скористатися статистичними даними щодо діяльності сільського господарства, досить привабливого для несанкціонованого вилучення і привласнення ресурсів.

За даними статистичного щорічника України за 1999 р., індекс фізичного обсягу ВВП за роки незалежності України зменшився наполовину. Відповідно знизився рівень виробництва ВВП на душу населення. За даними 2000 р., на одного мешканця України вироблено до 3 тис. грн. У структурі випуску товарів, робіт і послуг переважає проміжне споживання — 57%, валова додана вартість — 37%,

податки на продукти за винятком субсидій на продукти — 6%. У валовій доданій вартості частка сільського господарства становить в середньому 28%, а показники динаміки засвідчують постійну тенденцію зниження обсягів виробництва. Станом на 2000 р. порівняно з 1990 р. обсяг валової продукції сільського господарства знизився на 48%, рослинництва — на 41%, тваринництва — на 55%. Аналогічною була тенденція і в технічному забезпеченні сільськогосподарського виробництва: кількість тракторів зменшилося на 170 тис. шт., зернозбиральних комбайнів — на 33 тис. шт., вантажних автомобілів — на 40 тис. шт. Такий спад обсягів виробництва сільськогосподарської продукції і техніко-технологічного забезпечення у 90-ті роки ХХ ст. є досить сумнівним, оскільки:

— в українському експорті продукція сільськогосподарського виробництва посідає одне з перших місць, і обсяги її зростають;

— посівні площі зменшилися лише на 22%, але розширилися площі незасіяних полів;

— помітно і дуже швидко збагатилася значна частина керівників сільськогосподарських підприємств і суміжних підприємств інших галузей, банків та ін.

Оцінюючи тіньові тенденції в рослинництві, використовують динаміку показників посівних площ під сільськогосподарські культури, валових зборів, використання паливно-мастильних матеріалів, кредитів тощо. В Україні вже десятки років є відносно постійними пропорції між посівними площами і валовими зборами сільськогосподарських культур та іншими, пов'язаними з їх виробництвом, процесами. Наприклад, у структурі посівних площ зернові становлять в середньому 44%, кормові — 37, технічні — 12, овочі та ін. — 7%. Відповідно до структури посівних площ відпрацьовані технології вирощування, збору, зберігання та реалізації сільськогосподарських культур. За статистикою, валовий збір зернових у 1986—1990 рр. сягав понад 50 млн. т із середньою урожайністю за рік 30,7 ц/га. Особливо результативним був 1990 р., коли валовий збір зернових становив понад 51 млн. т, у тому числі пшениці — 30,4 млн. т при урожайності зернових 35 ц/га, а пшениці — 40,1 ц/га.

З 1991 р. почали наростати негативні тенденції у сільському господарстві. Ринкові реформи наразилися на негативну реакцію у прихильників колгоспної системи господарювання. Постійно скорочувалися посівні площі: з

1990 по 1998 рік — на 22%, з них зернові — на 6%, пшениці — на 27%. Враховуючи стабільні технології та форми організації виробництва, темпам скорочення посівних площ повинні були відповідати темпи зниження валових зборів культур. Однак за цей період валовий збір зернових скоротився на 49%, а пшениці — на 51%. Тобто обсяг валового збору скоротився вдвічі більше, ніж посівні площі, що породжує певні сумніви щодо достовірності цих даних. Та найсумнівнішими є показники урожайності всіх сільськогосподарських культур. За статистичними показниками, розрахункова урожайність зернових з 35 ц/га у 1990 р. зменшилася до 19 ц/га у 1998 р. і до 18 ц/га — у 2000 р., відповідно пшениці з 40 ц/га до 27 ц/га і до 16 ц/га, що мало ймовірно. До таких роздумів підштовхує і зростання обсягу використання дизельного палива на польові роботи з 42,3 тис. т у 1996 р. до 48,9 тис. т у 1998 р. на фоні різкого зменшення тракторного парку і скорочення посівних площ щорічно.

Очевидно, статистика реєструвала показники поточної звітності колгоспів, а реальний стан виробництва сільськогосподарських культур був дещо іншим. Можна вважати достовірними показники посівних площ, але не показники урожайності та валового збору. При очевидному зниженні урожайності зафіксований статистикою валовий збір зернових було занижено приблизно на 10 млн. т. Зваживши на те що тонна зернових у середньому коштує 400 грн., можна припустити, що в тіньовому обороті було щорічно 4 млрд. грн., або майже 1 млрд. дол. США, лише в зерновому секторі сільського господарства України. А протягом 10 років завдяки тіньовій діяльності привласнено приблизно 10 млрд. дол.

Оцінку тіньової діяльності у тваринницькому комплексі України можна здійснити на основі зіставлення динаміки показників поголів'я худоби і виробництва м'яса, інших продуктів тваринництва. Офіційна статистика подає ці показники як щодо господарств усіх категорій, так і щодо сільськогосподарських підприємств та особистих підсобних господарств населення. Динаміка показників тваринництва у сільськогосподарських підприємствах характеризує різкий спад, а в особистих підсобних господарствах населення — стабільне збільшення поголів'я худоби і виробництва продуктів тваринництва.

Така диспропорція динаміки показників характеризує ставлення до суспільної (у колгоспах) і приватної власності (у підсобних господарствах населення). Прагнення володіти приватною власністю спонукає керівників колгоспів

до привласнення суспільного майна, а населення — до збільшення власного майна через нарощування виробництва. Інакше не можна пояснити стрімкого спаду поголів'я худоби у секторі суспільного тваринництва. Наприклад, поголів'я великої рогатої худоби скоротилося з 21 млн. голів у 1991 р. до 7,8 млн. голів на початок 1999 р., тобто майже втричі, або на 2,4 млн. голів щорічно. Відповідно скоротилося поголів'я корів з 6,2 до 2,8 млн. голів (майже вдвічі), свиней — з 14 до 4,2 млн. голів (більше, ніж у три рази).

Очевидно, внаслідок кризових тенденцій у кормовиробництві, відсутності коштів для придбання паливо-мастильних матеріалів колгоспи змушені були продавати худобу. Тоді на споживчому ринку України протягом стабільного зменшення поголів'я худоби очікувалося б зростання виробництва м'яса і м'ясопродуктів та різке зниження цін на них. Однак статистика стверджує протилежне: обсяги яловичини і телятини за період 1990 — 1998 рр. скоротилися з 1,9 до 0,8 млн. т (у 2,5 рази), свинини — з 1,5 до 0,6 млн. т (у 2,3 рази). Тобто зі спадом поголів'я худоби аналогічно скорочувалися обсяги виробництва м'яса та м'ясопродуктів, зростали ціни на усі сільськогосподарські продукти в середньому на 30% щорічно, загалом на 300%.

Десять поділися за 1991—1999 рр. 13 млн. голів великої рогатої худоби, 9 млн. голів свиней і 6 млн. голів овець та кіз. Підсобні господарства населення їх не привласнили, оскільки там зростання поголів'я відповідає природному приросту — 8—12%. Очевидно, що поголів'я худоби громадського сектора стало предметом тіньової діяльності, оскільки немає підстав вважати, що така кількість худоби обмінювалася на паливно-мастильні матеріали чи була використана для оплати праці колгоспників. Пік «експорту» припадає саме на 1995—1998 рр. Особливо активно тоді ж здійснювався експорт у Ліван — на суму понад 150 млн. дол. США, Кіпр — з 39 до 105, Ізраїль — з 67 до 134, Іран — з 116 до 180, Сирію — з 197 до 204 млн. дол. США. На цій підставі можна дійти висновку, що цей «експорт» худоби в основному був тіньовим. Відомо, що середня вага 1 голови ВРХ (великої рогатої худоби) становить 0,4 т, 1 свині — 0,08 т, 1 вівці — 0,03 т. Загальна вага ВРХ сягнула 48 млн. т, свиней — 6,4 млн. т, овець і кіз — 1,8 млн. т. З урахуванням цього можна зробити висновок, що тіньовий експорт худоби становив у 1991—1999 рр. 56 млн. т.

За оцінками експертів, ціна одного кілограма битої ваги коштує приблизно 1 долар США, відповідно загальна вартість тіньового обороту сягає 56 млрд. доларів США, тобто понад 6 млрд. доларів США щорічно.

Тіньові тенденції у найбільших секторах економіки засвідчують необхідність радикальних змін в управлінні галузями і формування правових засад прозорого механізму виробництва, кредитування, збуту виробленої продукції, реалізації інтересів працівників, держави.

Інфляція

За період 1992—1995 рр. Україна пережила одне з найруйнівніших соціально-економічних лих — інфляцію. Насправді це була гіпертрофована інфляція, гіперінфляція.

Інфляція — знецінення грошей внаслідок перевищення кількості грошових знаків, які перебувають в обігу, суми цін товарів і послуг, що породжує стрімке зростання цін.

Інфляцію трактують як загальне підвищення цін, наприклад, на 1, 2, 3, 5, 10 і т. д. відсотків, гіперінфляцію — як загальне підвищення цін на десятки і сотні відсотків. З 1996 до початку 2001 р. інфляція в Україні перебувала на рівні 20—30% в рік. Подолати її дуже важко, оскільки інфляція є наслідком загального стану виробництва і рівня доходів, які не задовольняють потреби людей.

Інфляцію справедливо вважають найвідчутнішою соціальною проблемою. Від неї найбільше потерпає населення, оскільки зростання цін на споживчому ринку вичерпує їхні доходи. Вона є найважчим непрямим податком, який населення змушене сплачувати через придбання товарів на споживчому ринку.

Оскільки інфляція є підвищенням рівня цін, важливо знати механізм їх формування, структуру, причини зростання та ін.

Ціна — співвідношення, в якому гроші обмінюються на товари і послуги.

Інфляція тісно пов'язана із суттю та функціями грошей, з чинниками, які впливають на них та на пропозицію і попит. Її природу інфляції можна пояснити з допомогою закону господарської збалансованості, формулу якого використовують для обґрунтування кількісної теорії грошей:

$$Qc = v_z \Gamma_m.$$

Ліва частина формули виражає національну пропозицію, тобто фізичний обсяг товарів, робіт і послуг Q та ціну одиниці товару, робіт і послуг c , права — національну про-

позицію, тобто кількість в обороті грошей Γ_m і коефіцієнт оборотності грошової маси v_2 . Знак рівності між правою і лівою частинами формули характеризує незмінність усіх параметрів виробництва, цін, доходів і товарообміну. Теорія кількості грошей стверджує, що кількість грошей Γ_m визначає рівень цін u , а темп зростання грошової маси $\dot{\Gamma}_m$ визначає темп інфляції I_u . Однак темп інфляції можливий і внаслідок спаду виробництва — I_e , що було однією з головних причин інфляції в Україні.

Інфляція впливає на стан економіки у різних напрямках. Наприклад, держава може збільшити свій дохід за рахунок додаткової емісії грошей, що спричинить інфляцію, тобто підвищення рівня непрямих податків з населення. Аналогічно інфляція впливає на номінальну відсоткову ставку, підвищення якої призводить до зростання вкладів на депозитні рахунки і відповідно до зростання цін і т. д.

Взаємозв'язок обсягу виробництва і кількості грошей можна виразити відношенням Γ_m/u , яке засвідчує реальну потребу в грошах для закупівлі маси товарів і послуг Q за ціною u . Реальний попит на гроші $(\Gamma_m/u)_n$ при обсязі виробництва Q можна виразити формулою:

$$(\Gamma_m/u)_n = vQ,$$

де v — постійна величина.

Попит на реальні грошові запаси прямо пропорційний обсягові виробництва. Зростання обсягу валового випуску вимагає пропорційного зростання грошової маси. Величини попиту на гроші $(\Gamma_m/u)_n$ повинна відповідати величина пропозиції грошей Γ_m/u :

$$\Gamma_m/u = vQ.$$

Це рівняння можна перетворити на рівняння господарської збалансованості (кількісної теорії грошей): $\Gamma_m(1/v) = Qu$.

Оскільки величина $1/v$ — коефіцієнт сповільнення оборотності грошей, то обернена його функція $1/v = v_2$ є коефіцієнтом оборотності грошової маси: $Qu = v_2\Gamma_m$.

Пропозиція запасів грошей у реальному вираженні дорівнює попиту на них $v_2\Gamma_m = (v_2\Gamma_m)_n$, а попит на гроші пропорційний доходів Qu . Аналогічно і обсяг виробництва пропорційний величині грошової маси. Якщо, наприклад, коефіцієнт оборотності грошей є незмінним — \bar{v}_2 , то обсяг виробництва пропорційний зміні кількості грошової маси. Якщо кількість грошей і їх оборотність зростають, то і обсяг виробництва повинен збільшитися пропорційно їх зростанню. Отже, між обсягом виробництва і кількістю

грошей існує прямий зв'язок. Обсяг виробництва у вартісному вираженні визначається кількістю грошей через ціну одиниці продукції. Це означає, що фізичний обсяг виробництва товарів і послуг може знижуватися, але вартісне вираження збільшуватиметься за рахунок зростання цін. Тенденцію зростання цін в Україні характеризує табл. 4.6.

Таблиця 4.6

Індекси цін

(грудень до грудня минулого року)

Роки	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	2000
	Разів					Відсотків		
Індекс споживчих цін	21,0	102,6	5,0	2,8	1,4	110,1	120,0	125,8
Індекс цін виробників промислової продукції	42,3	97,7	8,7	2,7	1,2	105,0	135,3	120,8
Індекс цін інвестицій в основний капітал	27,6	37,8	10,2	5,7	1,7	108,3	106,1	117,7

За статистичним щорічником України за 2000 рік.

Наведені в табл. 4.6 статистичні показники індексів інфляції засвідчують, що найвищий темп інфляції був на споживчому ринку, де покупцями є населення; дещо менший на гуртовому, оскільки підприємства мусили отримати якийсь прибуток зі споживчого ринку; менший він і на фондовому ринку, оскільки залучення капіталу повинно бути окупним.

Користуючись основними положеннями теорії господарської збалансованості (кількості грошей) та знаючи реальний стан індексів цін в економіці України за період 1992—2000 рр., можна обґрунтувати причини зростання цін. Для цього прислужатся елементи формули господарської збалансованості:

$$Q_{ц} = v_{г} \Gamma_{ж}$$

Обсяг виробленої продукції Q визначається затратами чинників виробництва Φ , T , K і виробничою функцією:

$$\Phi v = F(T, K),$$

де $\Phi v = Q$.

Тоді функція матиме вигляд $Q = F(T, K)$ і характеризуватиме фізичний (натуральний) обсяг виробництва.

Вартісний обсяг виробництва $Q\zeta$ визначається пропозицією грошей $v_z L_m$, як стверджує кількісна теорія грошей (рівняння господарської збалансованості), що засвідчує величину попиту і пропозиції грошей за певного рівня обсягу виробництва.

Рівень цін ζ — це відношення вартісного обсягу виробництва $Q\zeta$ до фізичного (натурального) обсягу виробництва Q :

$$\zeta = Q\zeta/Q.$$

У цьому відношенні величина Q характеризує реальний обсяг виробництва, а величина $Q\zeta$ — його номінальний обсяг. Відношення номінального обсягу виробництва до реального, тобто $Q\zeta/Q$, називається *дефлятором обсягу виробництва*.

Відношення $Q\zeta/Q$ дуже важливе для аналізу стану економіки і політики держави, спрямованої на досягнення економічної стабілізації. Воно розкриває процеси в економіці, зумовлені впливом уряду на пропозицію грошей. За незмінного коефіцієнта оборотності грошей, тобто \bar{v}_z , зміна їх пропозиції впливає на пропорційну зміну вартісного (номінального) обсягу виробництва. Реальний обсяг виробництва визначається кількістю задіяного капіталу і праці, тому зміни номінального обсягу цілком зумовлені змінами рівня цін — $Q\zeta/Q = \zeta$. Можна стверджувати, що рівень цін пропорційний рівневі пропозиції грошей. Оскільки пропозицію контролює і регулює уряд або центральний банк, то він в повному обсязі контролює темп інфляції — $I_\zeta = \zeta'/\zeta$, де ζ' — ціна наступного періоду, ζ — ціна попереднього періоду.

Теорія господарської збалансованості, яку ще називають теорією кількості грошей, стверджує, що при відповідності реального обсягу виробництва рівневі національного попиту ціни є незмінними, а товари доступні всім споживачам. Однак внаслідок природних коливань між попитом і пропозицією на споживчому, гуртовому і фондовому ринках можливі природні коливання цін. Практика країн з розвинутою ринковою економікою засвідчує, що за досягнення темпів і обсягів реального випуску товарів і послуг відповідно до потреб виробництва і населення рівень інф-

ляції протягом року може зрости від 0,1% до 1,0—2,0%. Такий темп інфляції називають природним, оскільки він відображає незначні коливання між пропозицією товарів і послуг на ринках та грошовими доходами покупців. Утримання природного рівня інфляції вимагає гнучкої фінансової, грошової та кредитної політики. Також уряд постійно регулює темпи зростання заробітної плати, інші доходи відповідно до темпів зростання національного продукту. Без таких важелів темп зростання грошових доходів може перевищити темп зростання національного продукту і спричинити скачок інфляції — вихід її рівня за природну межу.

Щось подібне трапилося з цінами у 1992—2000 рр. в Україні. Неспроможність уряду оволодіти заходами регулювання споживчим, гуртовим і фондовим ринками призвела до різкого зростання рівня інфляції. Від цього найбільше потерпіло населення. Його грошові доходи зростали повільніше, ніж ціни на продовольчі та непродовольчі товари, що знижувало купівельну спроможність. Оскільки зростання цін на споживчі товари відображало різке зниження реального обсягу виробництва товарів, збільшення доходів населення за рахунок грошової емісії уряду було лише номінальним.

Протидія інфляції потребує комплексу узгоджених правових, економічних, соціальних та інших заходів.

Таблиця 4.7

Індекси цін на споживчому і гуртовому ринку

(грудень до грудня теперішнього року)

Роки Показники	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	2000
	Разів					Відсотків		
На продовольчі товари	17,9	121,8	4,7	2,5	1,2	114,1	122,1	128,4
На непродовольчі товари	21,1	112,0	4,7	2,2	1,2	102,9	124,1	108,9
На платні послуги	35,9	92,1	8,8	5,8	2,1	107,9	113,0	131,2
На продукцію сільського господарства	18,5	39,6	6,7	4,3	1,6	105,1	110,0	155,8
На будівельні роботи	37,9	33,4	11,0	6,7	1,8	103,0	100,8	118,0

За статистичним щорічником України за 2000 рік.

Наприкінці 90-х років ХХ ст. і в 2001—2002 рр. рівень інфляції значно знизився, але продовжує перевищувати природну межу. Фізичний обсяг виробництва з 2000 р. почав дещо збільшуватися, але темп інфляції майже не змінився.

Інфляція є наслідком невідповідності обсягу виробництва національного продукту національному попиту, що створює дефіцит товарів, робіт і послуг, посилює рівень національного попиту. Оскільки уряд не спроможний запровадити заходи, спрямовані на зростання реального обсягу виробництва, він повинен дбати про фінансування свого сектора національного попиту, тобто фінансувати державні витрати. З цією метою вдаються до таких заходів:

- 1) збільшення податкових надходження з населення і підприємств;
- 2) залучення кредитів населення, банків;
- 3) випуск в обіг необхідної суми грошей.

Перший і другий заходи за недостатніх темпів виробництва реального продукту можуть виявитися дуже обтяжливими. Надання переваги третьому заході спричиняє інфляцію. Для влади не так небезпечною є інфляція, як дефіцит бюджету. Запускаючи в оборот додаткову суму грошей, уряд внаслідок інфляції може повернути собі їх удвічі або втричі більше, підвищити надходження до бюджету. Платниками додаткових доходів є всі, хто має гроші. Адже зростання цін їх здешевлює, покупці товарів і послуг змушені платити згідно з індексом цін — $I_c = c'/c$, де $c' > c$.

У країнах, де природний рівень інфляції не перевищує 2—3%, відсоткова ставка на кредитні ресурси є невисокою — в середньому 12—13%. Такий рівень природної інфляції та відсоткової ставки зумовлений відносно стабільними попитом і пропозицією на всіх внутрішніх і зовнішніх ринках та середніми темпами виробництва національного продукту — 4—5%. За таких умов вкладені у банк кошти можуть приносити надійні дивіденди. В Україні за 1992—2001 рр. рівень інфляції подолав межу природного рівня, тому відсоткова ставка не могла бути такою, як у країнах з налагодженим господарським механізмом. Індеси цін цього періоду засвідчують, що відсоткова ставка повинна бути високою. Насправді в період 1993—1994 рр. вона сягала понад 100%, у 1995—1997 рр. — 60—70%, а на початок 2001 р. — понад 27%. Тенденції відсоткової ставки характеризують тенденції цін, стан виробництва і грошових доходів. Відсоткова ставка і є ціною, яку платить позичальник від суми наданого йому кредиту.

Банківський відсоток називають *номінальною відсотковою ставкою* — p_n , а збільшення купівельної спроможності — *реальною відсотковою ставкою* — p . Величина реальної відсоткової ставки залежить від рівня інфляції — I_u : чим вища інфляція, тим менша реальна відсоткова ставка і чим менша інфляція, тим вища реальна відсоткова ставка. Цю залежність виражає така рівність:

— за низьких темпів інфляції: $p = p_n - I_u$;

— за високих темпів інфляції: $p = (p_n \cdot I_u) / (1 + I_u)$.

Отже, реальна відсоткова ставка є різницею між номінальною відсотковою ставкою і темпом інфляції. У країнах зі стабільним економічним зростанням номінальна відсоткова ставка є невисокою, а в Україні протягом десяти останніх років було навпаки. Рівняння номінальної відсоткової ставки з урахуванням інфляції $p_n = p + I_u$ засвідчує, що номінальна відсоткова ставка залежить від зміни реальної відсоткової ставки і зміни темпу інфляції. Якщо, наприклад, темп інфляції становитиме 2%, то і номінальна відсоткова ставка зросте на 2%.

Отже, збереження цін на стабільному рівні благотворно впливає на приріст капітальних вкладень в економіку та економічне зростання загалом.

Безробіття

Безробіття є однією з найскладніших соціально-економічних проблем. На початку 2002 р. в Україні налічували до 3 млн. безробітних, з яких 51% становили чоловіки, 49% — жінки.

Безробіття — соціально-економічне явище, за якого частина працездатного населення безуспішно намагається знайти роботу, поповнює резервну армію праці.

Для України проблема безробіття виявилася несподіваною і гострою, засвідчивши неготовність держави до послаблення та подолання її. За епохи соціалізму такої проблеми офіційно не існувало, хоч значна частина зайнятих формально виконувала якусь функцію, отримуючи певні доходи. Існувало так зване «приховане безробіття», тобто в штаті підприємства люди вважалися зайнятими, але технологічні карти виробництва могли таких функцій і не передбачати. Однак згідно з доктриною «повної зайнятості» влада домагалася, щоби населення працездатного віку було зайняте на виробництві чи у сфері послуг. Зайнятість

працевдатних була питанням державної політики, але конкретний зв'язок чисельності зайнятих з обсягом виробництва не простежувався. Безробіття як соціального явища, властивого ринковій економіці, практично не було. Почалося воно з розпадом соціалістичної системи і розривом технологічних зв'язків між підприємствами колишніх союзних республік, що спричинило зупинення багатьох виробництв, в основному машинобудівної галузі, яка належала до військово-промислового комплексу.

Теорія ринкової економіки обґрунтовує безробіття як явище неминуче, а природний рівень безробіття як середній, навколо якого коливаються реальні рівні.

З безробіттям пов'язані два важливі процеси: прийняття на роботу та звільнення. Працевдатне населення щодо зайнятості чи безробіття перебуває в постійній динаміці: одна частина зайнята — T_z , а інша безробітна — T_σ . Якщо чисельність працевдатних позначити T_k , то чисельність усіх потенційно працевдатних можна записати:

$$T_k = T_z + T_\sigma$$

На цій підставі рівень безробіття визначиться відношенням частини безробітних T_σ до загальної чисельності робочої сили T_k : T_σ/T_k .

Теорія безробіття стверджує, що коли ринок праці перебуває в стані рівноваги, то кількість прийнятих на роботу m_z повинна дорівнювати кількості звільнених m_σ . Оскільки число людей, прийнятих на роботу $m_z T_\sigma$, а кількість звільнених $m_\sigma T_z$, то на зрівноваженому ринку праці ці дві величини повинні бути рівні:

$$m_z T_\sigma = m_\sigma T_z$$

Аналіз взаємозв'язку цих параметрів забезпечує обґрунтування стійкості рівня безробіття, з'ясування причин його коливання. Кількість зайнятих дорівнює різниці між загальною чисельністю робочої сили і чисельністю безробітних: $T_z = T_k - T_\sigma$. Підставивши значення T_z у праву частину, можна отримати:

$$m_z T_\sigma = m_\sigma (T_k - T_\sigma)$$

Для визначення процесу формування рівня безробіття слід поділити обидві частини на T_k :

$$m_z (T_\sigma/T_k) = m_\sigma (1 - T_\sigma/T_k)$$

Тепер необхідно здійснити алгебричне перетворення цього рівняння на його загальний вигляд, перенісши відно-

шення T_6/T_k у ліву частину, а решту параметрів у праву:

$$T_6/T_k = m_3 / (m_3 + m_6).$$

Отже, рівень безробіття T_6/T_k залежить від інтенсивності показників прийняття на роботу і звільнення. Якщо $m_3 = m_6$, то рівень безробіття незмінний. За $m_3 > m_6$ зростає рівень зайнятості, а за $m_3 < m_6$ — рівень безробіття. Співвідношення параметрів прийняття і звільнення з роботи характеризують політику уряду, місцевої влади щодо регулювання зайнятості. Влада повинна намагатися знизити природний (середній) рівень безробіття. Її політика має впливати або на зниження показника звільнення з роботи, або на підвищення показника прийняття на роботу. Однак статистика українського ринку праці підтверджує, що переважає тенденція $m_3 > m_6$, тобто звільнення з роботи не перевищує прийняття. Наприклад, звільнення працівників у 1998 р. становило — $m_6 = 273,3$ тис. осіб при попиті на працю — $34,6$ тис. осіб, а працевлаштування — $m_3 = 390,6$ тис. осіб.

В Україні існують програми перепідготовки, страхування від безробіття тощо, які певною мірою сприяють зайнятості, дещо пом'якшують економічні проблеми безробітних.

Однак структурні перетворення у вітчизняній економіці, спрямовані на підвищення рівня зайнятості, відбуваються дуже повільно і болісно. Безробіття є відчутною соціальною проблемою. Повільна реструктуризація (глибокі якісні та сутнісні структурні зміни економічної системи) економіки, відставання в перепідготовці вивільнених працівників породжують проблему невідповідності структури пропозиції праці та робочих місць. Найскладнішою ця проблема є в машинобудівному комплексі, технології якого застарілі, а продукція не має попиту. Дефіцит коштів на його реструктуризацію унеможлиблює застосування в цій галузі вивільнених працівників. Вони змушені реєструватися на біржі праці, шукати нові місця роботи, змінювати вид діяльності, професію, виїжджати за кордон на пошуки роботи. Загальну картину ринку праці в Україні ілюструють статистичні дані за 2000 р. (табл. 4.9).

Дані фіксують тенденцію переважання прийняття на роботу і зниження середнього рівня безробіття, однак він ще досить високий — 10—13% (оптимальний — 1,5—2%). Такий розрив між природним і реальним рівнем безробіття в Україні зумовлений необхідністю певного часу на пошук відповідної роботи безробітним, а також на пошук

Таблиця 4.9

Показники звільнення і прийняття на роботу в Україні за 2000 р.

Показник	Всього	у тому числі			із загальної кількості осіб	
		робочі місця	посади службовців	місця, які не потребують професійної підготовки	жінки	молодь у віці до 28 р.
Вивільнено	254 139	28 524	95 478	30 137	151 558	24 286
Попит	68 240	47 600	16 499	4141	13 450	13 256
Працевлаштування	597 049	345 681	140 493	110 875	281 563	234 266

За статистичним щорічником України за 2000 р.

потрібного працівника працедавцем. Безробіття, зумовлене необхідністю певного часу для встановлення відповідності між робітниками і робочими місцями, називають *фрикційним*. Оскільки структурні зрушення відбуваються постійно і працівникам потрібний певний час для зміни виду чи місця роботи, фрикційне безробіття є стабільним.

В Україні проблему безробіття спричинили не лише структурні перетворення, а й зупинення, банкрутство значної кількості промислових підприємств, особливо машинобудівного комплексу. Можливе загострення проблеми безробіття в першому десятилітті нинішнього століття, оскільки понад 54% підприємств української економіки є збитковими.

Уряд України зацікавлений у зниженні середнього (природного) рівня безробіття, оскільки це забезпечує позитивне ставлення населення до його діяльності. Одним із методів зниження рівня безробіття є скорочення часу для пошуку роботи безробітним. З цією метою державні органи зайнятості інвентаризують, систематизують вільні робочі місця на підприємствах і в організаціях та інформують населення про них через свої відділи. Ця система добре себе зарекомендувала як у світі, так і в Україні. Працевлаштування відбувається не лише в державному, а й у приватному секторах економіки. Такі заходи знижують природний рівень безробіття.

Для пом'якшення соціально-економічних негараздів безробітних існують програми страхування від безробіття.

Реалізація їх спричиняє зростання фрикційного безробіття, оскільки безробітні певний час отримують грошові субсидії у розмірі певного відсотка від попередньої заробітної плати. Платниками до фонду безробітних є зайняті в економіці працівники. Однак субсидії, пов'язані з безробіттям, виплачують протягом обмеженого часу.

Пошук роботи з гідним рівнем заробітної плати є для українського безробітного першочерговою проблемою. За переходу до ринку працевластувачі намагаються обмежити кількість робочих місць, зберігаючи відносно високий рівень заробітної плати своїм працівникам. Це їм вигідніше, ніж залучення більшої кількості зайнятих з меншим рівнем реальної заробітної плати. Внаслідок цього пропозиція праці перевищує попит і виникає фрикційне безробіття (рис. 4.13).

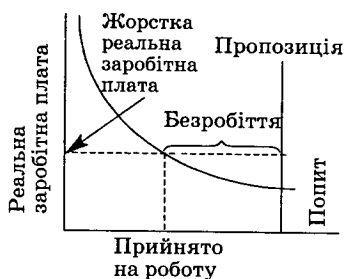

Рис 4.13. Графічна інтерпретація залежності рівня безробіття від рівня реальної заробітної плати

Тому працевластувачі намагаються утримувати дещо вищий рівень реальної заробітної плати, ніж зрівноважений попитом на працю і пропозицією робочої сили (на графіку — точка перетину кривої попиту і прямої пропозиції праці). Така поведінка працевластувачів характерна для країн з розвинутою ринковою економікою. Причинами твердості заробітної плати є:

- законодавство про мінімальну заробітну плату;
- монопольний вплив профспілок;
- установлення підприємствами стимулюючої заробітної плати.

В Україні ринок праці розвивається одночасно з вирішенням проблем реструктуризації економіки, а безробіття породжене здебільшого структурними змінами. Вони затягуються через відсутність капіталовкладень в економіку,

Жорсткість (твердість) рівня реальної заробітної плати є однією з причин безробіття. Але, очевидно, більшу вагу має економічний чинник, зокрема величина прибутку підприємства. Менша кількість продуктивно працюючих виробників забезпечує більший прибуток підприємству, а собі — вищу заробітну плату. Важливо, щоб працівники були висококваліфікованими, продуктивно виконували виробничі функції.

політичного й економічного консенсусу щодо радикальних економічних реформ. Відсутність радикальних структурних змін в економіці призводить до негативних зрушень у структурі безробіття:

— кількість осіб, які мали статус безробітних, зростає з 637 тис. у 1998 р. до 1003 тис. у 1999 р.;

— кількість осіб, які мали статус безробітних 1 рік і більше — з 22,6% у 1998 до 28% у 1999 р.;

— середня тривалість безробіття зростає з 8 місяців у 1998 до 9 місяців у 1999 р.;

Проблема безробіття в Україні загострюється і посилює стагнацію економічної системи загалом. Ця ситуація потребує не лише економічних, а й політичних рішень, які б забезпечили приплив зарубіжного капіталу в економіку України. Певною мірою впливають на стан зайнятості й зниження безробіття програма професійної перепідготовки безробітних, страхування з безробіття, законодавство про право на працю. Однак лише оновлення основного капіталу і створення виробництв на основі новітніх технологій, які забезпечать конкурентоспроможність української продукції на світових ринках, може підвищити зайнятість населення та забезпечити економічне зростання.

Запитання. Завдання

1. Оцініть стан економіки, управління і правопорядку, якщо розкрадання державного або колективного майна в Україні за даними статистичного щорічника за 1998 р. характеризується такими показниками (тис. грн.): 1985 р. — 41,4; 1990 — 67,8; 1995 — 151,5; 1997 — 111,5; 1998 р. — 102,2.

2. Обґрунтуйте взаємозв'язок між податковою системою в Україні та тіньовою економікою, якщо ухилення від сплати податків має таку тенденцію (тис. грн.): 1995 р. — 3,6; 1997 — 8,8; 1998 р. — 10,5.

3. За даними аналізу тіньової економіки у рослинницькому секторі сільськогосподарського комплексу, протягом 1991—1999 рр. не додано зерна на суму до 10 млрд. дол. США. Яку це становить частку від ВВП України в середньому за рік? Які політичні, економічні та соціальні наслідки це породжує?

4. За даними аналізу тіньової економіки, у тваринницькому секторі сільськогосподарського комплексу, протягом 1991—1999 рр. вилучено худоби на суму 56 млрд. дол. США. Яку це становить частку від ВВП України в середньому за рік? Які можна було б вирішити політичні, економічні та соціальні проблеми в Україні, подолавши це явище?

5. Оцініть індекси споживчих цін (індексів інфляції) у 2000 р., які до попереднього місяця на усі товари та послуги становили: січень — 104,6%, червень — 103,7, липень — 99,9, грудень — 101,6%.

6. Оцініть індекси інфляції на продовольчі товари у 2000 р., які до попереднього місяця становили: січень — 105,5%, червень — 103,3, липень — 99,6, грудень — 102,3%.

7. Оцініть індекси інфляції на непродовольчі товари у 2000 р., які до попереднього місяця становили: січень — 101,3%, червень — 100,7, липень — 100,6, грудень — 100,2%.

8. Оцініть індекси інфляції на послуги у 2000 р., які до попереднього місяця становили: січень — 105,4%, червень — 100,4, липень — 100,5, грудень — 100,3%.

9. Рівень безробіття в Україні за даними 2000 р. характеризується показниками: всього — 11,7%, у тому числі жінки — 11,7, чоловіки — 11,7, міське населення — 13,7, сільське населення — 6,8%. Оцініть за цим критерієм стан економіки в Україні.

10. Економічна активність населення в Україні у 2000 р. характеризувалася показниками: всього економічно активного населення — 23 127,4 тис. осіб, жінки — 11 230,8, чоловіки — 11 896,6 тис. осіб; зайняті — 20 419,8 тис. осіб, жінки — 9915,4, чоловіки — 11 514,4 тис. осіб; безробітні — 2707,6 тис. осіб, жінки — 1315,4, чоловіки — 1392,2 тис. осіб. На які висновки наводить вас ця інформація?

5.

Міжнаціональний ринок

Рівноправна міжнаціональна торгівля є економічно вигідною кожній нації, вона — основний елемент міжнаціонального ринку, на якому формуються попит і пропозиція на товари, послуги, капітал, а також здійснюється їх експорт та імпорт.

Міжнаціональний ринок — сфера стійких товарно-грошових відносин між країнами, взаємопов'язаними участю в міжнаціональному поділі праці.

Зародження міжнаціонального ринку припадає на XVI—XVII ст. — період початкового нагромадження капіталу, остаточне формування якого завершилося на межі XIX—XX ст.

Сучасний міжнаціональний ринок є сферою обміну товарів, послуг, капіталів між країнами різного рівня розвитку і ґрунтується на міжнаціональному поділі праці. Закономірності його розвитку впливають із об'єктивних економічних законів, зокрема закону товаровиробництва, закону товарообміну і закону господарської збалансованості, що зумовлює гостру конкуренцію за сфери збуту товарів, інвестування капіталу, отримання сировини і нагромадження інформації, впровадження принципів співпраці та рівнопартнерства, стабільного економічного розвитку, економічної та політичної інтеграції. Провідну роль на між-

національному ринку відіграють високорозвинуті країни. Натепер понад 70% зовнішньоторговельного обороту промислово розвинутих країн припадає на взаємну торгівлю, 25% — на торгівлю з країнами, що розвиваються, 5% — на пострадянські країни.

У розвинутих країнах світу виробляється 3/4 ВВП світової економіки. Серед них виділяються сім провідних — США, Японія, Німеччина, Великобританія, Франція, Італія і Канада, на які припадає майже 2/3 ВВП, більше 1/2 експорту і 4/5 закордонних капіталовкладень. США, Європейський Союз і Японія є лідерами трьох центрів світової економіки і міжнаціонального ринку — американського, західноєвропейського та японського. Головні особливості розвитку економіки цих країн визначаються розвитком міжнаціональних торговельних зв'язків, посиленням вільного руху товарів, капіталів, праці, що стимулювало розвиток НТП, структурні зрушення на користь сучасних галузей, зростання середнього і дрібного підприємництва, кількості міжнаціональних корпорацій тощо. Міжнародні товарно-грошові відносини спонукали розвиток економічних інтеграційних зв'язків, об'єднання національних економік на основі уніфікованих правових норм.

5.1. Відкрита економіка

У світовому господарстві існує два види економічних систем.

1. Закрита економіка, в якій рух товарів здійснюється лише в межах державних кордонів. У тотожності національних рахунків позначено три напрями: споживання домашніх господарств — C , споживання держави — B і капітальні вкладення — K . Оскільки йдеться про розподіл валового випуску V , то загальна формула закритої економіки матиме вигляд:

$$V = C + B + K.$$

2. Відкрита економіка, в якій рух товарів виходить за межі національних чи державних кордонів, тобто в економічну модель залучаються процеси зовнішньої торгівлі й міжнародних фінансових відносин. Світові ринки мають надзвичайно велике значення для національних економік, які в більшості країн світу є відкритими. Для них характерні експорт E та імпорт I частини вироблених товарів.

Відкриті економіки отримують і надають кредити на світових фінансових ринках.

Відкрита економіка — економічна система, де розвивається спеціалізація виробництва товарів і послуг, в яких країна досягає найбільших успіхів, і здійснюється їх вільний експорт та імпорт.

Формула розподілу продукту у відкритій економіці:
$$B = C + B + K + (E - I).$$

Для більшості відкритих економік характерні такі ознаки:

- широкий спектр товарів зарубіжного виробництва на споживчому ринку;
- розвинутий валютний ринок, тобто вільний обмін (купівля-продаж) національної та зарубіжної валюти;
- вільний рух капіталів, праці, ресурсів, товарів між країнами.

У сучасних умовах жодна національна економічна система не може бути закритою, тобто не може не вступати у відносини торгівлі та різноманітного обміну з іншими країнами. Розвинуті країни світу досягли свого рівня завдяки політиці «відкритих дверей» для капіталу і товарів. Це забезпечує спеціалізацію виробництва товарів і послуг, в яких країна може мати найкращі результати, та їх вільний експорт та імпорт.

Особливістю відкритої економіки є правильний розрахунок національного доходу через систему національних рахунків, відстеження руху капіталу і товарів за експортно-імпортними операціями. Індикатором стану національної економіки стосовно національних економік інших країн є обмінний курс національної грошової одиниці до валют інших країн.

Особливості функціонування національної економіки залежать від того, на якій системі обмінного курсу валюти (плаваючій чи фіксованій) вона базується. Країни з розвинутою ринковою економікою обґрунтовують перевагу плаваючого обмінного курсу, хоч це питання й досі залишається дискусійним.

Розрахунок національного доходу у відкритій економіці

У процесі розрахунку національного продукту для відкритої економіки через співвідношення експорту та імпорту мають значення такі макроекономічні особливості:

— потік товарів і послуг через національні кордони тісно пов'язаний з потоком капіталу для фінансування нагромадження, про що свідчать тотожності національних рахунків;

— особливості потоків товарів і капіталів залежать від того, кредитором чи позичальником є країна на світовому ринку, а також від того, наскільки її політика і політика інших держав позначається на особливостях та обсязі цих потоків;

— особливості потоків залежать від цін, за якими країна торгує на світовому ринку, від курсу, за яким її валюта обмінюється на валюти інших держав.

Розподіл вироблених в економіці товарів і послуг має певну логіку. У закритій економіці все продається всередині країни і всі витрати поділяються на три частини — споживання домашніх господарств, державне споживання та капіталовкладення. У відкритій економіці частина виробленої продукції продається всередині країни, а частина — на зовнішніх ринках.

Вироблену у відкритій економіці продукцію теж можна розподілити на частини, включаючи вивезення певної її кількості за кордон (експорт):

— споживання вітчизняних товарів і послуг — C' ;

— споживання державою вітчизняних товарів і послуг — B' ;

— капітальні вкладення на виробництво вітчизняних товарів і послуг — K' ;

— експорт товарів і послуг, вироблених в країні — E ;

— загальний обсяг виробленого національного продукту — B .

Задекларовані показники витрат можна подати такою вихідною формулою:

$$B = C' + B' + K' + E.$$

Сума перших трьох компонентів $C' + B' + K'$ є вартістю внутрішніх витрат на виробництво вітчизняних товарів. Величина E характеризує величину витрат іноземців на товари і послуги, вироблені всередині країни. При тому величина внутрішніх витрат на всі товари і послуги є сумою внутрішніх витрат на вітчизняні та витрат на вироблені за кордоном товари і послуги. Тому загальний обсяг споживання C дорівнюватиме сумі обсягу споживання вітчизняних товарів і послуг C' і сумі споживання товарів і послуг, вироблених за кордоном C'' . Тоді загальне споживання:

$$C = C' + C''.$$

Аналогічно можна записати витрати на споживання держави: $B = B' + B''$ і витрати капітальних вкладень на виробництво товарів і послуг: $K = K' + K''$.

Взявши за основу вихідну формулу, можна вивести формулу розрахунку внутрішніх витрат:

$$\begin{aligned} C' &= C - C''; \\ B' &= B - B''; \\ K' &= K - K''. \end{aligned}$$

Підставивши розрахункові значення внутрішніх витрат у вихідну формулу $V = (C - C'') + (B - B'') + (K + K'') + E$, після перегрупування отримаємо $V = C + B + K + E - (C'' + B'' + K'')$, звідки сума внутрішніх витрат на товари і послуги, вироблені за кордоном ($C'' + B'' + K''$) є величиною витрат на імпорт — I . Тоді загальна тотожність національних рахунків матиме такий вираз:

$$V = C + B + K + E - I.$$

Оскільки витрати на імпорт включені у валову величину внутрішніх витрат ($C + B + K$) і ці товари та послуги не є частиною продукції, виробленою всередині країни, витрати на імпорт входять у тотожність зі знаком мінус. Відповідно чистий експорт $ЧЕ$ обчислюють як різницю між експортом й імпортом:

$$ЧЕ = E - I.$$

Тоді головна тотожність національних рахунків буде такою:

$$V = C + B + K + ЧЕ.$$

Величина витрат на продукцію, вироблену всередині країни, є сумою споживання, державних витрат, капітальних вкладень і чистого експорту. Звідси можна розрахувати чистий експорт:

$$ЧЕ = V - (C + B + K).$$

Це дає підстави для таких висновків:

— якщо величина випуску перевищує внутрішні витрати, то величина чистого експорту виражається зі знаком плюс, оскільки експортовано було різницю між кількістю виробленого і спожитого товару;

— якщо величина випуску менша, ніж внутрішні витрати, то величина внутрішнього експорту виражається зі

знаком мінус, оскільки імпортовано було різницю між виробленим і спожитим товаром.

Ці висновки важливі при регулюванні валового випуску і валових витрат.

Рахунок руху капіталу і рахунок поточних операцій

У ринковій економіці товарні ринки тісно взаємодіють із фінансовими. Цей взаємозв'язок дуже важливий для здійснення політики національно-економічного регулювання. Про це свідчать перетворення головної тотожності національних рахунків $V = C + B + K + ЧЕ$ з урахуванням капітальних вкладень і заощаджень.

Виразувавши з обох частин рівняння C і B , можна отримати нову рівність:

$$V - C - B = K + ЧЕ.$$

Величина $V - C - B$ — це національні заощадження Z , тобто сума приватних ($V - П - C$) і державних заощаджень ($П - B$):

$$Z = (V - П - C) + (П - B).$$

Розкриття дужок дасть:

$$Z = V - C - B.$$

Підставивши значення національних заощаджень у попередню формулу, отримаємо:

$$Z = K + ЧЕ.$$

Перенесення усіх членів рівності у ліву частину дасть:

$$(K - Z) + ЧЕ = 0.$$

Ця форма запису головної тотожності національних рахунків засвідчує зв'язок між міжнародними потоками капіталів ($K - Z$) і товарів та послуг $ЧЕ$.

$(K - Z)$ — це рахунок руху капіталу платіжного балансу, який виражає надлишок внутрішніх капіталовкладень над внутрішніми заощадженнями. Капіталовкладення можуть перевищувати заощадження країни, оскільки вкладники нерідко фінансують капітальні нагромадження за рахунок позик на світових фінансових ринках.

Величина $ЧЕ$ має назву поточного рахунка (рахунка поточних операцій) платіжного балансу. Це — сума, отримана з-за кордону за чистий експорт.

Головна тотожність національних рахунків стверджує, що рахунок руху капіталу $K - Z$ і поточний рахунок платіжного балансу $ЧЕ$ зрівноважені — $(K - Z) + ЧЕ = 0$. Сальдо рахунка руху капіталу плюс сальдо рахунка поточних операцій дорівнює нулю. Це кількісно однакові величини, тільки з різними знаками — одна з плюсом, інша — з мінусом. Якщо величина $K - Z$ є додатною (+), а $ЧЕ$ — від'ємною (-), у підсумку будуть:

- позитивне сальдо руху капіталу;
- від'ємне сальдо поточного рахунка платіжного балансу.

Це означатиме, що країна бере позики на світових фінансових ринках і більше товарів імпортує, ніж експортує.

Якщо величина $K - Z$ є від'ємною (-), а $ЧЕ$ — додатною (+), то це свідчить про дефіцит рахунка руху капіталу і додатне сальдо поточного рахунка платіжного балансу. На цій підставі можна зробити висновок, що країна більше експортує, ніж імпортує і є кредитором на світових фінансових ринках.

Аналіз рахунків руху капіталу і рахунка поточних операцій свідчить, що вони взаємозв'язані. Оскільки ці рахунки відображають реальний стан економіки на певний момент, вони є основою економічної політики на перспективу. Міжнародні потоки товарів і послуг ($E - I$) тісно пов'язані з потоками засобів для нагромадження капіталів ($K - Z$). Збільшення капіталовкладень в економіку змінює співвідношення E/I . Оскільки рахунок руху капіталу $K - Z$, то вплив економічної політики $E - I$ завжди можна визначити, досліджуючи вплив її конкретного вияву на капіталовкладення K і заощадження Z :

- політика, яка стимулює капіталовкладення K , має своїм наслідком додатне (+) сальдо рахунка руху капіталу і від'ємне (-) сальдо поточного рахунка;

- політика, яка стимулює зростання заощаджень Z , спричиняє від'ємне (-) сальдо рахунка руху капіталу і додатне (+) сальдо рахунка поточних операцій платіжного балансу.

У відкритій економіці низький рівень заощаджень, тобто надмірне споживання, призводить до зростання зовнішнього боргу, який доводиться повертати з відсотками. Якщо боргом є не інвестиційні товари, а предмети споживання, це ускладнює економічне становище країни. Від'ємне сальдо поточного рахунка ($-ЧЕ$) ще не означає складної ситуації, якщо країна запозичує ресурси для капіталовкладень, які забезпечують зростання валового ви-

пуску і національних заощаджень. У такому разі додатне сальдо рахунка руху капіталу ($K > Z$) і від'ємне сальдо поточного рахунка ($E < I$) характеризуватимуть початок економічного зростання, яке в перспективі може забезпечити протилежні співвідношення ($K < Z$) і ($E > I$). Ці процеси опосередковуються співвідношенням цін на товари, вироблені в країнах, через вартість їх національних валют.

Обмінні курси. Національна валюта у межах країни виконує функції засобу платежу, міри вартості, засобу обігу, засобу заощадження.

Функція міри вартості є чи не найважливішою для характеристики загального стану національної економіки і мінової вартості національних товарів щодо аналогічних товарів інших країн. Певною мірою можна вважати, що вартості товарів різних країн співвідносяться як вартості їх національних валют. Чим вищий рівень розвитку економіки країни, тим вища вартість її товару і національної грошової одиниці. Обмін товарами між країнами відбувається через обмін національних валют. А сам обмінний курс валют двох країн є ціною, за якою між ними відбувається обмін валют, а надалі — товарів. Розрізняють два види обмінних курсів: номінальний і реальний.

Номінальний обмінний курс — це відносна ціна валют двох країн. Наприклад, номінальний курс української гривні виражається відношенням певної кількості доларів до однієї гривні. У 1996 р., коли було запроваджено в обіг гривню, номінальний її курс становив:

$$0,588 \text{ дол. США} = 0,588 \text{ дол. США} / 1 \text{ грн.}$$

Відповідно номінальний курс долара США щодо української гривні становив:

$$1,7 \text{ грн.} = 1,7 \text{ грн.} / 1 \text{ дол. США}$$

У 2002 р. ці співвідношення номінальних курсів змінилися:

— номінальний курс гривні становив: $0,188 \text{ дол. США} = 0,188 \text{ дол. США} / 1 \text{ грн.}$;

— номінальний курс долара США становив: $5,32 \text{ грн.} = 5,32 \text{ грн.} / 1 \text{ дол. США}$.

Отже, за 1996—2002 рр. відбулося різке зниження курсу української гривні — девальвація — і пропорційне зростання курсу американського долара на валютному ринку України.

Співвідношення вартості української гривні й американського долара засвідчує слабкість української економі-

ки порівняно з економікою США. Це стосується темпів економічного зростання, структури національного продукту, якості й асортименту товарів, експорту, імпорту та ін.

Реальний обмінний курс — це відносна ціна товарів, вироблених у двох країнах. Він демонструє співвідношення, в якому можна обмінювати товари однієї країни на товари іншої. Це співвідношення залежить від цін товарів у національних валютах і курсу, за яким обмінюються, наприклад гривня і долар США.

Прийнявши, що номінальний обмінний курс гривні z — кількість доларів за 1 грн., u — рівень цін товарів в Україні, виражений у гривнях, u' — рівень цін товарів у США, виражений у доларах, реальний обмінний курс z' можна подати такою формулою:

$$z' = z \times u / u'.$$

Реальний обмінний курс між двома країнами розраховують на основі показників номінального обмінного курсу і рівня цін на їх території. Це дає підстави для таких важливих висновків:

— якщо реальний обмінний курс високий, зарубіжні товари є відносно дешевими, а вироблені у своїй країні товари — відносно дорогими;

— якщо реальний обмінний курс низький, зарубіжні товари є відносно дорогими, а вироблені у своїй країні товари — відносно дешевими;

— якщо реальний обмінний курс низький і ціни вітчизняних товарів відносно низькі, то населення менше купуватиме зарубіжні, а більше вітчизняні товари, а величина чистого експорту ($\uparrow ЧЕ = E - I$) зростатиме, тобто сальдо буде додатним;

— якщо реальний обмінний курс високий і ціни вітчизняних товарів відносно високі, то населення більше купуватиме зарубіжні товари, а менше вітчизняні, тоді величина чистого експорту зменшуватиметься ($\downarrow ЧЕ = E - I$), сальдо буде від'ємним;

— чистий експорт $ЧЕ$ має обернену залежність щодо реального обмінного курсу z' , тобто чистий експорт реального обмінного курсу: $ЧЕ = ЧЕ(z')$.

Зміцнення обмінного курсу вітчизняної валюти позитивно впливає на розвиток економіки країни, а між створенням ВВП і обмінним курсом існує тісний безпосередній зв'язок.

Чинники реального обмінного курсу. Чинниками реального обмінного курсу є співвідношення елементів ра-

хунку поточних операцій, тобто чистий експорт $ЧЕ$, взаємопов'язаний з елементами рахунку руху капіталу ($K - Z$). З цього можна зробити висновок, що реальний обмінний курс перебуває у таких залежностях:

— чим вищий реальний обмінний курс, тим дорожчі вітчизняні товари порівняно з зарубіжними, тим нижчий чистий попит на них на зовнішніх ринках і тим менша величина додатного сальдо поточного рахунку платіжного балансу;

— рахунок поточних операцій ($E - I$) повинен зрівноважити рахунок руху капіталу ($K - Z$):

$$E - I = K - Z.$$

Заощадження залежать від функції споживання і бюджетно-податкової політики, а капіталовкладення — від функції капіталовкладень і світової відсоткової ставки r^* . Якщо $Z > K$, то ні заощадження, ні капіталовкладення не залежать від реального обмінного курсу.

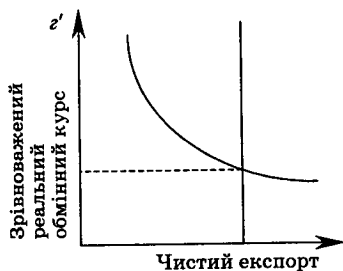

Рис 5.1. Чинники реального обмінного курсу

На графіку (рис. 5.1) крива, яка показує залежність між чистим експортом і реальним обмінним курсом, нахилена вниз. Чим вищий реальний обмінний курс, тим менший чистий експорт. Оскільки за $Z > K$ реальний обмінний курс не впливає на їхні параметри, то на графіку їх крива представлена вертикальною лінією, тобто величиною незмінною. У точці, яка зрівноважує реальний об-

мінний курс з функцією чистого експорту, пропозиція гривень, отримана внаслідок операцій з капіталом, зрівноважує попит на гривні, необхідні для поточних операцій або для зовнішньої торгівлі.

Чинники номінального обмінного курсу. Формулу номінального обмінного курсу можна вивести з формули $z' = z \times u / u'$. У зв'язку з цим номінальний обмінний курс можна записати так:

$$z = z' u' / u.$$

Номінальний обмінний курс залежить від реального та від співвідношення цін на товари різних країн. Визначаючи номінальний обмінний курс гривні стосовно долара

США, передусім слід зіставити ціни на аналогічні товари в Україні й у США. Якщо зростають ціни в Україні (u — у знаменнику), то відношення u'/u зменшуватиметься і номінальний обмінний курс z теж, оскільки гривня коштуватиме менше, тобто менша буде її купівельна спроможність. За цих умов зростатиме курс долара США: за 1 дол. США можна більше придбати гривень. Така тенденція певною мірою вигідна для стимулювання експорту. Якщо зростають ціни у США — u' , то номінальний обмінний курс зростає, оскільки купівельна спроможність долара США знизилася: за 1 грн. можна більше придбати доларів США. Така тенденція вигідна для імпорту споживчих та інвестиційних товарів в Україну із США. Оскільки на номінальний обмінний курс впливає зміна цін на товари у різних країнах, тобто інфляція — I_z , очевидно, що номінальний обмінний курс залежить від темпів інфляції, наприклад в Україні I_u і в США I'_u :

$$I_z = I'_z + I_u + I'_u.$$

Це засвідчує залежність індексу зміни номінального обмінного курсу I_z від індексів зміни реального обмінного курсу — I'_z , індексів інфляції у США — I'_u і в Україні — I_u . Рівняння також свідчить:

— якщо індекс інфляції в Україні вищий, ніж у США, то індекс номінального обмінного курсу гривні знижуватиметься і за гривню все менше можна буде придбати доларів США;

— якщо індекс інфляції в Україні нижчий, ніж у США, то індекс номінального обмінного курсу гривні зростатиме і за гривню можна буде все більше придбати доларів.

Орієнтиром може бути стан національної економіки, за якого курс гривні: 1 дол. США = 1 грн. Це свідчило б, що за основними параметрами економіка України досягла рівня економіки США. Досягнення і утримання такого співвідношення вимагає забезпечення дуже високого рівня інституційних передумов, капіталовкладень, віддачі праці. На нинішньому етапі це неможливо.

Запитання. Завдання

1. На основі рівняння розподілу продукту в закритій економіці $V = C + B + K$ оцініть тенденції економіки у правій частині рівняння, якщо V зростає і якщо V знижується.

2. На основі рівняння розподілу продукту у відкритій економіці $B = C + B + K + (E - I)$ оцініть стан економіки, якщо: 1) $ЧЕ = 0$; 2) $ЧЕ > 0$; 3) $ЧЕ < 0$.

3. Чистий експорт в Україні за 1998 р. становив понад 3 млрд. грн. зі знаком мінус. Якщо чистий експорт буде доведено у 2002 р. до нуля, як це позначиться на рівні споживання і капіталовкладеннях?

4. Формула $Z_n = B - П - С$ відображає приватні заощадження, а $Z_d = П - Б$ — державні заощадження. Які процеси відбуватимуться в економіці, якщо податки $П$: зростатимуть; знижуватимуться?

5. Дано рівняння головної тотожності національних рахунків $(K - Z) + ЧЕ = 0$. Поясніть стан економіки, якщо $(K - Z) > 0$ і якщо $ЧЕ > 0$.

6. Порівняйте економіку виробництва промислової продукції у відсотках до 1990 р. За період 1991 і 1999 рр. відповідно: Україна — 95,2 і 51,1; Китай — 115, а в 1998 році — 367; Індія — 101 і 170; Австрія — 100 і 121; Бельгія — 98 і 111; Італія — 99 і 111,7; Нідерланди — 102 і 117; Німеччина — 104 і 110; Норвегія — 103 і 137,5; Росія — 92 і 50; Великобританія — 96 і 110; США — 98 і 140;

5.2. Регулювання потоків рахунка руху капіталу

За допомогою системи національних рахунків відстежують рух капіталу в країні і з країни, одержують інформацію про обсяги та інтенсивність потоків капіталу. Завдання полягає в тому, щоб заходами внутрішньої та зовнішньої політики оптимізувати приплив і вивезення капіталу, оскільки це сприяє оптимізації структури і темпів зростання економіки загалом. Надмірний приплив капіталу може спричинити високі капіталовкладення, темпи виробництва, навіть перевиробництво, а вивезення капіталу — навпаки. Заходами урядової політики можуть бути податки, регулювання капіталовкладень через встановлення відсоткової ставки, збільшення чи зменшення заощаджень загалом.

Існує взаємозв'язок потоків руху капіталу з іншими компонентами головної тотожності національних рахунків, формула якої має такий вигляд:

$$B = C + B + K + ЧЕ.$$

Взявши її за основу, рівняння потоків рахунку руху капіталу K можна вивести перегрупуванням правої частини рівняння елементів $C + B + ЧЕ$ у ліву, помінявши перед ними знак «+» на знак «-»:

$$B - C - B - ЧЕ = K.$$

Ця формула дає змогу з'ясувати розмір частки українських капіталовкладень у світову економіку і зарубіжних в українську та рівень національних заощаджень. Рівновага світових капіталовкладень у світових заощадженнях визначає світову відсоткову ставку p^* . Українська відкрита економіка не здатна впливати на величину світової відсоткової ставки. Її капіталовкладення і національні заощадження дуже малі. За таких обставин зростає внутрішня і зовнішня заборгованість країни, яка цілком підпорядковується світовій відсотковій ставці за необхідності зовнішніх запозичень для внутрішніх капіталовкладень. Отже, реальна відсоткова ставка всередині малої відкритої економіки p дорівнює світовій відсотковій ставці: $p = p^*$.

Прийнявши, що $ЧЕ = 0$, можна з'ясувати сутність національних заощаджень. Це рівнозначно тому, що мала економіка є закритою, тобто товари не експортуються і не імпортуються. Формула матиме вигляд:

$$B - C - B = K.$$

Ліва частина отриманого виразу характеризує ту частину валового випуску, яка залишається після задоволення попиту домашніх господарств і держави. Цю частину валового випуску називають національними заощадженнями Z .

З формули можна виділити заощадження домашніх господарств, вилучивши сплату ними податків $B - \Pi - C$, і заощадження держави, які формуються з невикористаних податкових платежів до бюджету $\Pi - B$. Отже, рівняння з врахуванням приватних заощаджень $(B - \Pi - C)$ і державних заощаджень $(\Pi - B)$ буде таким:

$$(B - \Pi - C) + (\Pi - B) = K.$$

Підставивши знак національних заощаджень Z у ліву частину рівняння, а у праву — залежність капіталовкладень від відсоткової ставки, отримаємо:

$$Z = K(p).$$

Функція капіталовкладень стверджує, що чим вища відсоткова ставка, тим меншими є капіталовкладення, тим більше витрачається заощаджень на їх одиницю.

Зміна кожного з компонентів розгорнутого рівняння національних заощаджень $(B - \Pi - C) + (\Pi - B) = K(p)$ може вплинути на економічну політику уряду країни і важелі регулювання економіки. Найважливішим компонентом рівняння є величина валового випуску — B . Чим більший

за обсягом валовий випуск, тим вищими будуть компоненти, крім відсоткової ставки, яка може зменшуватися. Прийемо, що валовий випуск є незмінним, відповідно незмінними є національні заощадження, очевидно, незмінними будуть і капіталовкладення, які підтримуватимуть постійними задіяний капітал \bar{K} і чисельність зайнятих \bar{T} :

$$\bar{B} = F(\bar{T}, \bar{K}).$$

Ця рівновага утримуватиметься відсотковою ставкою, яка регулюватиме витрати заощаджень на капіталовкладення.

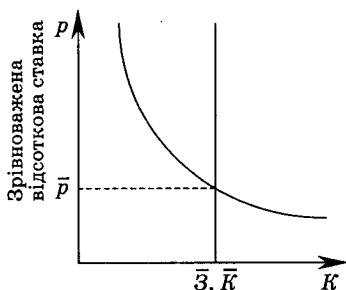

Рис 5.2. Рівновага заощаджень і капіталовкладень

Крива $K(p)$ (рис 5.2) свідчить, що за зростання заощаджень зростатимуть і капіталовкладення, оскільки зменшуватиметься відсоткова ставка. За незмінних заощаджень \bar{Z} незмінними будуть капіталовкладення \bar{K} і відсоткова ставка \bar{p} .

Національні заощадження Z можна поділити на приватні Z_n і державні Z_d :

$$Z_n + Z_d = K(p).$$

Параметри отриманого рівняння використовує уряд у своїй політиці шляхом зміни податків і витрат бюджету. За незмінного валового випуску \bar{B} змінити заощадження, наприклад приватні ($Z_n = \bar{B} - \Pi - C$), можна лише за рахунок зміни (збільшення чи зменшення) заощаджень держави $Z_d = \Pi - B$ або капіталовкладень $K = K(p)$. Аналогічно можуть змінюватися державні заощадження внаслідок зміни приватних заощаджень і змінюватися капіталовкладення від зміни приватних і державних заощаджень. Між змінами компонентів рівняння є обернений зв'язок. Наприклад, уряд може збільшити витрати або за рахунок зменшення споживання домашніх господарств, або за рахунок зменшення капітальних вкладень, ініціювавши зростання відсоткової ставки. Останню залежність ілюструє така нерівність:

$$\bar{Z}_n + Z_d \uparrow \neq K(p).$$

Стрілочка вгору показує збільшення витрат держави за незмінних приватних заощаджень, тобто незмінних податків. Витрати держави вивели з рівноваги обсяг заоща-

джені і величину капіталовкладень, внаслідок чого зменшилися заощадження держави, а закон попиту і пропозиції вимагає рівності між попитом (капіталовкладеннями) і пропозицією (заощадженнями). Оскільки пропозиція зменшилася, то зростає ціна одиниці заощаджень, тобто відсоткова ставка. Отже, відсоткова ставка зростатиме обернено пропорційно зменшенню заощаджень до того рівня, поки не зрівняє реальні капіталовкладення:

$$\bar{Z}_n + Z_\theta \downarrow = K(p \uparrow) \text{ або } \bar{Z}_n + Z_\theta \downarrow = \downarrow K(p \uparrow).$$

Це рівняння показує, як неконтрольовані державні витрати впливають на обсяг виробництва. Зростання відсоткової ставки зменшує капіталовкладення, що знижує кількість основного капіталу, праці, а відповідно — валовий випуск. Державні витрати потребують контролю і узгодження з основними макроекономічними показниками країни.

Структура витрат держави. Основою витрат держави є дохідна частина бюджету. Завданням уряду є виконання соціально-економічних програм без дефіциту бюджету, забезпечення певних заощаджень $Z_\theta = \Pi - B$. Вони є різницею між дохідною часткою і витратами, які представляє величина B . Якщо зростають витрати B , то їх необхідно компенсувати прямими і непрямими податками Π . Тобто, щоб мати заощадження для капіталовкладень, необхідно збільшувати прямі чи непрямі податки, інакше зростатиме дефіцит бюджету $\Pi < B$, а рівняння заощадження буде зі знаком «мінус», тобто засвідчуватиме державну заборгованість: $-Z_\theta = \Pi - B$.

Щоб отримувати заощадження зі знаком «плюс», необхідно інвентаризувати державні витрати, обґрунтовувати їх державну, економічну та соціальну значимість і запроваджувати відповідні заходи щодо їх оптимізації.

Витрати української держави можна поділити на три групи :

1) витрати, пов'язані з утриманням державних органів управління, силових структур, системи освіти, охорони здоров'я та ін.;

2) витрати на надані пільги, субсидії фізичним, юридичним особам за безкоштовне користування громадським транспортом, занижені тарифи комунальних послуг та ін.;

3) розкрадання бюджетних ресурсів чиновниками, які безпосередньо керують їх рухом.

Аналіз цих груп витрат свідчить про неефективність управління національною економічною системою, недосконалість системи розподілу національного продукту, нерозвинуту законодавчу базу, низьку державницьку свідомість управлінських кадрів.

Приватні витрати. До їх складу належать сукупні витрати домашніх господарств. Величина приватних витрат повинна узгоджуватися з доходами, оскільки перевищення витратами доходів призводить до зростання заборгованості. Оберненою величиною до заборгованості є заощадження — залишок доходів після здійснення витрат. Приватні заощадження $Z_n = B - П - С$. Дохід C — це функція двох величин, тобто B — валового доходу і $П$ — податків: $C = C(B - П)$.

Дохід домашніх господарств залежить від зміни величини валового доходу і величини податків:

— C зростає, якщо B зростає, а $П$ незмінні або знижуються;

— C незмінний, якщо B зростає швидше, ніж $П$;

— C незмінний, якщо B і $П$ однаково зростають або зменшуються;

— C зменшується, якщо $П$ зростає, а B незмінний або зменшується;

— C зменшується, якщо $П$ зростає швидше, ніж B .

Дохід домашніх господарств забезпечує витрати:

— на товари короткострокового використання;

— на товари довгострокового використання;

— на оплату послуг.

Номінальний дохід визначається різницею валового доходу і податків, а реальний — рівнем цін на товари і послуги.

Для визначення зв'язку між витратами держави і витратами домашніх господарств доцільно скористатися розгорнутою формулою приватних і державних заощаджень та капіталовкладень: $(B - П - С) + (П - B) = K(p)$.

При цьому валовий дохід є величиною незмінною \bar{B} . Витрати держави, тобто зростання $B\uparrow$, неминуче зумовлюватимуть зростання $П\uparrow$ як дохідної частини бюджету $B\uparrow$. Зростання дохідної частини бюджету можливе лише за рахунок зростання податкових платежів домашніх господарств, що спричинятиме зниження їх доходу $C\downarrow = C(B - П\uparrow)$, оскільки \bar{B} — незмінний. Формула руху витрат держави і домашніх господарств буде такою:

$$(B - П\uparrow - C\downarrow) + (П\uparrow - B\downarrow) = K(p\uparrow).$$

Це рівняння, виражаючи рух грошових ресурсів, характеризує процес переливання доходу домашніх господарств у витрати держави, що призводить до зниження національних заощаджень і капіталовкладень, оскільки зростає відсоткова ставка $p\uparrow$. Якщо врахувати, що приватні та державні капіталовкладення співвідносяться як 9:1, то очевидним буде висновок, що витрати держави здійснюються за рахунок інвестиційних ресурсів домашніх господарств. Капіталовкла-

дення зменшуються внаслідок зростання відсоткової ставки, а рівень споживання знижується внаслідок зростання споживчих цін та непрямих податків, зокрема ПДВ на всі товари і послуги та акцизних зборів на окремі види товарів. Саме такі тенденції спостерігаються в економіці України, що свідчить про негнучкість бюджетної політики уряду.

Запитання. Завдання

1. На основі рівняння розподілу продукту $B = C + B + K + CE$ оцініть стан економіки за умови: $CE = 0$; $CE > 0$; $CE < 0$.

2. Охарактеризуйте стан економіки і політики уряду за умови: 1) відсоткова ставка зменшилася на 3%; 2) відсоткова ставка збільшилася на 3%. Які тенденції у виробництві та споживанні домінуватимуть у першому і другому випадках?

3. Капіталовкладення в економіку незмінні — \bar{K} . За рахунок чого могли зрости заощадження держави на 2%?

4. Приватні заощадження не змінилися — \bar{Z}_p , державні заощадження зменшилися на 2%. Які зміни слід очікувати в економіці?

5. Обґрунтуйте і обчисліть тенденції в економіці за умови: 1) якщо уряд підвищить податкову ставку на 6%; 2) якщо уряд знизить податкову ставку на 6%.

6. Оцініть динаміку капіталовкладень в основний капітал в Україні, якщо вони становили у 1997 р. 12401 млн грн., у 1998 р. — 13 958, у 1999 р. — 17 552, у 2000 р. — 23 629 млн грн.

7. Зробіть порівняльну оцінку динаміки ВВП в Україні з динамікою капітальних вкладень (зап. 6), якщо ВВП становив у 1997 р. 93 365 млн грн., у 1998 р. — 102 593, у 1999 р. — 130 442, у 2000 р. — 172 952 млн грн.

5.3. Регулювання потоків рахунка поточних операцій

Важливими складниками платіжного балансу країни є показники експорту та імпорту товарів, робіт і послуг. Система національних рахунків відстежує обсяги, динаміку і співвідношення експорту та імпорту товарної маси. Показником зіставлення експорту та імпорту товарів і послуг є чистий експорт, який може характеризувати позитивне чи від'ємне товарне сальдо (баланс) країни. Для стабілізації національної економічної системи уряд мусить домагатися позитивного балансу, оскільки це забезпечує нагромадження валютних резервів. За від'ємного сальдо торговельних операцій в країні нагромаджуються борги.

Потоками рахунка поточних операцій є експорт товарів, капіталів, робіт, послуг. Аналогічно імпортом є потоки товарів, капіталів, робіт, послуг, які потрапляють у країну. Країна екпортує товари, щоб виручити кошти, на які за кордоном можна придбати потрібні товари. Співвідношення між сумами виручених від експорту грошей E і затрачених на купівлю потрібних товарів I характеризують стан економіки країни і систему державного регулювання. Різницю між експортом E та імпортом I називають чистим експортом $ЧЕ$:

$$ЧЕ = E - I.$$

В українській економіці експорт в середньому становить 39%, а імпорт — 42% від ВВП. Чистий експорт становить: $39E - 42I = -3ЧЕ$. Це засвідчує дефіцит платіжного балансу 3% від ВВП. За даними статистики 1998 р., це — 3116 млн. грн. на рік або понад 623,2 млн. дол. США, що є фактичним показником щорічного зростання зовнішнього боргу.

Щоб з'ясувати причини зростання зовнішнього боргу України, слід звернутися до головної тотожності національних рахунків: $B = C + B + K + ЧЕ$. З формули її можна вивести формулу чистого експорту:

$$B - C - B - K = ЧЕ.$$

Величина $B - C - B - K$ — це національні заощадження Z . Підставивши значення Z у рівняння чистого експорту, можна отримати: $Z - K = ЧЕ$, тобто сальдо руху капіталу дорівнює сальдо поточного рахунка. Реальний чистий експорт платіжного балансу України ($-ЧЕ$):

$$-Z + K = -ЧЕ.$$

Враховуючи, що капіталовкладення залежать від світової відсоткової ставки p^* , одержимо формулу

$$K(p^*) - Z = -ЧЕ.$$

Отже, це засвідчує позитивне сальдо рахунка руху капіталу і дефіцит поточного рахунка, тобто на початку ХХІ ст. в Україні помітні такі тенденції руху потоків:

- зменшення національних заощаджень — $Z\downarrow$;
- збільшення капіталовкладень — $K\uparrow$;
- зменшення експорту — $E\uparrow$;
- збільшення імпорту — $I\uparrow$.

З урахуванням тенденцій руху капіталу і товарів формулу національних рахунків представлено як динамічний процес:

$$K(p^*)\uparrow - Z\downarrow = E\downarrow - I\uparrow, \text{ де } E\downarrow - I\uparrow = -ЧЕ.$$

Динамічна формула головної тотожності національних рахунків засвідчує наявність загальних негативних тенденцій в економіці України наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. До них належать:

1. *Зменшення національних заощаджень.* Для з'ясування причин зниження національних заощаджень Z було представлено їх у розгорнутій формулі $Z = (B - \Pi - C) + (\Pi - B)$:

$$K(p^*)\uparrow - [(B - \Pi - C) + (\Pi - B)]\downarrow = E\downarrow - I\uparrow.$$

Основним елементом динаміки національних заощаджень є динаміка валового продукту B ($Z = Z(B)$), тобто Z є функцією валового продукту: якщо індекс B зростає, то Z зростає, якщо індекс B знижується, то Z знижується. За 1991—2001 рр. валовий випуск національного продукту стрімко знижувався. Чинники, внаслідок дії яких це сталося, можна з'ясувати на основі виробничої функції

$$B\downarrow = F(T\downarrow, K\downarrow)$$

Стрілочки показують, що зниження валового випуску B відбулося внаслідок зменшення задіяного основного капіталу $K\downarrow$ і чисельності зайнятих $T\downarrow$. Задіяний основний капітал зменшився внаслідок зупинення значної кількості промислових підприємств (особливо машинобудівного комплексу) і зростання безробіття. Це призвело до звуження податкової бази (кількості платників податків) у промисловості. Зросла кількість збиткових підприємств з 40% до 55%, що теж звужувало податкову базу. Не маючи надійної податкової бази, уряд піднімає податкові ставки для тих виробників, які ще працюють ефективно, і не скорочує власних витрат. Збільшення податків $\Pi\uparrow$ за зниження валового випуску $B\downarrow$ призводить до зниження приватних заощаджень: $Z_n\downarrow = B\downarrow - \Pi\uparrow - C\downarrow$, а високі державні витрати зменшували і державні заощадження $Z_o = \Pi\uparrow - B\downarrow$. Це призвело до різкого зменшення національних заощаджень.

2. *Збільшення капіталовкладень.* Світова відсоткова ставка залишилася незмінною, тобто $p^* = \text{const}$. За незмінної світової відсоткової ставки загальний обсяг капіталовкладень теж залишається незмінним. Вони зростають відносно національних заощаджень $K(p^*) - Z\downarrow$, які скорочуються. Внаслідок цього з'являється надлишок капіталовкладень відносно заощаджень. Зменшення заощаджень спричиняє утворення додатного сальдо рахунка руху капіталу $K(p^*) > Z$, оскільки частина капіталовкладень тепер фінансуватиметься за рахунок зарубіжних запозичень.

3. *Зменшення експорту.* Зниження валового випуску V і надмірні державні витрати різко вплинули на зниження експортного потенціалу, особливо виробництва кінцевого продукту. У таких випадках зростає роль експорту сировинної та півфабрикатної продукції. Оскільки витрати держави становлять майже третину валового національного продукту, то така структура експорту неспроможна їх компенсувати, тому що поряд з офіційними державними витратами існують тіньові вилучення з обороту грошових і товарних ресурсів.

4. *Зростання імпорту.* Оскільки сальдо рахунка руху капіталу стало додатнім, тобто $K(p^*) > 3$, то рахунок поточних операцій повинен би збалансувати рахунок руху капіталу. Це означає, що сальдо поточного рахунка повинно стати від'ємним, тобто має утворитися дефіцит поточного рахунка завдяки зростанню імпорту над експортом: $E < I$.

Застосовуючи конкретні методи та інструменти регулювання національної економіки, слід брати до уваги і такі закономірності:

1. Надмірне зниження податків спричиняє негативні тенденції в економіці. Це призводить до збільшення доходів $B \uparrow - P \downarrow$, що стимулює зростання споживання, тобто витрат на споживання $C \downarrow$ і $B \downarrow$, і зменшує національні заощадження $Z \downarrow$. У свою чергу, зменшення заощаджень збільшує сальдо рахунка капіталу $K > 3$ і зменшує сальдо поточного рахунка $E < I$.

2. Зворотну тенденцію у національній економіці забезпечить збільшення витрат у зарубіжних, наприклад, у високорозвинутих країнах, з якими вона взаємодіє. Оскільки високорозвинуті країни представляють значну частину світової економіки, то збільшення ними державних витрат $B \downarrow$ вплине на зменшення світових заощаджень $Z \downarrow$, що зумовить підвищення світової відсоткової ставки $p^* \uparrow$. А $p^* \uparrow$ спричинить в економіці зниження капіталовкладень $K \downarrow(p^* \uparrow)$. Оскільки величина внутрішніх національних заощаджень відносно світових майже не змінилася $K \downarrow(p^* \uparrow) - - 3$, а лише зменшилися капіталовкладення, виникне дефіцит рахунка руху капіталу $K \downarrow(p^* \uparrow) < 3$, або $3 - K \downarrow(p^* \uparrow)$. Унаслідок цього частина національних заощаджень почне стимулювати експорт. Зменшення капіталовкладення $K \downarrow$ спричиняє скорочення імпорту $I \downarrow$, розширення експорту $E \uparrow$ і, відповідно, чистого експорту $CE \uparrow: CE \uparrow = E \uparrow - I \downarrow$.

Отже, зменшення заощаджень у впливовій частині світової економіки зумовить додатне сальдо в окремій малій відкритій економіці.

3. За стимулювання внутрішніх капіталовкладень незалежно від світової відсоткової ставки вони зростатимуть:

$Z - (p^*)$. Національні заощадження Z не змінюються. Отже, внутрішні капіталовладення фінансуватимуться за рахунок зростання імпорту $I \uparrow$. Внаслідок цього сформуються позитивне сальдо рахунка руху капіталу $K \uparrow (p^*) - Z$ і від'ємне сальдо рахунка руху поточних операцій: $-ЧЕ \downarrow = Z - K \uparrow$;

4. Зменшення національних заощаджень за рахунок збільшення витрат зумовлює зменшення величини $Z - K$ і, відповідно, зростання дефіциту рахунка поточних операцій $ЧЕ = Z - K$, адже K відносно зростає за рахунок стимулювання імпорту $I \uparrow$. Також зростатиме реальний обмінний курс $z' \uparrow = z \uparrow / u'$. Зменшення національних заощаджень спричинить скорочення пропозиції для національного експорту, тобто позначиться на кількості національної грошової маси для закупівлі її іноземними споживачами. Національна валюта стане дорожчою, внаслідок чого зросте реальний обмінний курс. Дефіцит рахунка поточних операцій теж сигналізує про скорочення пропозиції товарів для експорту (їх ціна зростає і вони стають неконкурентоспроможними стосовно зарубіжних товарів), що призводить до зниження експорту і зростання імпорту.

5. Якщо у більшій частині світової економіки зменшилися заощадження, це вплине на зростання світової відсоткової ставки $Z \downarrow - K(p^* \uparrow)$. Оскільки у малій відкритій економіці заощадження не змінилися, то підвищення світової відсоткової ставки спричинить звуження капіталовкладень $Z - K \downarrow (p^* \uparrow)$, розширення пропозицій для експорту товарів і національної валюти, тобто стимулювання експорту і збільшення сальдо поточного рахунка $ЧЕ = Z > K \downarrow (p^* \uparrow)$. Збільшення пропозиції товарів і грошей на внутрішньому ринку для експорту знижує їх ціни, тобто знижує реальний обмінний курс $z' \downarrow = z \downarrow / u'$. Національна валюта і національні товари стають дешевшими, конкурентоспроможними стосовно зарубіжних валют і товарів, що стимулює їх експорт.

6. За пільгових умов для капіталовкладень і незмінної світової відсоткової ставки збільшуються капіталовкладення $K \uparrow (p^*)$, зменшуються національні заощадження $Z \downarrow - K \uparrow (p^*)$, активізується імпорт $I \uparrow$, що призводить до утворення від'ємного сальдо поточного рахунка. Зменшення заощаджень зумовлює зменшення пропозиції для експорту або зростання цін на вітчизняні товари і валюту, що підвищує її реальний обмінний курс. Зарубіжні товари і капітали стають дешевші порівняно з вітчизняними, що розширює імпорт.

7. Протекціоністські торговельні заходи скорочують експорт та імпорт, передусім за рахунок зростання реаль-

ного обмінного курсу. Обмеження імпорту протекціоністськими заходами призводить до штучного завищення цін на вітчизняні товари порівняно із зарубіжними. Знижується чистий експорт, який міг зрости за рахунок протекціоністських заходів. Отже, сальдо поточного рахунка залишиться незмінним. Для зміни його, наприклад зростання і доведення до позитивного, необхідно змінити сальдо рахунка руху капіталу, тобто звести його до від'ємного $Z > K$, збільшивши національні заощадження і створивши пропозицію для експорту. Оскільки протекціоністські заходи лише штучно обмежують імпорт і не стосуються потоків рахунка рухів капіталів, то вони не можуть впливати на жоден з рахунків. Тоді штучне зниження імпорту неминуче зберігатиме незмінним чистий експорт за рахунок пропорційного зменшення експорту. Отже, загальна формула чистого експорту за рахунок посилення протекціоністських заходів матиме вигляд: $ЧЕ\downarrow = E\downarrow - I\downarrow$.

Це свідчить про те, що протекціоністські заходи держави не сприяють поживленню експорту і, відповідно, гальмують інвестиції в експортний потенціал країни.

Запитання. Завдання

1. Національні заощадження зменшилися на 3%. Як зміняться валові капіталовкладення і за рахунок яких тенденцій в економіці?
2. Національні капіталовкладення зменшилися на 4%. Як зміняться національні заощадження і за рахунок яких тенденцій в економіці?
3. Світові витрати зросли на 3%. Які тенденції слід очікувати в економіці України і чому?
4. Заощадження у більшості провідних країн світу зросли на 3%. Які тенденції слід очікувати в економіці України і чому?
5. Уряд України програмою протекціоністських заходів забезпечив зниження імпорту на 3%. Що відбудеться з чистим експортом і чому?
6. Приріст заощаджень у вкладах та придбаних цінних паперах в Україні за 1997—2000 рр. характеризується такими показниками: у 1997 р. — 2585 млн. грн., у 1998 р. — 2523, у 1999 р. — 4556, у 2000 р. — 8611 млн. грн. Як це вплине на ставлення населення України до гривні?
7. Середньомісячна заробітна плата виробничого персоналу промисловості становила: у 1997 р. — 174 грн., у 1998 р. — 184 грн., у 1999 р. — 217, у 2000 р. — 310 грн. Яку тенденцію це засвідчило, якщо індекс споживчих цін у ці роки був в середньому 10—15%?

5.4. Міжнаціональна інтеграція

Відкрита економіка є важливою передумовою міжнаціонального руху капіталу, товарів і праці. Товарообмін між країнами стимулює товаровиробництво, рівень споживання і економічного зростання загалом. Для посилення міжнаціонального руху капіталу, товарів і праці країни-учасниці торговельних відносин намагаються ліквідувати бар'єри на його шляху. Вони узгоджують внутрішнє законодавство, створюють взаємовигідні умови міжнаціональних відносин, міжнародні фінансові та інші структури, наднаціональні органи управління і регулювання, тобто інтегруються для координації дій з метою розвитку національних економічних систем і піднесення рівня життя своїх громадян.

Особливості інтеграції в Європі

Економічна інтеграція є якісно новим етапом міжнаціональних економічних відносин, який передбачає наближення і взаємоприспосованість окремих національних економік. Визначається вона концентрацією і взаємопроникненням капіталів, реалізацією узгодженої міждержавної економічної політики. За останні п'ятдесят років інтеграційні об'єднання стали невід'ємним елементом відносин у світовій економічній системі. Вони мають регіональний характер і відрізняються особливістю та глибиною інтеграційних процесів, викликаних поглибленням і розширенням міжнаціонального поділу праці та глобалізацією економічних і політичних перетворень. Поділ праці зумовлює диверсифікацію (розподіл між різними сферами, об'єктами) виробництва товарів і послуг, посилення руху капіталу, створення міжнаціональних корпорацій, міжнаціональних фінансових організацій, уніфікацію міжнаціональних товарно-грошових відносин.

Інтеграційні процеси охопили країни з різним рівнем економічного розвитку на усіх континентах світу. Створення інтеграційних об'єднань — один із засобів подолання господарських проблем, який дає змогу колективними зусиллями прискорювати соціально-економічний розвиток. Натепер існує чимало регіональних інтеграційних об'єднань серед високорозвинутих країн, а також країн, що розвиваються, країн з перехідною економікою. У високорозвинутих країнах інтеграційні процеси інтенсивніші,

ніж у країнах, що розвиваються, чи в країнах з перехідною економікою. Показовими щодо вибору вектора інтеграції для України є інтеграційні процеси в Європі.

Економічні зони Європи. Зважаючи на рівень економічного розвитку, сучасну Європу можна поділити на три економічні зони.

1. Зона ринкової економіки. Охоплює країни Західної Європи. Для ринкової зони характерними є відкритий рух капіталу, товарів, послуг, пошук праці, вибір місця проживання. Для господарських систем цих країн властивий високий рівень технологій обробних галузей, висока частка обробних галузей у ВВП, високі продуктивність, етика праці, ефективність капіталовкладень, розвинута конкуренція, відповідність макроекономічних показників, що сприяє зближенню національних економічних систем.

2. Зона першої стадії ринку. Охоплює країни Центральної Європи і Прибалтики. Для неї характерні відносно регламентований рух капіталу, товарів, послуг, пошук праці тощо. Економічним системам цих країн властиві невисокий рівень технологій обробних галузей, продуктивності, етики праці, ефективності капіталовкладень, конкуренції, готовності до економічної інтеграції.

3. Зона передринкової стадії. Охоплює країни Східної Європи. Для цієї зони характерні відносно регламентований, інколи стихійний і не регульований рух капіталу, грошей, товарів, послуг, пошук праці тощо. Господарським системам країн властиві низький рівень обробних галузей у ВВП, а також технологій, продуктивності праці, ефективності капіталовкладень, етики праці, конкуренції та готовності до економічної інтеграції з країнами зони ринкової економіки.

На розвиток інтеграційних процесів у Європі істотно вплинули як економічні, так і політичні чинники. Багато країн Західної Європи основою зближення вважають економічні інтереси. Країни Східної Європи перебувають під політичним впливом Росії, яка сповідує пріоритет політичного зближення. Країни Центральної Європи теж раніше перебували під політичним впливом Росії і, відповідно, були залучені до політичної інтеграції під її егідою, а після розпаду «світової соціалістичної системи» задекларували політичну й економічну інтеграцію з країнами зони ринкової економіки. Отже, систему інтеграційних процесів у сьогоденній Європі теж можна систематизувати на три групи.

1. Західна Європа, основними характеристиками якої є:
— європейська інтеграція у формі Європейської співдружності;

— військова інтеграція у формі Північно-атлантичного альянсу (НАТО);

— політична інтеграція, яка в перспективі можлива у формі конфедерації або федерації, тобто Європи, політично об'єднаної у єдиному державному утворенні;

2. Центральна Європа, основними характеристиками якої є:

— співпраця і партнерство у формі об'єднання «Центральноєвропейська ініціатива», мета якого полягає в координації економічних і політичних дій країн;

— військова інтеграція у формі Північно-атлантичного альянсу (НАТО);

— економічна інтеграція у формі асоційованого членства в Європейському союзі;

3. Східна Європа, основними характеристиками якої є:

— політична інтеграція у формі Співдружності незалежних держав (СНД);

— військова інтеграція у формі договору країн СНД щодо координації заходів оборонного характеру;

— економічна інтеграція (задекларована, але не розвинута).

Україна перебуває в зоні передринкової стадії, в якій домінують впливи політичної інтеграції Росії.

Інтеграція «Співдружність незалежних держав» (СНД). Створена у грудні 1991 р. у процесі розпаду СРСР. На такому політичному утворенні наполягала Росія, щоб зберегти свій вплив на пострадянському просторі, а Україна і Білорусь її підтримали з метою збереження економічних зв'язків й уникнення геополітичних конфліктів. Пізніше до СНД приєдналися інші республіки колишнього Союзу, за винятком країн Прибалтики. Органами управління є Секретаріат СНД, який організовує зустрічі глав держав об'єднання, і Міжнаціональна асамблея парламентів країн СНД. Домінуючу роль в об'єднанні відіграє Росія.

Десятирічна практика існування СНД виявила неспроможність досягнення економічного зближення між її учасниками і спільного вирішення складних соціально-економічних проблем. Більше лобіювалося створення політичного союзу «слов'янських народів» Росією і Білоруссю, ніж заходи економічної інтеграції як у Східній Європі, так і з виходом на Центральну і Західну Європу. Щоб схилити

Україну до такого політичного союзу, Росія з проголошенням Україною незалежності намагалася економічно (здебільшого енергетичними чинниками) утримувати Україну у сфері свого політичного й економічного впливу. Це проявлялося в подвійних стандартах щодо оцінки розриву економічних зв'язків між російськими та українськими підприємствами після розпаду Радянського Союзу. Публічно відповідальність за це було покладено на українську сторону. Насправді Росія переслідувала власні економічні та політичні інтереси. Оскільки багато українських підприємств виробляли напівфабрикатну продукцію для підприємств Росії, то звуження економічних зв'язків помітно послаблювало внутрішні та зовнішні економічні потуги України, змушувало її бути піддатливішою при вирішенні спірних питань. Наприклад, Росія майже вдвічі обмежила ввіз цукру з України, хоч закуповувала його в Аргентині. На всі товари з України запроваджувались високі ввізні мита, що робило їх на російському ринку неконкурентоспроможними. Натомість тарифи на енергоносії для України є вищими, ніж для країн Центральної та Західної Європи. Все це свідчить, що пріоритетними в межах СНД є не економічні, а політичні проблеми. З цих причин між Україною і Росією не вдалося встановити режим вільної торгівлі.

Така ситуація триватиме доти, поки Росія не відмовиться від принципів створення «регіону впливу» у межах Східної Європи історично дискредитованими методами і не перейме досвід, етику співпраці країн Західної Європи.

Інтеграція «Європейська співдружність» (ЄС). Інтеграційну групу «Європейська співдружність» утворюють 15 країн Західної Європи: Австрія, Бельгія, Великобританія, Греція, Данія, Ірландія, Іспанія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Німеччина, Португалія, Фінляндія, Франція, Швеція. Утворенню її сприяли економічні чинники, тобто колективна мобілізація капіталу цих країн для економічного піднесення кожної з них. До її створення у Західній Європі вже існували окремі об'єднання країн, зокрема «Європейська економічна співдружність» (ЄЕС), «Європейська співдружність з атомної енергії» (Євроатом) і «Європейське об'єднання вугілля і сталі» (ЄОВС), створені ще на початку 50-х років ХХ ст. З часом між ними сформувалася тісна економічна співпраця щодо мобілізації капіталу, зростання виробництва і реалізації товарів на ринках європейських країн. У 1957 р. був сформований «Спільний ринок», а в 1967 р. — «Європейський союз», який уже мав

спільні керівні органи та єдиний бюджет. Це об'єднання не ставило за мету політичне зближення країн. Акцент робився на економічній інтеграції: утворенні митного союзу, єдиного (спільного) ринку товарів, послуг, капіталів і праці, економічного і валютного союзу на основі зближення економічної політики. У перспективі це мало привести до утворення політичного об'єднання конфедеративного чи федеративного типу. Отже, європейська інтеграція передбачала послідовне і поетапне зближення країн завдяки реальним економічним перетворенням у кожній з них. Інтеграційне економічне зближення передбачало кілька етапів:

1) створення зони вільної торгівлі, головними умовами якої було скасування митних бар'єрів у взаємній торгівлі між країнами-учасниками;

2) створення митного союзу, який передбачав вільний рух товарів країн-учасниць всередині інтеграційної групи та єдиний митний тариф для третіх країн;

3) створення спільного ринку, в основі якого — повна ліквідація бар'єрів для руху товарів, капіталу, праці в межах країн-учасниць;

4) створення економічного союзу, який, зберігаючи всі попередні принципи, передбачав проведення єдиної економічної політики на основі створення системи міжнародного регулювання економічних процесів в межах інтеграційної групи.

Країни цієї інтеграційної групи подолали всі чотири етапи за 50 років. Уже наприкінці 60-х років ХХ ст. було створено митний союз. Розпочалося здійснення єдиної зовнішньоторговельної політики. Європейська співдружність (ЄС) стала від свого імені вести переговори й укладати угоди з питань торговельно-економічної, промислової та науково-технічної співпраці, широко застосовуючи диференційований підхід до торговельних партнерів. Найбільші переваги мають країни-учасниці ЄАВТ (Європейської асоціації вільної торгівлі) і країни, що розвиваються. Їм надається також значна фінансова та економічна допомога.

Високого рівня інтеграції досягнуто у сільському господарстві. Розроблена на початку 60-х років єдина сільськогосподарська політика була спрямована на створення пільгових умов для місцевих фермерів. Проводиться спільна регіональна політика щодо розвитку відсталих і депресивних районів.

Масштабними є спільні науково-технічні програми, наприклад, Іс_t в галузі термоядерної енергії, Joule в енерге-

тиці, Espvit в інформатиці, PACE у зв'язку, Comett для підвищення кваліфікації наукових працівників, Brite-Euran з упровадження сучасної технології і матеріалів у промисловість, Cube в біотехнології, Aim в медичному обслуговуванні та розширена програма Eureka для розвитку новітніх технологій в тих галузях, в яких Західна Європа відстає від США та Японії. Діють спільні науково-дослідні організації.

На межі XX—XXI ст. Радою Європи запроваджено загальноєвропейську освітню програму «Komenski», яку названо на честь відомого чеського вченого, гуманіста і педагога XVI ст. Яна-Амоса Коменського. Крім того, країни Західної Європи планують розроблення і запровадження програми «Galileo», мета якої — унезалежити Європу від послуг США у сфері космічної навігації.

Інтеграційна система країн Західної Європи поділяється на дві організаційні системи: Європейський союз і Раду Європи. Це дві незалежні організаційні структури, об'єднані єдиними стратегією, метою, цінностями в Європейську співдружність. Символом Європейської співдружності є синій прапор з 12 золотими зірками, які символізують терпимість, свободу, демократію, права людини, розмаїття, справедливість, етику, довір'я, солідарність, взаємоповагу, громадянськість, рівність. Ці принципи визначають пріоритети загальнолюдських цінностей, які є основою європейської інтеграції. Усі рішення приймаються колегіально, узгоджено, доводяться до країн-учасниць інтеграційної групи і регулюються управлінськими міжнаціональними структурами.

Керівним органом ЄС є Рада Міністрів, яка приймає рішення з основних питань діяльності ЄС і укладає міжнаціональні угоди від імені ЄС. Членами Ради є міністри закордонних справ країн-учасниць. Постанови Ради мають обов'язкову силу, а кожна з них — відповідні способи застосування: регламенти підлягають безпосередньому застосуванню у всіх країнах, директиви запроваджуються в дію через прийняття національних актів, рішення торкаються лише окремих підприємств і організацій, а рекомендації обов'язкової сили не мають.

Широкі повноваження має Комісія ЄС — адміністративний орган, який готує пропозиції для Ради ЄС, контролює виконання її постанов, приймає самостійні рішення з окремих питань.

Крім цих структур, діють Європейський парламент, Європейський суд і Європейська юстиція. Їх діяльність спря-

мована на дотримання норм, визначених принципами і цінностями, на яких розбудовується Європейська співдружність.

Уроки європейської інтеграції для України

Інтеграційні процеси в Європі за багатьма ознаками є повчальними для України.

Розвиток відносин з ЄС у довгостроковій перспективі, з огляду на геополітичний, гео економічний та історичний європейський статус України, має залишатися одним з пріоритетів її зовнішньо-економічної політики. Її зовнішньоекономічні відносини з ЄС мають забезпечити інтеграцію вітчизняного господарства у загальноєвропейський економічний простір. Це значною мірою залежить від реалізації положень Угоди про партнерство та співробітництво між ЄС і Україною, а також Тимчасової угоди про торгівлю. Основою цього процесу має бути дотримання вимог закону господарської збалансованості та умов сталого динамічного поступу.

Модель закону господарської збалансованості відображається формулою:

$$Q_{ц} = v\Gamma_{ж}$$

де $Q_{ц}$ — національна пропозиція, а $v\Gamma_{ж}$ — національний попит, які повинні зберігати відносну збалансованість і рівновагу. ЄС пропонує комплекс економічних критеріїв, дотримання яких країнами-кандидатами до цієї організації є обов'язковим. Економічні критерії, за якими оцінюють готовність країни-кандидата до вступу в ЄС, можна об'єднати у три групи:

1. *Критерії збалансованості та стабільності.* Передбачають оптимізацію структурних пропорцій економічного потенціалу: пропорцій промисловості, сільського господарства, будівництва, послуг, а також оптимізацію пропозицій національного продукту: готового продукту, інвестиційного продукту, послуг, продукту «ноу-хау», сировинного продукту.

2. *Критерії динаміки виробництва і доходів.* Передбачають темпи зростання ВВП щорічно не менше 3—6%, інвестицій — 2—5%; рівень безробіття — 1—2% активного населення; темпи зростання доходів населення — 2—3%. Від'ємні показники сальдо бюджету не повинні перевищувати 3% ВВП. Не менш важливим є нульове або позитивне

зростання національних заощаджень, відсутність зовнішньої та внутрішньої заборгованості або наявність надійних гарантій ліквідності боргів.

3. *Критерії обміну і цін.* Передбачають якість, конкурентоспроможність товарів, а також кредитоспроможність, платоспроможність підприємств, держави, соціальну захищеність населення, загальноприйнятую у світі відсоткову ставку, інфляцію — 1—2% на рік.

Згідно з цими критеріями основними пріоритетами інтеграції України в ЄС мають стати:

- юридичне закріплення статусу України як держави з перехідною економікою в законодавстві ЄС з метою отримання відповідної торговельно-економічної, фінансово-кредитної, інвестиційної підтримки;

- розширення доступу українських товарів на європейські ринки;

- підтримання ефективних національних товаровиробників шляхом вдосконалення міжнародно-правового механізму захисту їх інтересів;

- удосконалення українського законодавства відповідно до стандартів ЄС та світової системи торгівлі (СОТ) з урахуванням національних економічних інтересів і специфіки економіки України.

Основним етапом на шляху набуття Україною асоційованого, а згодом і повноправного членства в ЄС має стати створення політичних, економічних і правових умов для переговорів про зону вільної торгівлі між Україною та ЄС.

У цьому сенсі повчальним є досвід країн Центральної Європи і Прибалтики, які рішуче взяли курс на політичне й економічне зближення з країнами Західної Європи. Польща, Чехія, Угорщина вже є членами НАТО, а асоційованими членами ЄС — усі країни Центральної Європи і Прибалтики. Переживши сильне скорочення ВВП і подолавши подекуди багаторічну рецесію (помірний, некритичний спад виробництва) адаптаційного періоду, ці країни досягли позитивного економічного зростання. Це стало можливим насамперед завдяки чіткій політичній визначеності, яка забезпечила приплив західного капіталу. Кожна з країн отримала 20—40 млрд. дол. США фінансової підтримки, що сприяло реструктуризації їх економік і виходу на першу стадію ринкових відносин. Інтеграція країн Центральної Європи до ЄС планується на 2004—2007 рр., запровадження грошової одиниці євро — на 2007 р. і надалі. Інтеграції країн Центральної Європи в ЄС сприяло дотримання таких умов:

— національно зорієнтовані реформаторські сили мали політичну більшість, саме вони стимулювали відповідні політичні та економічні процеси з центру;

— реформи розпочиналися звільненням цін і макро-економічною стабілізацією, зокрема боротьбою з інфляцією та скороченням дефіциту бюджету;

— на початку реформ здійснювалася лібералізація торгівлі, зокрема запроваджувалася обмежена внутрішня конвертованість валюти для комерційних операцій, була анульована монополія на зовнішню торгівлю, національна економіка ставала відкритою для контактів з усім світом;

— майже скрізь водночас з макроекономічними розпочиналися структурні реформи; лібералізація зовнішньої торгівлі та стимулювання експорту сприяли економічному зростанню;

— швидкими темпами створювалися інститути ринкової економіки; орієнтовані на ринок норми договірності права; банківська система з незалежним центральним банком і новими комерційними банками; податкова система; припинялося втручання в економіку держави та її органів; створювались нові системи соціального захисту;

— для поліпшення міжнародної кредитоспроможності країни, які мали високу зовнішню заборгованість, заздалегідь реструктуризували свої зовнішні борги;

— завчасно забезпечувались вигідні умови для іноземних капіталовкладень.

Це дало змогу країнам відносно безболісно реформувати свої економічні системи, наблизитися до європейських соціально-економічних стандартів, поступово інтегруватися в європейські торговельні, економічні структури, прилучатися до європейської системи безпеки.

На цьому тлі помітним є різке відставання України, яка була непослідовною як у зовнішньополітичній орієнтації, так і в реформуванні своїх політичної, соціально-економічної систем. Тяжіння до структур СНД, співробітництва з пострадянськими державами не виправдано уповільнюють наближення української економіки до європейських стандартів.

Виробництво продукту на душу населення. За даними статистичного щорічника України 1992 р., ВВП за 1991 р. становив 295,4 млрд. крб., що було еквівалентно 300 млрд. дол. США, приблизно 6 тис. дол. США на душу населення. Цей показник забезпечував мінімальні доходи працюючим і непрацюючим, тим більше, що ціни адміністративно утримувалися відносно стабільними. У 1998 р. ВВП стано-

вив 103,8 млрд. грн., що було еквівалентно (згідно з тодішнім курсом дол. США) 30,3 млрд. дол. США. На душу населення відповідно припадало понад 2 тис. грн., або 600 дол. США. Отже, лише за вісім років незалежності обсяг виробництва ВВП (реальне багатство нації) скоротився в десять разів. За 1999—2000 рр., з врахуванням офіційного курсу 1 дол. США — 5,42 грн., реальний ВВП України становив 27,8 млрд. дол. США. На душу населення припадало приблизно 3 тис. грн. (557 дол. США). За рівнем вироблених доходів на душу населення Україну, згідно з класифікацією ООН і міжнародних фінансових організацій, відносять до найбідніших країн світу.

Показником стану економіки і соціальних процесів у будь-якій країні є рівень, динаміка цін і тарифів на товари та послуги, з одного боку, та доходів і платоспроможності споживачів — з іншого. За зростання реальних доходів населення зростає відповідно і рівень його життя. Якщо темпи зростання цін перевищують темпи зростання реальних доходів, то населення бідніше, а частина його, яка отримує малі доходи, стає убога.

Вартість національної грошової одиниці стосовно валюти кожної країни є універсальним засобом оцінки стану національної економіки, державної економічної політики. Обіг національної грошової одиниці виражає рівень і широту економічного мислення, господарських дій влади і народу. Отже, вартість національної валюти значною мірою визначає вартість праці нації. Курс американського долара до української гривні з 1996 до початку 2000 р. зріс з 1,75 до 5,45 грн, тобто гривня знецінилася у 3 рази. За цей період різко зросли ціни на найголовніші продукти харчування: на яловичину — у 3 рази, свинину — 4, ковбаси варені, сосиски — 2, рибу морожену — 3, масло вершкове — 2, олію — 3, молоко — 2, сир твердий — 2, цукор — 3, хліб — 2, крупи — 3 рази і т. д. В середньому ціни на продукти за період 1996 р. — початок 2000 р. зросли на 250%. Враховуючи постійне зростання тарифів за комунальні послуги і майже незмінний рівень заробітної плати, реальні доходи населення України протягом цього часу знизилися майже вдвічі, настільки знизився і рівень життя.

Підвищити добробут народу можна лише за продуктивної та ефективної діяльності всіх підприємств виробничої сфери і сфери послуг. Продуктивну діяльність підприємств пов'язують із зростанням кількості продукції за одиницю часу, а ефективну — із зменшенням затрат праці, капіталу та інших ресурсів в одиниці продукції вартістю,

наприклад 1 гривня. Обидва види діяльності є особливо важливими. Якщо від продуктивної діяльності залежить кількість виробленого продукту на душу населення, то від ефективної — величина грошових доходів, прибутку тощо.

Ефективність економіки залежить від зменшення частки матеріальних витрат у ВВП та зростання частки основної заробітної плати і прибутку у ВВП. В Україні матеріаломісткість ВВП за 1991—1999 рр. зовсім не зменшилася, зберігаючись на рівні 60%. Водночас до 13% знизилася частка оплати праці працівників у галузях економіки. Крім того, у структурі витрат на виробництво продукції і надання послуг відрахування на соціальні заходи становлять 6%, амортизація — 8, інші витрати — 17%. Середня рентабельність з 13% знизилася до 6%. Найрентабельнішою є паливна промисловість — 17%, електроенергетика — 16% і харчова — 6%. Усі інші галузі національної економіки збиткові (55% підприємств та організацій) або господарюють з дуже низькою рентабельністю — від 2 до 5%. У 1998 р. були збитковими у сільському господарстві — 70% підприємств, у промисловості — 54, транспорті й зв'язку — 49, будівництві — 48, торгівлі — 49%. Мало що змінилося на краще і в наступні роки.

Структурні зміни відбулися лише у відносинах власності, тобто у пропорціях власності на засоби виробництва. Внаслідок роздержавлення суспільної власності зростає кількість підприємств з різними формами приватної власності, але радикальної підприємствації це не забезпечило. Відомо, що основну частку ВВП у країнах з ринковою економікою створюють малі та середні підприємства — 60—70%, в Україні — лише 5%. Тому створення та забезпечення діяльності малих підприємств на базі неефективних промислових гігантів може радикально поліпшити загальну економічну ситуацію в країні.

Перехід до ринку вимагає, щоб у структурі ВВП переважали не сировина і напівфабрикати, а наукомісткі, інвестиційні, придатні для кінцевого споживання продукція і послуги. Однак цього не відбулося. У 1991 р. у структурі виробництва промислової продукції машинобудування і металообробка займали до 30%, харчова промисловість — 18, чорна металургія — 12, легка промисловість — 11, решта галузей — 1—7%. За даними 2000 р., зменшилася частка готової до споживання продукції і зростає — напівфабрикатної та сировинної. Перше місце посіла продукція чорної металургії — 23%; далі електроенергетики — 16,5%; машинобудування — 15%; харчової промисловості — 14%. Різко знизився випуск продукції легкої промисловості.

Спад виробництва ВВП на душу населення спричинив адекватне зубожіння населення. Грошові доходи у 1990 р. досягли 110 млрд. крб., або 2115 крб. на душу населення, що на той час було еквівалентно 2115 дол. США за рік (176 дол. США за місяць). У 1998 р. грошові доходи становили 54 379 млн. грн., або 1087 грн. на душу населення, що еквівалентно (за офіційним курсом) 317 дол. США (26 дол. США за місяць). Це загострило ситуацію з формуванням сукупного доходу і його витратами. Оплата праці, виплата пенсій у 1998 р. становили третину сукупного доходу, $2/3$ — надходження від особистого господарства та з інших джерел. Ця тенденція збереглася і в наступні роки.

Ринок праці. Характеризує стан економіки через рівень зайнятості та безробіття. За економічного зростання вважається нормально допустимим 1,5—2,5% безробітних від кількості працездатного населення. Із 28 млн. населення працездатного віку в Україні працездатними є приблизно 26 млн. На початок незалежності (1991) в усіх сферах економіки було зайнято понад 25 млн. осіб, з них у промисловості — до 8 млн. осіб, у сільському господарстві — 5, у будівництві — 2,5, у транспорті — 1,8, у торгівлі — 1,9, апараті органів державного та господарського управління — 0,4 млн. осіб, решта в інших галузях. На початок 1999 р. число зайнятих зменшилося на 3,1 млн. осіб, з них в промисловості — на понад 3 млн. осіб. В інших галузях зменшення незначні, проте вдвічі збільшилася зайнятість в апараті органів державного та господарського управління — 0,8 млн. осіб. Кількість безробітних становить до 3 млн. осіб (11,3%). Найгострішою є проблема безробіття в Закарпатській — понад 15%, Львівській — 14,9%, Кіровоградській — 14,5% та інших областях. Крім того, з України за 1992—1999 рр. в пошуках роботи емігрували в Італію, Грецію, Іспанію, Португалію та інші європейські країни майже 500 тис. осіб.

Борги і валютні резерви. Ефектним свідченням переваги ідеології та форми економічної інтеграції є порівняльні характеристики зовнішньої заборгованості та наявності валютних резервів інтеграцій СНД і ЄС (табл. 5.1).

Дані засвідчують, що країни СНД нагромадили понад 173 млрд. дол. США зовнішнього боргу, а валютних резервів — 22,5 млрд. дол. США. Країни ЄС зовнішнього боргу не мають зовсім, а їх валютні резерви становлять майже 540 млрд. дол. США. Наслідком цього є різні ідеології побудови та інтеграції національних економічних систем.

Таблиця 5.1

Співвідношення зовнішньої заборгованості і валютних резервів
(млрд. дол. США)

Країни СНД			Країни ЄС		
назва країни	борг	резерв	назва країни	борг	резерв
Азербайджан	0,32	0,08	Австрія	—	23,36
Білорусь	1,64	0,37	Бельгія	—	24,12
Вірменія	0,37	—	Велико-британія	—	49,14
Грузія	1,18	—	Греція	—	16,11
Казахстан	3,71	1,66	Данія	—	11,65
Киргизстан	0,61	—	Ірландія	—	8,77
Молдова	0,70	0,24	Іспанія	—	40,53
Росія	150,00	18,12	Італія	—	60,69
Таджикистан	0,66	—	Люксембург	—	—
Туркменістан	0,39	—	Нідерланди	—	47,16
Узбекистан	1,63	—	Німеччина	—	121,81
Україна	12,00	2,00	Португалія	—	22,00
			Фінляндія	—	10,65
			Франція	—	58,51
			Швеція	—	25,90
Всього	173,15	22,47	Всього	—	539,65

Є.Ф. Ростов. Економіка країн світу. — К.: 1998.

З розпадом СРСР на Україну припадало понад 16 млрд. дол. США його зовнішнього боргу. Проте Росія, оголосивши себе спадкоємницею майна СРСР за кордоном, змушена була успадкувати і зовнішній борг СРСР у сумі понад 84 млрд. дол. США. Отже, Україна свою частку боргу передала Росії, розпочавши власну економічну діяльність без зовнішніх боргів. Та її економічна політика виявилась настільки невдалою, що внутрішні та зовнішні борги стали швидко зростати. Невміння опанувати рух фінансів, розпорядитися наявними грошима населення, багатовекторність політики у напрямках Захід—Схід спричинили енергетичну кризу, спад, затратність і збитковість виробництва, зростання цін, затримання виплат зарплати, пенсій та ін. Грошова підтримка з боку західних кредиторів не забезпечувала фінансової стабільності, оскільки кошти використовувалися

на покриття дефіциту державного бюджету, а не для активізації виробництва. За 1991—1999 рр. Україна нагромадила приблизно 14 млрд. дол. США зовнішнього боргу і до 24 млрд. грн. внутрішнього (невиплати зарплати, взаємна заборгованість підприємств тощо). Лише урядові В. Ющенка протягом 2000 р. вдалося зменшити зовнішній борг більш як на 2 млрд. дол. США, ліквідувати заборгованість з виплати пенсій, зарплати працівникам бюджетної сфери.

Для інтеграції в ЄС Україні необхідно здійснити радикальні перетворення в економіці, щоб досягти відповідного до її вимог рівня макроекономічних параметрів. Це потребує повної демократизації влади та економіки, лібералізації підприємницької та зовнішньоекономічної діяльності. Виробництво ВВП на душу населення має досягнути хоч би половини обсягу, який виробляють країни-члени ЄС, дефіцит державного бюджету не повинен перевищувати трьох відсотків від ВВП, рівень безробіття — 1—3% від населення працездатного віку. На теперішньому етапі досягнення таких параметрів в економіці України потребує неабиякої концентрації зусиль влади і народу, що можливе лише за послідовної державної соціально-економічної політики.

Запитання. Завдання

1. Охарактеризуйте особливості економічних зон у Європі та обґрунтуйте ідеологічні, політичні, економічні чинники їх формування. Які можливі тенденції розвитку національних економік усіх країн Європи і чому?

2. Розкрийте особливості інтеграційних процесів у країнах Західної та Східної Європи. Чи мають вони переваги?

3. Визначте принципи інтеграції країн Західної та Східної Європи, обґрунтуйте її взаємозв'язок з економічними параметрами країн, які входять у їх інтеграційні групи.

4. На основі рівняння господарської збалансованості $Q_c = v_z \Gamma_m$ охарактеризуйте критерії готовності країн увійти до інтеграційної групи ЄС.

5. На основі реальних економічних показників України мотивуйте прогноз вступу України в інтеграційну групу ЄС.

6. Україна у 2002 р. заявила про свій намір стати до 2007 р. асоційованим членом ЄС, а до 2011 р. здійснити підготовку до вступу в ЄС. Які інституційні та економічні передумови для цього потрібні?

6.

Стратегія економічного зростання

Проблема економічного зростання є однією з найважливіших для України. Вона потребує, крім глибоко продуманої економічної стратегії, мобілізації власних ресурсів і зусиль, політичної, фінансової підтримки високорозвинутих країн. Адже середньорічний обсяг українського ВВП — 160 млрд. грн. (еквівалентний приблизно 30 млрд. дол. США) — недостатній для здійснення капіталовкладень, структурних змін та підвищення рівня життя людей. Його потрібно збільшити щонайменше у 20—25 разів, а це власними силами майже неможливо. Одним із найнадійніших варіантів виходу з такого становища може бути стратегія національного макроекономічного розвитку на середньострокову і подальшу перспективу, яка передбачала б політичну орієнтацію України на співпрацю з країнами Західної Європи. Це гарантувало б їх фінансову та інвестиційну підтримку у проведенні радикальних економічних реформ, для них Україні потрібно щонайменше 60—70 млрд. дол. США.

Зі здобуттям незалежності Україна декларувала європейський вибір, і на це відповідно реагували міжнародні валютні організації: реформи, які розпочалися восени 1994 р., супроводжувалися підтримкою МВФ у межах угоди про кредит «стенд-бай» (стабілізаційний кредит). У центрі уваги перебувала тоді проблема стабілізації — подо-

лання інфляції і скорочення її до 1% в місяць (не більше 10—12% за рік). Коли в 1996 р. наслідки подолання інфляції стали очевидні, було запроваджено в обіг грошову одиницю гривню. Україна і МВФ оголосили про намір досягти домовленості про середньострокову програму на 1997—1999 рр., яка супроводжувалася б кредитами в межах «механізму розширеного кредитування». Програма передбачала прийняття законів для зниження податкового тиску, дефіциту бюджету, зменшення субсидій, посилення економії ресурсів та ін. Однак відсутність політичного консенсусу в уряді та парламенті щодо європейського вибору, політичні спекуляції та інші причини не дали змоги Україні ефективно співпрацювати з МВФ та отримувати надійну фінансову допомогу, що негативно позначилося як на процесі реформування вітчизняної економіки, так і на її загальному стані. Ускладнило це і її взаємодію з економіками європейських країн, оскільки за багатьма критеріями і стандартами вона помітно відстає від них.

Але стратегія економічної інтеграції, передусім з країнами Центральної та Західної Європи, конче необхідна Україні передусім тому, що наявність єдиної національно-демократичної ідеології державотворення і концепції економічного розвитку, політичного і економічного вибору, принципів та конкретної мети підвищують дієздатність влади, полегшують її щоденну боротьбу за деталі та впровадження структурних реформ. Уже очевидно, що для досягнення успіху влада повинна дотримуватися шляху національної, політичної та економічної незалежності, рівнопартнерського міжнародного співробітництва, загальнолюдських цінностей, послідовно та без суперечностей рухатися ним протягом тривалого часу. І саме європейська орієнтація, співпраця з високоцивілізованим європейським світом є гарантією цього.

Та й сам досвід економічного розвитку країн Західної Європи та Японії у другій половині ХХ ст. свідчить, що досягнення високих темпів економічного зростання тісно пов'язане із суворим дотриманням відповідної стратегії. Наприклад, Німеччина та Японія досягли за післявоєнний період високих щорічних темпів зростання реального ВВП в межах 9%. Колись аграрна, слаборозвинута Іспанія у співпраці з Європейським Союзом перетворилася на індустріально розвинуту країну із солідним валютним резервом та стабільно позитивними макроекономічними параметрами. Новітня політична й економічна стратегія країн Центральної Європи, Прибалтики теж принесла економічні та

соціальні успіхи, що дало їм змогу набути асоційованого членства у Європейському Союзі. Проте тривала за часом політична й економічна невизначеність України гальмує економічні перетворення, консервує стагнацію економіки, соціальну невлаштованість людей, підмиває політичну стабільність суспільства.

6.1. Теорія економічного зростання

Метою функціонування продуктивних сил є виробництво валового внутрішнього продукту в такому обсязі і такої структури, які б задовольнили потреби суспільства загалом і кожної людини зокрема. Елементами продуктивних сил є праця і капітал, якість та кількість яких визначають стан економіки, тобто її зростання чи спад. Згідно з теорією економічного зростання збільшення кількості праці та капіталу забезпечує зростання обсягу виробництва національного продукту. Це твердження впливає з рівняння виробничої функції $Q_c = F(T, K)$. Однак збільшення праці й капіталу вимагає відповідних капітальних вкладень, які є дефіцитними в Україні, а запозичення потребують обережного, виваженого підходу, оскільки призводять до зростання заборгованості.

Виробництво ВВП в Україні на душу населення і до проголошення незалежності було невисоким, а після розриву технологічних зв'язків підприємств України з підприємствами колишнього СРСР та з інших причин воно різко почало скорочуватись (рис. 6.1).

Обсяг виробництва визначається продуктивною силою зайнятого населення, задіяного основного і оборотного капіталів, технологіями. При цьому важливо, щоб надбання теорії макроекономіки були реалізовані практикою національного господарювання. Як свідчить досвід високорозвинутих країн, до найважливіших питань економічної політики належать:

- з'ясування обсягів продукції, яку потрібно виробити для задоволення потреб населення;
- з'ясування обсягів продукції, яку потрібно або можна використати в конкретний час;
- встановлення обсягу продукції, яку потрібно зберегти, перетворити на капітал для використання в майбутньому.

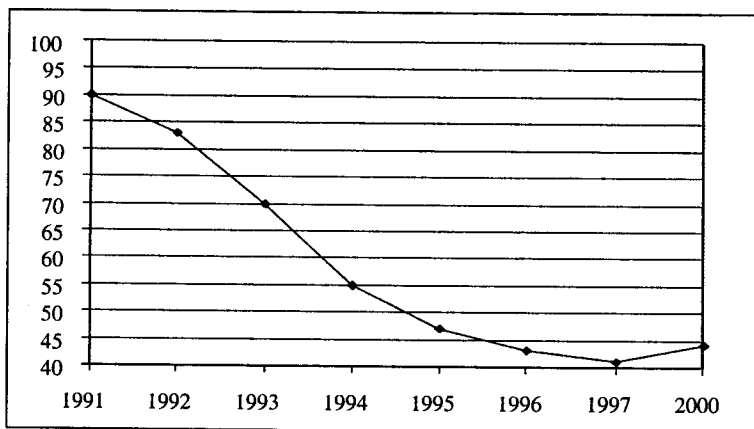

Рис. 6.1. Індеси фізичного обсягу валового внутрішнього продукту (відсотків до 1990 р.)

Збереження — це капітальні вкладення, які в процесі праці зайнятих створюють потрібний продукт. Обираючи певну політику, влада повинна прораховувати витрати і прибутки крізь призму формування збережень. Якщо витрати ВВП не забезпечують належних збережень, а суспільство більшу половину його «проїдає», то перспектива такого суспільства маловтішна. Зважаючи на ці та інші обставини, Україні необхідно значно збільшити обсяг виробництва ВВП загалом і на душу населення.

Закон товаровиробництва і виробнича функція

Між рівнянням закону товаровиробництва і рівнянням виробничої функції є тісний взаємозв'язок. Рівняння виробничої функції описує зростання обсягу виробництва внаслідок зростання кількості праці та капіталу. Зростання обсягів виробництва ВВП визначається:

1) відповідністю економічної системи вимогам дії закону товаровиробництва:

$$Q_u = Q_n u_n + dQ_u;$$

2) зростанням продуктивної сили чинників виробництва:

- T_k — чисельності зайнятих в економіці;
- K_n — кількості задіяного основного капіталу;
- Φ_o — кількості залученого оборотного капіталу.

3) продуктивною (виробничою) функцією задіяних чинників виробництва:

$$Q_{\kappa} = F(T_{\kappa}, K_{\kappa}).$$

Економічна система повинна будуватися відповідно до закону товаровиробництва, який вимагає:

- відшкодування матеріальних затрат $Q_n u_n$;
- створення доданої вартості (за обсягом і структурою), адекватної потребами суспільства;
- забезпечення у створеному продукті Q_{κ} відносного зменшення частки матеріальних затрат $Q_n u_n$ і зростання частки доданої вартості dQ_{κ} .

Виробнича функція описує залежність обсягів ВВП від кількості зайнятих в економіці T_{κ} , основного капіталу K_n , обігового капіталу Φ_o , продуктивної сили одиниці основного і трудового капіталів q . Зростання кількості та якості задіяних чинників виробництва забезпечує більшу віддачу всього капіталу: $I_m = I_{\kappa} = I_q$. Якщо індекси зростання чинників виробництва і продукту є однаковими, це означає, що продуктивна сила одиниці трудового і основного капіталів не змінилася:

$$I_q Q_{\kappa} = F(I_m T_{\kappa}, I_{\kappa} K_n).$$

За рахунок якіснішого основного капіталу і технологій зростає продуктивна сила одного зайнятого q . Якщо збільшувати кількість і якість основного капіталу на одного зайнятого $\kappa = K_n / T_{\kappa}$, то й продуктивна сила одного зайнятого зростатиме $q_{\kappa} = Q_{\kappa} / T_{\kappa}$, а виробничу функцію одного зайнятого q_{κ} , капіталоозброєного одиницею капіталу κ , можна записати такою формулою:

$$q_{\kappa} = f(\kappa).$$

Приріст капіталу $\Delta \kappa$ на одного зайнятого (рис. 6.2) неминуче впливає на приріст продуктивної сили одного зайнятого Δq_{κ} :

$$q_{\kappa} + \Delta q_{\kappa} = f(\kappa + \Delta \kappa).$$

Відношення $\Delta q_{\kappa} / \Delta \kappa$ показує, у скільки разів збільшиться обсяг виробництва продукції, якщо на одиницю збільшити капіталоозброєність одного зайнятого, забезпечити реалізацію економічної політики і формування економічного механізму відповідно до вимог закону товаровиробництва. Головними у цьому механізмі є:

- професійність, рівень економічного і патріотичного мислення кадрового складу сфери управління;

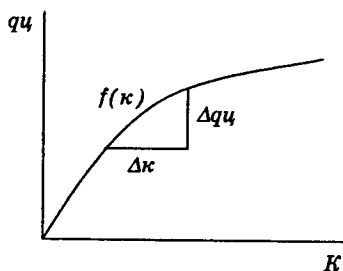

Рис. 6.2. Продуктивна функція одного зайнятого

декс кількості зайнятих I_m — $(-0,06)$, індекс ВВП I_q — $(-0,52)$. Це свідчить, що негаразди з обсягом виробництва спричинені суб'єктивним чинником (кадровим і людським), використанням застарілих основного капіталу і технологій.

- раціональне використання всіх видів ресурсів і робочого часу;
- зосередження зусиль на посиленні виробничої віддачі всіх елементів продуктивних сил;
- розподіл продукту за результатами продуктивності праці.

За 1991—2000 рр. індекс основного капіталу I_k в Україні становив 1,03, ін-

Норма нагромадження капіталу та обсяг виробництва

Формула загального розподілу ВВП відображає кількість продукту для споживання домашніми господарствами C , державою B , а також для нагромадження капіталу K , для експорту E та імпорту I , різницею між якими є чистий експорт $ЧЕ$. Для спрощення подальшого аналізу розподіл продукту поділено на дві групи: споживання — $C(dQ_u)$ і нагромадження — $K(dQ_u)$, оскільки чистий експорт поділяється на споживання та нагромадження. Відповідно загальну формулу розподілу ВВП можна подати так:

$$dQ_u = C(dQ_u) + K(dQ_u).$$

Ця формула характеризує такі суттєві ознаки ВВП:

- величина споживання і величина нагромадження капіталу прямо пропорційні величині ВВП;
- величина споживання і величина нагромадження капіталу перебувають між собою в оберненій пропорції: якщо збільшити частку споживання, зменшиться частка нагромадження, і навпаки.

Вітчизняна і світова практика свідчать, що ці величини перебувають майже в однакових пропорціях в усіх країнах. У країнах з розвинутою економікою норма нагромадження може сягати $0,21K$ — $0,22K$, у країнах, що розвиваються, $0,19K$ — $0,20K$, у найменш розвинутих $0,17K$ — $0,19K$. У пе-

ріод активних капіталовкладень, особливо з допомогою зарубіжних запозичень, норма нагромадження може сягати $0,30K—0,40K$. Для України розподіл ВВП на споживання і нагромадження має такі параметри: $dQu = 0,80C + 0,20K$. За такого обсягу виробництва ВВП і співвідношення норм споживання та нагромадження при незмінній продуктивній силі одного зайнятого досягти зростання обсягу виробництва неможливо. Для цього необхідно:

- збільшити кількість основного капіталу загалом і в розрахунку на одного зайнятого, поліпшити його якість;
- підвищити рівень продуктивної сили одного зайнятого за рахунок підвищення капіталовіддачі та повного використання робочого часу.

Загальна вартість основного капіталу K України на початок 2001 р. становила 887 млрд. грн. За чисельності зайнятих T_k — 20 млн. осіб капіталоозброєність k одного зайнятого визначається:

$$k = K_n / T_k = 887 \text{ млрд. грн.} / 20 \text{ млн. чол.} = 44\,350 \text{ грн.}$$

Тобто середня вартість основного капіталу, яка припадає на одного зайнятого, становить 44 350 грн., або 8137 дол. США за курсом 1 дол. США = 5,45 грн. Це дуже незначний рівень капіталоозброєності порівняно з капіталоозброєністю одного зайнятого у високорозвинутих країнах, де його рівень вищий у кілька десятків разів.

Застарілий основний капітал, технології, втрати робочого часу, простої тощо зумовлюють невисокий рівень капіталовіддачі q_k , яку можна вирахувати з рівняння:

$$q_k u = dQu / K = 150 \text{ млрд. грн.} / 887 \text{ млрд. грн.} = 0,17 \text{ грн.,}$$

тобто одиниця основного капіталу вартістю 1 грн. протягом року дає віддачу виробленого ВВП вартістю 0,17 грн. Відповідно і продуктивність одного зайнятого q_m в економіці України невисока:

$$q_m u = dQu / T_k = 150 \text{ млрд. грн.} / 20 \text{ млн. чол.} = 7500 \text{ грн.}$$

Це означає, що один зайнятий в економіці України, використовуючи основний капітал вартістю 44 350 грн., протягом року створює ВВП вартістю 7500 грн. Продукція, вироблена кожним зайнятим, теж ділиться між споживанням, що припадає на одного зайнятого c , та нагромадженням у розрахунку на одного зайнятого k :

$$q_m u = 0,8c + 0,2k = 6000c + 1500k.$$

Отже, результат продуктивної сили одного зайнятого $q_{m\zeta}$ є функцією його капіталоозброєності $\kappa = K_n/T_\kappa$:

$$q_{m\zeta} = f(\kappa).$$

Звідси випливає, що чим вищий рівень капіталоозброєності κ , тим вищий обсяг виробництва $f(\kappa)$ і тим більший обсяг нагромадження у пропорції $0,2\kappa$, тобто більше продукту можна виділити на капіталовкладення.

Джерела економічного зростання

Джерелами економічного зростання на сучасному етапі розвитку української економіки можуть бути зростання капіталовіддачі, інтенсифікація виробництва, активізація імпорту та оптимізація експорту.

Зростання капіталовіддачі. Обсяг виробництва взаємопов'язаний з нормою нагромадження капіталу: K/dQ . Водночас можна вважати, що оберненою функцією норми нагромадження є функція капіталовіддачі: dQ_ζ/K . Співвідношення зростання обсягу виробництва та норми нагромадження ідентичне відношенню приросту обсягів виробництва до приросту капіталовкладень. Світова практика свідчить, що норма нагромадження $0,2K/dQ_\zeta$ і більше засвідчує зростання продуктивності капіталовкладень $\Delta dQ_\zeta/\Delta K$ на 12—30%, а ВВП — на 3—8%.

Значні капіталовкладення в економіку України можливі лише за рахунок зарубіжного капіталу. Для цього їй необхідно подолати інституційну та структурну недосконалість, досягти відповідного рівня продуктивності капіталовкладень, тобто віддачі — Q_ζ/K . Але тільки капіталовкладення та приріст виробництва не забезпечать економічного зростання. Є й інші джерела збільшення обсягу виробництва ВВП:

- збільшення кількості та підвищення якості основного капіталу (нетто-капіталовкладення);
- збільшення чисельності зайнятих (кількості праці) та підвищення їх професійно-кваліфікаційного рівня;
- зведення втрат робочого часу до мінімуму та підвищення продуктивної віддачі задіяних чинників виробництва за одиницю часу;
- запровадження інновацій та забезпечення загального збільшення продуктивної віддачі задіяних чинників виробництва: технічного прогресу, новітніх технологій, якості капіталу і праці, нових видів продукції;

— проведення інституційних реформ, зокрема правової системи, створення конкурентних умов, забезпечення мобільності виробничих чинників, прозорості системи стимулювання, оподаткування, ринків та ін.

Згідно з концепцією виробничої функції ці джерела економічного зростання економіки України є надзвичайно важливими. Однак важко визначити, які з них Україна спроможна використати. Особливо актуальним є оновлення і збільшення основного капіталу. Але зростання капіталоозброєності без залучення інших джерел не буде ефективним. Реальна капіталовіддача якраз підкреслює тенденцію зростання капіталу і зниження приросту національного продукту.

Інтенсифікація виробництва. У концепції виробничої функції важливо зробити акцент на інтенсифікацію, яка є недооціненою. Однією з причин цього є те, що державні та господарські чиновники ще мислять далеко не інтенсивними економічними категоріями. Проте реальні показники виробництва засвідчують наявність чималих резервів інтенсифікації виробництва і праці. Передусім слід мати на увазі:

1. Економічного зростання можна досягти без особливо збільшення нетто-капіталовкладень, а за рахунок ефективного використання наявного основного капіталу. Досвід країн Центральної Європи свідчить, що завдяки цьому можна поліпшити якість, запровадити нові види продукції та знизити виробничі витрати. Це може істотно вплинути на конкурентоспроможність продукції на внутрішньому і зовнішньому ринках, на зростання експорту її в країни Центральної та Західної Європи. Однак така ситуація буде можливою лише тоді, коли підприємства вміло пристосуються до ринкових умов і будуть створені відповідні інституційні передумови.

2. У структурі виробничої функції джерелом зростання є фактично виконана праця. Приховане безробіття становить в Україні, за різними оцінками, 20—30%. Отже, постає завдання зменшити або повністю ліквідувати втрати робочого часу:

$$Q_u = T_{\kappa} q_m t.$$

Вироблений в Україні ВВП сягає лише 70% потенційно, який можна отримати за повного використання робочого часу. Кожний зайнятий робітник недодавав продукту на 1,3:

$$Q_u = T_{\kappa} q_m 1,3t.$$

Нехай $t = 1$ рік. За повного використання фонду річного робочого часу ВВП міг становити:

$$20 \text{ млн. осіб} \times 7500 \text{ грн.} \times 1,3 = 195 \text{ млрд. грн.}$$

Приріст ВВП міг досягти 45 млрд. грн. = 195 млрд. грн. – 150 млрд. грн.

3. Резервом інтенсифікації виробництва є збільшення чисельності зайнятих в економіці на кількість, вивільнену внаслідок кризових процесів, а це приблизно 3 млн. осіб.

$$23 \text{ млн. осіб} \times 7500 \text{ грн.} \times 1,3 = 224 \text{ 250 млн. грн.}$$

Приріст ВВП додатково 29 250 млн. грн. = 224 250 млн. грн. – 195 000 млн. грн.

Отже, за рахунок раціонального використання робочого часу і збільшення зайнятих на 3 млн. осіб приріст ВВП міг би становити:

$$74 \text{ 250 млн. грн.} = 45 \text{ 000 млн. грн.} + 29 \text{ 250 млн. грн.}$$

Аналогічних прикладів можна навести багато. Однак інституційних передумов ще не створено, відсутня ефективна конкуренція, тому очікувати реальної інтенсивної виробничої функції на найближчу перспективу малоймовірно.

Економічне зростання можливе завдяки активізації експорту та оптимізації імпорту.

Активізація експорту. Задекларувавши перехід до ринку, зробивши перші кроки на шляху входження у європейські й світові фінансові та ринкові структури, Україна отримала змогу використати стратегію економічного зростання, яка спирається на експорт. Іноземні ринки певною мірою стимулюють розширення виробництва, що активно використовують всі країни. Україна теж повинна максимально цим скористатися. Але її експорт за 1995—2002 рр., хоч і зростає, однак його темпи, структура ще малозначимі.

Експорт України формують традиційні експортні галузі: металургія, хімічна промисловість, сільське господарство. Але жорстка обмежувальна політика енергозабезпечення може негативно впливати на енергоємний експорт, особливо той, щой базується на дешевій енергії. Щоправда, переважно таке скорочення експорту автоматично зменшує попит на енергію. Проте дорога експортна продукція матиме збут тривалий час на тих ринках, де низький рівень затрат на заробітну плату та використовуються вже частково амортизовані потужності, тобто у країнах із перехідною економікою і тих, що розвивається.

Певні можливості відкриває і те, що в процесі широкої реструктуризації європейської промисловості виникає та зростає попит на комплектуючі вироби, деталі та напівфабрикати для всіх видів обладнання, виготовлення яких вимагає великих трудових затрат, особливо для продукції машинобудівного комплексу. Українське машинобудування якраз і потребує зовнішньої кооперації на новітніх технологіях, особливо з європейськими країнами. Україна могла б постачати продукцію, яка здебільшого виготовляється в металообробній та металургійній промисловості.

Надзвичайно важливим для використання експортних можливостей є те, щоб імпульсам попиту, які надходять із-за кордону, не створювали адміністративні, тарифні перешкоди. Водночас потрібно також істотно поліпшити мобільність підприємств, зокрема поділом на менші структурні одиниці.

Оптимізація імпорту. Економічне зростання тісно пов'язане з оптимізацією імпорту. Йдеться не лише про його динаміку, а й про структуру. Динаміка імпорту зумовлюється передусім заощадженням енергії та імпортом технологій.

Закон товаровиробництва наводить на думку, що економічна політика України повинна орієнтуватись на суворе заощадження замість розширення національного виробництва енергії. Навіть скорочення імпорту енергії на 18—22% урівноважило б баланс поточних операцій. Істотним засобом заощадження енергії є правильне ціноутворення, якого можна досягти і завдяки припиненню постачання енергії в разі неоплати. Адже фактично зростання заборгованості (від'ємного сальдо поточних рахунків) є зниженням цін або надходжень за використану енергію. Жорстка енергетична політика стосовно підприємств забезпечує значне заощадження енергії, а відповідно — скорочення імпорту енергоносіїв. Поки що енергоспоживання підприємств становить понад 60% загальної потреби України в енергії.

Вчасна оплата спожитої енергії може позитивно впливати на структуру імпорту, зокрема на зменшення частки енергії в його сукупному обсязі. Це дасть змогу неенергетичній складовій, зокрема імпорту капіталовкладень, технологій, зростати швидше від сукупного імпорту, що прискорюватиме економічне зростання. За цих умов імпорт необхідних технологій збільшуватиметься значно швидше, ніж темпи зростання національної економіки. У кінцевому підсумку це забезпечить повільне зменшення сальдо поточних рахунків.

Запорукою успішного здійснення стратегії й тактики економічного зростання є фінансова підтримка у розмірах, які забезпечили б реструктуризацію продуктивних сил, стабіль-

ну віддачу праці та капіталу. Таку підтримку можуть надати країни з розвинутою економікою за умови здійснення Україною політичних, правових та економічних перетворень.

Запитання. Завдання

1. За 1991—2001 рр. індекс фізичного обсягу ВВП України до 1990 р. становив 43%, тобто знизився на 57%. Охарактеризуйте рівень ефективності використання праці та капіталу.

2. Чисельність зайнятих в економіці України знизилася з 1991 по 2001 р. на 13%. Основний капітал за цей період збільшився на 60%. Яким був індекс зростання обсягу виробництва?

3. Приріст капіталу в економіці України за 1991—2001 рр. становив 60%. Рівень фізичного обсягу ВВП — 47%. Обчисліть індекс мультиплікатора приросту капіталу.

4. Індекс обсягу виробництва ВВП за 1991—2001 рр. становив 43% до 1990 р.; індекс споживання знизився на 3%. Обчисліть індекс норми нагромадження.

5. Обсяг ВВП у 2001 р. становив 185 млрд. грн. Обчисліть втрати ВВП через втрати робочого часу, які становили 27%.

6. Інвестиції в основний капітал за період 1997—2000 рр. характеризуються такими даними: у 1997 р. — 11 449 млн. грн., у 1998 р. — 12 151, у 1999 р. — 12 197, у 2000 р. — 13 955 млн. грн. Проаналізуйте їх динаміку.

7. Інвестиції в основний капітал промисловості: 1997 р. — 4644 млн. грн., у 1998 р. — 4540, у 1999 р. — 4582, у 2000 р. — 5672 млн. грн. Якою була, на вашу думку, динаміка інвестицій (завд. 6)?

6.2. Національно-економічна стратегія і політика

Кожна країна повинна формувати власну національно-економічну стратегію залежно від стану економіки. Засадами такої стратегії мусять бути вимоги закону господарської збалансованості $Q_c = v_z \Gamma_M$, рівняння якого характеризує рівновагу між національним попитом і національною пропозицією. Суть стратегії полягає в забезпеченні рівня виробництва ВВП і грошових доходів населення згідно з сукупними потребами суспільства. Для цього необхідно інвестувати працю і капітал для стабільних темпів виробництва національного продукту та оптимізувати грошові доходи працюючих, всього населення до рівнів, які б не порушували рівноваги між національним попитом і національною пропозицією.

Стратегія національно-економічної збалансованості

Національно-економічна стратегія полягає в тому, щоб на конкретному відрізку часу і в перспективі національна пропозиція і національний попит завжди перебували в рівновазі. Це свідчитиме про правильність економічної політики. Однак національна пропозиція і національний попит повинні задовольняти життєві потреби кожного члена суспільства. У зв'язку з цим товарів, послуг та грошових доходів на кожну людину має бути стільки, скільки потрібно для розширеного відтворення виробництва і населення. Стратегія національно-економічної збалансованості повинна орієнтуватися на відповідність пропозиції та попиту потребам суспільства та на рівність між попитом і пропозицією за відтворення виробництва й населення. Відповідно, макроекономічне регулювання має охоплювати щонайменше дві групи важливих питань:

1) забезпечувати оптимізацію структурних пропорцій усіх елементів продуктивних сил, складових системи фінансів, рівнів економічного управління і регулювання;

2) утримувати національно-економічну збалансованість систем виробництва, розподілу і споживання, стабільність усієї господарської системи, стале економічне зростання.

При цьому стратегія національно-економічної збалансованості повинна чітко дотримуватися вимог закону господарської збалансованості:

$$Q_{\text{ц}} = v_{\text{г}} \Gamma_{\text{м}}.$$

За правильної економічної політики та ефективних заходів, спрямованих на її реалізацію, суспільство буде забезпечене від яскраво виражених негативних соціально-економічних тенденцій. Неправильні економічні заходи знижуватимуть реальний обсяг виробництва Q , грошових доходів $\Gamma_{\text{м}}$, що неминуче порушуватиме рівність між національним попитом і національною пропозицією, породжуватиме негативні соціально-економічні тенденції (інфляцію, дефіцит бюджету, гіперболізацію приватних інтересів державними чиновниками, тінізацію економіки, посилення податкового тиску на виробників, зниження капіталовкладень та ін.).

У зв'язку з невдалою економічною політикою можуть проявлятися три властивості рівняння господарської збалансованості.

1. Обсяг виробництва реального продукту $\downarrow Q$ знижується, а попит $v_z \Gamma_m$ — незмінний:

$$\downarrow Q \neq v_z \Gamma_m.$$

За таких обставин порушується рівність між національною пропозицією і національним попитом. Закон вартості вимагає рівності між правою $v_z \Gamma_m$ і лівою $\downarrow Q \zeta$ частинами рівняння. І ця рівність установиться за рахунок зростання цін $\zeta \uparrow$, тобто за рахунок інфляції:

$$\downarrow Q \uparrow = v_z \Gamma_m.$$

Зростання цін на товари і послуги неминуче знижуватиме купівельну спроможність населення і, відповідно, рівень споживання, що ще більше зменшуватиме обсяг виробництва Q , оскільки одні виробники отримуватимуть прибутки за рахунок зростання цін на їх продукцію, інші збанкрутують через високі ціни на сировинно-матеріальні ресурси і високі ціни на їх продукцію, яка не буде реалізована.

2. Грошові доходи $\Gamma_m \uparrow$ зростають, а обсяг виробництва Q незмінний:

$$Q \zeta \neq v_z \Gamma_m \uparrow.$$

Рівність порушена, а закон вартості неминуче вирівнюватиме її за рахунок зростання ціни $\zeta \uparrow$:

$$Q \zeta \uparrow = v_z \Gamma_m \uparrow.$$

Грошові доходи не можуть зростати за незмінності обсягу виробництва. Темп зростання грошових доходів споживачів може бути рівний темпові зростання обсягу виробництва, тоді ціни ζ і коефіцієнт оборотності грошової маси v_z незмінні або менші від темпу зростання обсягу виробництва. Ціни ζ можуть знижуватися, відповідно коефіцієнт оборотності грошей v_z зростатиме, тобто швидше споживатиметься вироблений продукт і вироблятиметься інший.

3. Обсяг виробництва знижується $\downarrow Q$, грошові доходи зростають $\Gamma_m \uparrow$:

$$\downarrow Q \zeta \neq v_z \Gamma_m \uparrow.$$

Такі ситуації виникають внаслідок невдалої фінансової політики, зокрема зменшення капіталовкладень, зростання дефіциту бюджету, зростання заробітної плати за зниження обсягів виробництва, розкрадання грошових, товарних, матеріальних ресурсів. Вирівнювання правої та

лівої частин рівняння відбувається за рахунок стрімкого зростання цін $u \uparrow \uparrow$:

$$\downarrow Q u \uparrow \uparrow = v_s \Gamma_m.$$

Зростання цін (гіперінфляція) може сягати до 100% і більше.

Запобігання таким явищам, утримання господарської рівноваги є одним з головних завдань економічної політики держави, умовою стабільного розвитку.

Темпи зростання національного продукту значно нижчі за рівень інфляції. Наслідком цього є постійна соціальна напруга, яка може спричинити соціально-економічні негаразди, якщо не забезпечувати радикальних економічних перетворень.

Пріоритети національно-економічної політики

Формула господарської збалансованості, її властивості є чинниками визначення пріоритетів стратегії національної економічної політики, метою якої є створення економічного механізму, який забезпечив би рівновагу між виробництвом і споживанням. Основними векторами економічної політики є:

- стабільне зростання виробництва товарів і послуг щодо потреб країни;
- стабільне, адекватне обсягам виробництва товарів і послуг зростання грошових доходів споживачів.

Відповідно до векторів, з урахуванням стану економіки, формуються і пріоритети національної економічної політики, найважливішими серед яких є залучення капітальних вкладень з метою оновлення національного капіталу і забезпечення зростання обсягів виробництва.

Формування капітальних вкладень. Із системи національних рахунків випливає, що в кожному періоді, незалежно від стану економіки, обсяги національних заощаджень Z дорівнюють капітальним вкладенням K , сальдо державного бюджету B та балансу поточних операцій $(E - I)$:

$$Z = K + B - (E - I).$$

У ринковій економіці значно переважають приватні капіталовкладення (9:1), бо приватному сектору належить основна маса продуктивного капіталу, і він визначає обсяги виробництва.

Приватні капіталовкладення — капіталовкладення або заощадження приватних осіб, підприємств, які не належать до державного бюджету.

Збільшення обсягів приватних заощаджень збільшує фінансування капіталовкладень. Обсяги приватних капіталовкладень будуть тим меншими, чим більшим буде дефіцит державного бюджету.

Дефіцит платіжного балансу спричиняє імпорт капіталів (кредити, іноземні капіталовкладення) в обсязі, що дорівнює цьому ж дефіциту. Це означає, що частина приватних вітчизняних капіталовкладень фінансується закордонними кредитами. На підставі середніх показників в економіці України за 1995—2000 рр. у відсотках ВВП зазначений зв'язок матиме коефіцієнти

$$18K = 18,53 - 3,0B + 2,5(E - I).$$

Якщо прийняти приватні капіталовкладення за 100, можна отримати

$$100K = 102,73 - 16,5B + 13,8(E - I).$$

Це означає, що капіталовкладення в Україні за 1995—2000 рр. були на 86,2% (102,7—16,5) профінансовані за рахунок вітчизняних (приватних і державних) заощаджень, а на 13,8% — за рахунок іноземних кредитів і прямих капіталовкладень. Рівняння свідчить, що від'ємними є сальдо державного бюджету і платіжного балансу, а це різко знижує можливість зростання капіталовкладень за рахунок вітчизняних коштів. Тому особливе значення повинні мати зміни державного бюджету за поточним рахунком. Суть їх повинна зводитись до:

- зростання національних заощаджень Z ;
- зменшення дефіциту державного бюджету B ;
- зростання позитивного сальдо платіжного балансу $(E - I)$;
- зростання капіталовкладень K .

Із системи національних рахунків відомо, що заощадження мінус капіталовкладення плюс дефіцит державного бюджету дорівнюють сальдо платіжного балансу. Перегрупування взаємопов'язаних елементів національних рахунків дає:

$$Z - K + B = (E - I).$$

На цій підставі можна твердити, що за тривалого дефіциту бюджету і дефіциту зовнішньої торгівлі зростає внутрішня і зовнішня заборгованість. Якщо рівень заборгованості є надто великим, дефіцит стає неможливо фінансувати або фінансування його можливе за вкрай висо-

кими відсотковими ставками. Тому необхідно включати в розрахунок також зменшення рівня заборгованості як наслідок певної економічної стратегії. Наприклад, наприкінці 2001 р. Україна мала заборгованість внутрішню — понад 20 млрд. грн., зовнішню — 11 млрд. дол. США. За таких умов у середньостроковій перспективі потрібно:

— збільшувати заощадження або зменшувати дефіцит бюджету;

— поліпшувати баланс поточних операцій (змінювати співвідношення експорту та імпорту).

Досягнення позитивних зрушень у системі бюджету і поточних операцій залежить від оцінки макроекономічної ситуації в країні та на світових ринках і правильного сценарію дій. Таких сценаріїв може бути кілька, об'єднаних спільною метою, важливими елементами якої є:

— зростання обсягу ВВП;

— зниження витрат виробництва;

— забезпечення конкурентоспроможності національної продукції та послуг;

— зростання і зміцнення курсу національної грошової одиниці.

Основним серед них є зростання обсягу ВВП за рахунок інтенсивних технологій, використовуваних на основі надійних капіталовкладень. Капіталовкладення, в свою чергу, залежатимуть від зниження рівня затратності виробництва, зростання прибутковості, що забезпечить збільшення національних заощаджень, а відповідно, і ліквідацію дефіциту бюджету. Конкурентоспроможність продукції збільшуватиме експорт, що дасть змогу збільшити імпорт капіталу, технологій і «ноу-хау» загалом.

Бюджетна та податкова політика. Важливим компонентом формули заощаджень є рівень бюджетного дефіциту *B*. Політика економічного регулювання повинна спрямовуватися передусім на забезпечення капіталовкладень і економічного зростання. Бюджетний дефіцит гальмує ці процеси. В основному практикується фінансування за рахунок підвищення податкових ставок, що скорочує ресурси іноземних капіталовкладень, знижує обсяг виробництва. Зниження податків необхідне для стимулювання приватних капіталовкладень, а не споживання бюджетного сектора. Особливо ефективним воно може бути для розвитку малих та середніх підприємств.

Плануючи зниження податків, слід мати на увазі такі чинники:

— зниження нарахувань на суму заробітної плати зменшує тягар на малі та середні підприємства, які становлять значну частину тіньової економіки;

— зменшення податкового тиску поліпшить самофінансування економіки, що забезпечить малим підприємствам умови для зростання, а експортній сфері — розширення бази експорту;

— зниження нарахувань на суму заробітної плати зменшить видатки на оплату праці. Це важливо для якнайшвидшого залучення незайнятих працівників у виробничий процес. Зниження видатків на оплату праці полегшує заміщення капіталу працею.

Раптових економічних, соціальних зрушень внаслідок цих заходів не відбудеться, можливе навіть зростання дефіциту бюджету. Проте, як засвідчує досвід багатьох країн, завдяки зростанню самофінансування капіталовкладень, збільшенню кількості робочих місць тощо розширюватиметься база оподаткування, почнеться економічне зростання та скорочення дефіциту бюджету.

Фінансування бюджетного дефіциту необхідне для планомірного розширення процесів самофінансування та баз оподаткування. Держава повинна брати на себе тягар запозичень, які в перспективі компенсуються за рахунок вирівнювання бюджету, тобто зниження дефіциту і, можливо, створення профіциту. Є два шляхи фінансування бюджетного дефіциту — іноземні кредити та внутрішнє фінансування.

Кредити міжнародних фінансових організацій надаються не для фінансування дефіциту бюджету. МВФ, наприклад, надає середньострокові кредити для фінансування платіжного балансу за поточними операціями. Використання цих кредитів для фінансування дефіциту бюджету дуже обмежене, тому що виплати здійснюються на адресу НБУ, а кредитування держави з боку НБУ має певну граничну межу. Світовий банк надає кредити для формування окремих галузей економіки. Якщо підприємство належить до однієї з них і водночас є державним (енергетика, вугільна промисловість), то в окремих випадках ці кредити можуть замінити державні видатки, тобто використовуються для фінансування дефіциту бюджету. Східноєвропейський банк кредитує приватний сектор. Окремі держави або інші міжнародні організації (ЄС) також не схильні надавати кредити для фінансування бюджетного дефіциту. Однак держава може отримати кредити для фінансування бюджету на міжнародному ринку приватних креди-

тів. Та цим можна скористатися лише після детальних консультацій з досвідченими банками. Переважно такі кредити є дорогими, оскільки, крім ринкової відсоткової ставки, додатково враховують ще приблизно п'ять відсотків надбавки за ризик.

Для покриття дефіциту державного бюджету використовують інструменти і механізми мобілізації грошей на внутрішньому ринку, якими є:

1. Зниження інфляції. Внаслідок цього збільшується обсяг вільної грошової маси, яка є джерелом приватних заощаджень, і, відповідно, кредитним ресурсом. Проте банківські кредити повинні надаватися підприємствам, а не бюджетові, оскільки фінансування підприємств розширює податкову базу і вирівнює бюджет, а фінансування бюджету спричиняє зворотній процес.

2. Мобілізація коштів за рахунок продажу облігацій державної позики. Це досить дорогий механізм. Проте витрати можна зменшувати шляхом:

- зниження оподаткування торгівлі державними облігаціями на вторинному ринку;
- поліпшення умов для купівлі державних цінних паперів іноземцями;
- своєчасних виплат відсотків та викупу цінних паперів.

3. Мобілізація надходжень від приватизації.

Внутрішнє фінансування за правильної організації має значні переваги, оскільки не збільшує зовнішніх боргів країни.

Політика вирівнювання платіжного балансу. Економічне зростання пов'язане не лише з ліквідацією бюджетного дефіциту, а й з оптимізацією балансу поточних операцій. Залежно від стану економіки політика щодо платіжного балансу має спрямовуватися на утримання або на досягнення його позитивного сальдо. Проте період вирівнювання платіжного балансу може бути тривалим, що залежить від структури наявного капіталу і показників економічного зростання. У 2001—2002 рр. структура українського капіталу не давала змоги вирівнювати баланс поточних операцій на найближчу перспективу (5—7 років) передусім тому, що зовнішньоторговельна діяльність зумовлюється:

- необхідністю імпорту технологій;
- потребами економіки в енергозберігаючих технологіях;
- політикою обмінного курсу.

З інтеграцією України в систему міжнародного поділу праці рівень доходів на душу населення наблизитиметься до європейського. Привабливість України для іноземних інвесторів полягатиме в можливостях отримувати тут вищі, ніж у західних країнах, доходи з капіталу. Теоретично, капітал поступатиме із західних країн до України доти, поки дохідність його, з урахуванням різниці в обсягах оподаткування та ризиків, не зрівняється. Але цей процес залежатиме від відповідних інституційних передумов в Україні:

— за належної правової бази капітал західних країн поступатиме швидко і дефіцит балансу поточних операцій переросте у позитивне сальдо;

— за відсутності належної правової бази вирівнювання балансу поточних операцій може тривати довго або не відбуватиметься. Імпорт завжди переважатиме експорт. Такий імпорт капіталів дорівнюватиме дефіциту балансу поточних операцій. Добре, якщо цей дефіцит буде наслідком імпорту капіталовкладень, а не фінансування бюджету, бо це дасть змогу поліпшити та розширити основний капітал в Україні й сприятиме економічному зростанню.

Для фінансування від'ємного сальдо зовнішньоекономічної діяльності застосовують два методи.

1. Фінансування за допомогою міжнародних кредитів. Як учасниця МВФ у межах програми «Механізм розширеного кредитування», Україна може отримувати міжнародні кредити обсягом 1 млрд. дол. США щороку. Для цього необхідні домовленості з міжнародними організаціями та двосторонні договори з основними кредиторами (Росія, Туркменістан та ін.) про реструктуризацію існуючих боргів. Зростання обсягів зовнішньої заборгованості та витрат на її обслуговування залежить від показників економічного зростання. Якщо кредити впливатимуть на зростання капіталовкладень, ревальвацію національної грошової одиниці, частка зовнішньої заборгованості зменшуватиметься, а кредитоспроможність України зростатиме.

2. Фінансування за допомогою прямих іноземних капіталовкладень. Країни світу взаємопов'язані не лише міжнаціональною торгівлею. Їх поєднують світові фінансові ринки, що дають змогу діловим колам однієї країни брати позики й надавати кредити діловим колам іншої. Крім того, всіх ділових людей об'єднує система світового виробництва, за якої компанії діють одночасно у кількох країнах. Україні необхідно розвивати тісні зв'язки з ринковими країнами через три види міжнаціональної діяльності: міжнаціональну торгівлю, фінансові ринки й світове виробництво.

Економіка України найбільше пов'язана зі світовою економікою через фінансові ринки. Передусім Україна відчуває гостру потребу пом'якшити фінансову кризу, пов'язану із зовнішньою заборгованістю, завдяки прямим іноземним капіталовкладенням. Вони дали б змогу державі стимулювати структурні перетворення, зростання обсягу виробництва національного продукту, отримувати прибутки і здійснювати платежі з обслуговування боргів. Приплив іноземних капіталовкладень можна стимулювати лише побічно, а саме приведенням інституційних та правових норм в Україні до міжнародних вимог. Адже як потенційний отримувач капіталовкладень, Україна конкурує за них з іншими, передусім східноєвропейськими країнами, тому повинна забезпечити такі самі або привабливіші умови, ніж у них.

Тривалий час в Україні відбувся і, очевидно, продовжується вплив капіталів за кордон, які реально і необхідно повернути. Завдяки лише цьому можна було б фінансувати дефіцит балансу поточних рахунків протягом кількох років.

Прямі іноземні капіталовкладення є також способом підвищення продуктивної та ефективної функції праці й капіталу і технологічного рівня українських підприємств. Бо разом із капіталом іноземна компанія приносить нові технології та засоби організації виробництва, задіює освоєний вихід на світовий ринок.

Більшість країн докладають неабияких старань для залучення іноземних капіталовкладень, оптимізуючи з цією метою свої правові й податкові системи. В Україні офіційна політика теж передбачає підтримку іноземних капіталовкладників, але на практиці вони зазнають неймовірних труднощів, які передусім стосуються нестабільності законодавства, безлічі бюрократичних перешкод. Їх подолання потребує продуманої кадрової політики. Жодні декларації не забезпечать успіху, якщо не зміниться консервативне економічне мислення кадрів усіх рівнів управління.

Запитання. Завдання

1. Використовуючи рівняння закону господарської збалансованості $Q_c = v_r \Gamma_M$, охарактеризуйте стан економіки, якщо реальний обсяг виробництва Q і грошові доходи Γ_M : а) задовольняють потреби населення; б) не задовольняють потреб населення.

2. Обсяг виробництва ВВП за 1999—2001 рр. знизився на 57%. Грошові доходи населення не змінилися. Охарактеризуйте зміни в економіці і на споживчому ринку. Розрахуйте індекс змін ціни.

3. Яким буде індекс зміни цін, якщо індекс ВВП знизився на 57%, а грошових доходів зріс на 100%?

4. Обґрунтуйте пріоритети політики уряду України щодо формування капіталовкладень і підвищення обсягів виробництва ВВП.

5. Якими повинні бути пріоритети політики уряду України у формуванні бюджету і податків з метою підвищення обсягів виробництва ВВП?

6. Порівняйте динаміку доходів і видатків зведеного бюджету країни у 1998—2000 рр. і зробіть висновки: а) доходи у 1998 р. — 28 915,8 млн. грн., у 1999 р. — 32 876,4, у 2000 р. — 49 117,9 млн. грн.; б) видатки відповідно до років: 31 195,6; 34 820,9 і 48 148,6 млн. грн.

7. Фінансування дефіциту бюджету: 1998 р. — 2113,7 млн. грн., 1999 р. — 1965,3, 2000 р. — (-697,3) млн. грн. Відповідно внутрішнє фінансування за роками: 1262,0 млн. грн., 2047,0, (-113,1 млн. грн.). Розрахуйте зовнішнє фінансування дефіциту.

6.3. Стратегія структурних перетворень

Важливим компонентом національної економічної стратегії України є стратегія структурних перетворень. Вона передбачає реструктуризацію функціонуючого капіталу і праці, виробничих відносин та створюваного національного продукту. Така стратегія зумовлена неефективністю функціонування праці та капіталу, переважанням капіталу базових виробництв, недостатньою кількістю капіталу, сучасних технологій, інституційних передумов у галузях соціальних виробництв. Реструктуризація праці та капіталу в українській економіці необхідна для поліпшення структури національного продукту, в якому переважає продукція напівфабрикатна і виробничого призначення. Продукція соціального призначення має незначну частку, що спричиняє напливи імпорту на споживчий ринок України.

Особливості і принципи структурних перетворень

Визначення напрямів реформування залежить від усвідомлення стану економіки, розуміння теорії макроекономіки, суті й процесу реформ. В Україні поки що домінує думка, що сучасний стан економіки обмежений кризою економічної системи і найближчим часом минеться. Тобто

мислення політиків, чиновників, промисловців інерційно зберігає соціалістичну основу, що позначається на інерції самої економічної системи. Проте сучасний стан економіки є не тимчасово кризовим, а наслідком незворотного розриву між соціалістичним економічним устроєм, в якому виробництво і розподіл координувалися державою, та переходом до ринку, в якому координуючу функцію виконують ціни, підприємництво, змога вільно розпоряджатися грошима. У перехідний період мали б відбутися радикальні зміни виробничої системи. Цього в Україні не сталося передусім тому, що ринкове економічне мислення не проникло ні в сфері управління, ні в сфері виробництва. За таких умов неможливо сподіватися на економічне зростання, бо воно є результатом цілеспрямованої та збалансованої державної політики реформ, спрямованої на активізацію процесів виробничої функції:

$$B = F(T, K).$$

Метою політики реформ має бути:

— досягнення високих темпів зростання валового випуску — B ;

— зменшення матеріальних затрат $\downarrow\Phi$ у валовому випуску $B = \downarrow\Phi + D$;

— збільшення частки валового внутрішнього продукту $\uparrow D$ у валовому випуску $B = \downarrow\Phi + \uparrow D$;

— отримання структури валового внутрішнього продукту щодо потреб країни $D = D_e + D_n$, де D_e — частка ВВП сфери виробництва, D_n — частка ВВП сфери послуг.

Економічне зростання можливе за радикальних структурних перетворень, що мають охоплювати такі найсуттєвіші аспекти:

— правильний вибір національних політичних, внутрішніх і зовнішніх економічних пріоритетів, які б гарантували самофінансування України на найближчу перспективу і партнерську співпрацю з усіма країнами світу;

— створення інституційних умов для надходження прямих капіталовкладень і ефективного функціонування всіх підприємств;

— зміна якості основного капіталу, мислення та якості трудового капіталу, а також якості та структури обігового капіталу;

— встановлення оптимальних міжгалузевих пропорцій і розміщення продуктивних сил.

Вирішення цього комплексу проблем вимагає збалансованої політичної, економічної, правової і фінансової діяльності всіх гілок влади.

Смисл структурних перетворень полягає у наділенні виробничих і обслуговуючих підприємств функціями самоуправління виробництвом, створенні відповідних умов для їх реалізації. Донедавна підприємства працювали під централізованим управлінням держави і, будучи своєрідними елементами державного апарату, крім продуктивних, виконували багато соціальних функцій без грошових обмежень. Їх діяльність фінансувалася централізовано, через розподіл грошових доходів інших підприємств. На етапі переходу до ринку вони втратили такі можливості. А підприємства з соціалістичною структурою (суспільною власністю, нечіткою приватизацією) за відсутності законодавства щодо захисту капіталовкладень не здатні залучити зовнішній капітал для модернізації. Можливості держави теж обмежені, оскільки централізований перерозподіл грошових доходів інших підприємств неможливий.

У зв'язку з цим структурні перетворення в Україні повинні ґрунтуватися на декількох принципах:

1. Створення умов для розвитку конкуренції на основі спроможності підприємств до самофінансування. У короткостроковій перспективі запорукою їх економічного зростання мають бути заходи із заощадження затрат і змін організаційної структури; в середньостроковій перспективі можна за допомогою невеликих обсягів капіталовкладень досягти значного прогресу в підвищенні продуктивності.

2. Створення нових самостійних підприємств, здатних привабити іноземні капіталовкладення. Йдеться не про модернізацію існуючих, а про їх перетворення на підприємства, які відповідатимуть вимогам ринку.

3. Трансформація централізовано керованих підприємств у ринкові, засновані на принципах самоуправління. Її метою є орієнтація на зменшення виробничих витрат, отримання прибутку. Процес підприємствації повинен відбуватися шляхом:

- роздержавлення і приватизації суспільної власності;
- розукрупнення великих і створення середніх та малих підприємств;
- передачі соціальних функцій державі;
- проведення горизонтальної промислової політики, метою якої повинно стати формування ринкових умов та забезпечення умов розвитку відкритих приватних акціонерних товариств.

4. Запровадження вільного ціноутворення та здійснення ефективної політики мита і квоти. Це передбачає відмо-

ву від застосування принципу ціноутворення, який покриває витрати, щоб отримати прибутки, запровадження ціноутворення, за якого прибутки отримують, знижуючи витрати виробництва; застосування мита і квот як інструментів економічної політики на довгостроковий період; визначення чіткої, прозорої, зрозумілої вітчизняним та зарубіжним виробникам зовнішньоторговельної стратегії та формування відповідних їй інструментів.

Вирішальний вплив на напрями та динаміку структурних перетворень мають інституційні ринкові умови. Головною метою інституційного забезпечення є створення економічного механізму, який стимулюватиме ефективне функціонування всіх підприємств і розвиток інститутів ринку. Існує кілька напрямів економічних перетворень, інституційне забезпечення яких може надати певні позитивні імпульси економічному зростанню.

1. Виробнича інтеграція. Підприємства України в основному втратили технологічні зв'язки з підприємствами колишніх союзних республік. Багато в чому це було пов'язано з новими можливостями отримувати сировину і напівфабрикати на вигідних умовах від інших постачальників або ж зникла у них потреба. Проте в багатьох випадках ці зв'язки в короткостроковій перспективі є єдиною можливістю пожвавити виробництво та збут.

Іншим напрямом є взаємна пайова участь вітчизняних та іноземних партнерів в українських підприємствах. Важливо, щоб така участь виникала внаслідок прагнення самих підприємств, а вони зберігали необхідний мінімум незалежності, оскільки це відповідає вимогам індустріальної логіки.

2. Упорядкування видів і форм власності. Процес приватизації повинен завершуватися чітким відокремленням приватної та неprivatної власності, що можливе завдяки:

а) перетворенню бюджетних організацій і державних підприємств за юридичною формою на компанії, тобто їх реформуванню в незалежні в бухгалтерському обліку підприємства-юридичні особи;

б) здійсненню реальної приватизації (переходу прав власності від підприємств до приватних суб'єктів економічної діяльності);

в) подальшому поліпшенню ринкових умов, доцільному в середньостроковій перспективі за такими напрямами:

— посилення ролі Фонду Державного майна України у проведенні приватизації як безповоротного процесу;

— визначення чітких форм і структур власності та контролю для підприємств, які не підлягають приватизації;

— активізація постприватизаційної політики з метою прискорення реструктуризації приватизованих підприємств шляхом посилення їх фінансування та залучення капіталовкладень.

3. *Активізація структурної політики регіонів* щодо підприємств, які розміщені в областях і мають свої органи управління та формують бюджети. В Україні розташування підприємств є нерівномірним за кількістю і за видами діяльності. Галузі, які сконцентровані в кількох регіонах і слабо піддаються реструктуризації, схильні до різкого спаду виробництва, скорочення робочих місць. Тому центральні та місцеві органи управління повинні активно підтримувати структурні перетворення, які триватимуть кілька десятиріч, щоб уникнути соціальних проблем. При цьому важливим є:

— зміцнення економічного самоврядування областей;

— розукрупнення об'єктів соціальної сфери за одночасної їх реструктуризації;

— створення регіональних ринків праці;

— запровадження праці з неповним робочим днем.

Зазначені напрями реорганізації управління і регулювання економічних процесів з більш активним залученням регіонів покликані підвищити їх роль як суб'єктів ринку. Це дуже важливо, оскільки регіональні структури управління є відповідальними за стан справ в економіці та соціальній сфері на відповідних територіях. Тому вони повинні володіти правовими, фінансовими, економічними, розподільчими можливостями для вирішення регіональних соціально-економічних проблем.

Логіка реструктуризації

Стратегічною метою структурних перетворень є виробництво ВВП загалом і на душу населення, в якому переважатимуть продукти кінцевого призначення відповідно до потреб населення та імпорту. Структура ВВП зумовлена структурою продуктивних сил і задіяного основного та інших видів капіталу. Очевидно, що реструктуризація повинна розпочатися зі зміни структури капіталу і його організаційних форм, з мобілізації капіталовкладень і підприємств. Судячи з досвіду розвинутих країн і специфіки сформованої в Україні економічної системи, її реструктуризація повинна забезпечувати:

— виховання у всіх суб'єктів ринку, а особливо в керівної ланки, усвідомлення необхідності поєднання приватних, колективних, державних і національних інтересів;

— мобілізацію грошових ресурсів і капіталовкладень, контроль за рухом грошей, капіталів і товарів;

— створення малих і середніх підприємств як основи виробництва переважної частини ВВП.

Перелічені напрями є особливо важливими чинниками забезпечення структурних змін і економічного зростання.

Поєднання інтересів. Економічні інтереси як усвідомлені економічні потреби людей, колективів, соціальних спільнот, держав групують у приватні та суспільні. До приватних належать інтереси приватних осіб, акціонерних компаній, приватизованих підприємств. До суспільних — інтереси держави, суспільних організацій та ін. Гіперболізація і тих, і тих інтересів є недопустимою, бо обидві сфери є взаємозумовленими, взаємоспричиненими економічними підсистемами єдиної національної економічної системи. Без реалізації приватних інтересів неможливо реалізувати інтереси суспільні й навпаки. Їх не можна розмежовувати, оскільки кожний суб'єкт приватних інтересів користується предметами суспільних інтересів, а суспільні інтереси є завжди результатом діяльності приватних і суспільних виробників. В економічній системі України помітна гіперболізація власних, приватних інтересів і серед приватних виробників, і серед державних чиновників, а також працівників комерційних банків, фінансових органів тощо.

У приватному секторі часто приховують доходи і прибутки, не в повному обсязі сплачують податки, не облаштовують спільні території, дороги, вулиці, не утримують в задовільному стані коридорні приміщення багатопверхових будинків з приватизованими квартирами, засмічують вулиці, ринки, транспорт, парки, сквери, газони та інші громадські місця. Нераціональними є капіталовкладення в будинки надто великої площі, що спричиняє власникам труднощі щодо їх утримання.

Ще згубнішою є гіперболізація власних інтересів чиновниками державних, господарських, фінансових та банківських структур, які мають змогу вилучати з грошового, товарного потоків ресурси і привласнювати їх, вступати у змову з правоохоронними органами, ділячись із ними незаконними прибутками.

Це значно ускладнює структурні зміни вітчизняної економіки, робить проблематичним процес економічного

зростання. Для подолання цього державна економічна, гуманітарна політика повинна бути спрямована на виховання усвідомлення всіма громадянами того, що кожен має жити відповідно до своїх доходів, а доходи одержувати за продуктивну й ефективну працю. Саме такі принципи господарювання забезпечили високорозвинутим країнам економічне процвітання.

Капіталовкладення в основний капітал підприємств. Одним з етапів реструктуризації є мобілізація капіталовкладень, потрібних для забезпечення зростання обсягів ВВП, зміни структури основного капіталу і його організаційних форм, тобто для створення малих і середніх підприємств на новітніх технологіях.

Капіталовкладення є важливим чинником зростання обсягів виробництва і реструктуризації економічної системи. Реструктуризація основного капіталу передбачає створення малих і середніх підприємств на базі існуючих гігантів, які є малоефективними, збитковими у зв'язку з надмірним зосередженням основного капіталу. Підприємства повинні оптимізувати кількість основного капіталу для одного підприємства, яка визначатиметься віддачею $q_{кц}$ наявного основного капіталу K та її співвідношенням з реальним прибутком, тобто різницею між ціною реалізації одиниці продукції та затратами на експлуатацію одиниці основного капіталу:

$$\Delta q_{кц} = q_{кц} - \kappa.$$

Якщо ціна реалізації одиниці продукції перевищує витрати на експлуатацію одиниці основного капіталу на величину прибутку $\Delta q_{кц}$, то підприємство-власник капіталу K_n , яке забезпечує випуск продукту, є ефективним, оскільки $Q_c > K$ на величину маси прибутку ΔQ_c ($\Delta Q_c = Q_c - K$).

Нагромадження основного капіталу визначається реальними витратами на одиницю капіталу, або капіталомісткістю — $K/Q_c = \kappa_q$ та реальним результатом використання одиниці капіталу, або капіталовіддачею — $Q_c/K = q_{кц}$.

За збільшення обсягу використовуюваного капіталу капіталовіддача має тенденцію до зниження, тобто чим більшим капіталом володітиме підприємство, тим мізернішим буде збільшення випуску за збільшення одиниці капіталу. Підприємство для максимізації прибутку може збільшувати величину капіталу до такого рівня, коли реальні витрати задіяного капіталу (капіталомісткість κ_q) не зрівняються з фондівіддачею $q_{кц}$. Цю залежність можна зобразити графічно (рис 6.3):

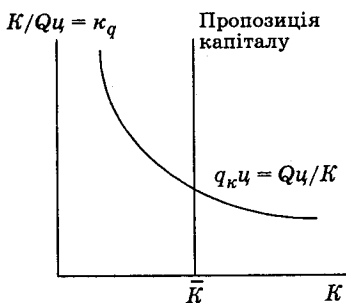

Рис. 6.3. Особливості попиту $q_{\kappa\zeta}$ і пропозиції κ_q основного капіталу на фондовому ринку

тому крива пропозиції $\kappa_q = K/Q_{\zeta}$ є вертикальною лінією.

Наведені залежності дають підстави для двох висновків.

1. Вигода нагромадження капіталу полягає в отриманні доходу $q_{\kappa\zeta}$, в якому міститься реальна ціна одиниці капіталу κ_q та прибуток $\Delta q_{\kappa\zeta}$. Протягом кожного відрізка часу підприємство несе витрати на утримання власного капіталу:

— на відсотки p за кредит, отриманий на придбання капіталу K — Kp ;

— на відносну зміну вартості капіталу $\Delta\kappa_q$: якщо ціна капіталу в одиниці продукції $q_{\kappa\zeta}$ зменшується, то фірми, які продають капітал, втрачають, а підприємство, яке придбало цей капітал, збільшує прибуток;

— на норму амортизації A (у відсотках), величина якої залежатиме від вартості капіталу KA .

Отже, витрати на одиницю капіталу можна розглядати як номінальні κ_n

$$\kappa_n = \kappa_q (p + A)$$

і реальні κ_p , з врахуванням середньої ціни одиниці інвестиційних товарів u_{κ} :

$$\kappa_p = (\kappa_q/u_{\kappa}) (p + A).$$

Реальні витрати на одиницю капіталу залежать від відносної ціни інвестиційних товарів κ_q/u_{κ} , реальної відсоткової ставки p і норми амортизації A .

2. Із задіяної одиниці капіталу підприємство отримує дохід $Q_{\zeta}/K = q_{\kappa\zeta}$ і за кожну одиницю капіталу має вит-

Капіталомісткість κ_q характеризує пропозицію, ефективність використання капіталу, а капіталовіддача $q_{\kappa\zeta}$ — попит, тобто реальну продуктивну силу одиниці капіталу. Крива попиту $q_{\kappa\zeta} = Q_{\zeta}/K$ нахилена вправо вниз, оскільки чим більшим є у знаменнику значення K , тим менша його віддача. У кожний конкретний момент кількість капіталу на підприємстві чи в економіці загалом є фіксованою величиною.

рати (κ_q/u_κ) $(p + A)$. Реальний прибуток $\Delta q_\kappa u$ визначиться з формули:

$$\Delta q_\kappa u = q_\kappa u - (\kappa_q/u_\kappa) (p + A).$$

За перевищення капіталовіддачі реальних витрат на одиницю капіталу підприємству вигідно збільшувати кількість капіталу. Якщо капіталовіддача менша від витрат на одиницю капіталу, то підприємство повинно зменшити його кількість щонайменше до величини, яка дорівнюватиме витратам на одиницю капіталу.

Коливання в обсягах капіталовкладень тісно пов'язані з коливаннями на ринку цінних паперів, зокрема на фондовому. Ця залежність описує відношення i_κ двох показників: ринкової вартості наявного капіталу — K та відновлювальної вартості капіталу K' :

$$i_\kappa = K/K'.$$

При цьому K — вартість капітальних активів, або ціна акцій на наявний капітал, яка формується на фондовому ринку. Величина K' є ціною, за яку можна було б придбати ці капітали. Стимул до капіталовкладень залежатиме від величини прибутку, тобто від різниці між капіталовіддачею $q_\kappa u$ і реальними затратами на одиницю капіталу κ_p . Якщо i_κ більше від одиниці ($K > K'$), то фондовий ринок оцінює установлений капітал в суму більшу, ніж вартість його відновлення. У такому разі підприємці можуть збільшувати ринкову вартість акцій своїх підприємств, нагромаджуючи додатковий основний капітал. Якщо i_κ менше від одиниці ($K < K'$), то фондовий ринок оцінює установлений капітал в суму меншу, ніж сума його відновлення, тому підприємці не будуть його відновлювати в міру його зносу і вибуття.

Капіталовкладення в житлове будівництво. Продуктивні сили житлової будівельної індустрії визначаються рівнем капітальних вкладень у житлове будівництво. Стан капіталовкладень визначають затратами на наявне житло u , а також ціною самого житла на ринку $u_{ж}$.

Чим вищі прибутки ΔK від капіталовкладень у житло, тим більше стимулів для його будівництва:

$$\Delta u = u_{ж} - u.$$

Процеси на ринку житла можна подати графічно (рис. 6.4). Показник Δu характеризує рівень прибутку на ринку житла. Чим вищий цей показник, тим більше можливос-

тей активізувати житлове виробництво. Отже, рівень капіталовкладень у житлове виробництво буде визначатися співвідношенням ζ — ціни затрат на утримання житла і $\zeta_{ж}$ — ціни самого житла на ринку.

Крива (рис. 6.5) демонструє, що капіталовкладення у житлове будівництво залежать від величини прибутку $\Delta\zeta$, або співвідношення цін на затрати щодо утримання житла ζ , та ціни самого житла на ринку $\zeta_{ж}$. Чим менші затрати ζ і більша ціна житла $\zeta_{ж}$, тим активніші капіталовкладен-

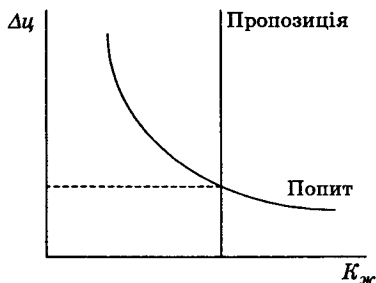

Рис. 6.4. Особливості рівноваги на ринку житла

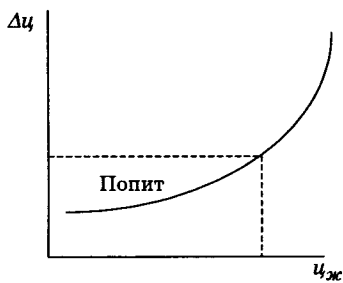

Рис. 6.5. Ефективність капіталовкладень у житлове будівництво

ня. Зниження капіталовкладень супроводжується зближенням значень ζ і $\zeta_{ж}$. Повне припинення капіталовкладень настане за $\zeta = \zeta_{ж}$, тобто коли ціна капіталовкладень у житло зрівняється з ціною самого житла.

Капіталовкладення в обігові ресурси. Підприємства завжди прагнуть мати надлишкові обігові ресурси. Для спрощення аналізу всі нагромаджені обігові ресурси Φ назвемо запасами, які необхідні для:

- вирівнювання коливань обсягів виробництва;
- ефективного використання робочого часу, задіяного основного і трудового потенціалу;
- створення запасу товарів за їх прискореної реалізації;
- незавершеного виробництва.

При цьому Φ — оборотний капітал. Його запаси визначають матеріальними запасами на одиницю продукції ϕ та обсягом валового випуску B . Формулу величини запасів (оборотних ресурсів Φ) можна виразити прямою залежністю матеріаломісткості ϕ та валового випуску B :

$$\Phi = \phi B.$$

Матеріальні запаси є товаром сировинних ринків. Його покупці — безпосередні виробники, які намагаються мати

його з надлишком, оскільки значна частина матеріальних запасів перебуває у стадії незавершеного виробництва. Додаткові вкладення у матеріальні запаси $\Delta\Phi$ впливають на додатковий випуск продукції ΔB :

$$\Delta\Phi = \phi\Delta B.$$

Приріст валового випуску пропорційний приросту вкладень у матеріальні запаси. За потреби зростання валового випуску підприємства збільшують вкладення в оборотні ресурси, за спаду валового випуску — зменшують вкладення в матеріальні запаси.

Існує тісна залежність між вкладеннями у матеріальні ресурси і реальною відсотковою ставкою:

$$\Phi = \Phi(p).$$

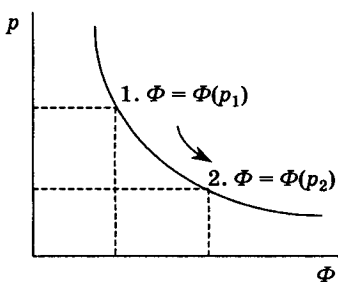

Рис. 6.6. Функція вкладень в оборотні ресурси

Функція вкладень (рис. 6.6) ілюструє залежність матеріальних запасів від величини відсоткової ставки: напрям стрілки від точки 1 до точки 2 характеризує збільшення матеріальних запасів за зменшення відсоткової ставки. Ця залежність свідчить, що зростання капіталовкладень в запаси і, відповідно, обсягів виробництва можливе лише за зменшення відсоткової ставки.

Оптимізація структури національного продукту

Валовий внутрішній продукт є основою національного багатства, і чим більше його обсяг і структура відповідають потребам населення, тим вищим є рівень життя. Політика реформ повинна спрямовуватися на оптимізацію темпів випуску і галузей у створенні ВВП. Структуру ВВП розглядають за трьома рівнями.

1. Структура ВВП за сферами діяльності, тобто сферою виробництва — D_s і сферою послуг — D_n . Реальне співвідношення цих сфер у створенні ВВП = D за даними на початок 2001 р. можна виразити рівнянням з коефіцієнтами співвідношень, прийнявши, що $D = 1$.

$$D = 0,49D_s + 0,51D_n.$$

Таке співвідношення загалом відповідає структурі національного продукту розвинутих країн, в якій вартість послуг переважає вартість створених товарів.

2. Структура ВВП за видами діяльності, тобто у сфері виробництва і сфері послуг за галузевими ознаками: промисловість, сільське господарство, будівництво, торгівля, побут, комунальна сфера, освіта, охорона здоров'я та ін.; зокрема частка промисловості у створенні ВВП — 29%, сільського господарства — 13%, будівництва — 5% і т.д.; аналогічно можна розкрити структуру послуг у створенні ВВП.

3. Структура ВВП за галузями промисловості, яких в Україні до двадцяти. Їх поділяють на галузі цих виробництв. Україні необхідно оптимізувати потужності цих виробництв. На 2002 р. вони перебувають у співвідношенні 6:4, тобто шість частин капіталу створюють продукт засобів виробництва, а чотири частини капіталу — продукт соціального призначення. За статистичними даними 2000 р., галузі базових виробництв промисловості налічують 6400 великих підприємств, а галузі соціальних виробництв — 2540 підприємств. Вартість їх основного капіталу становить 256 млрд. грн., зайнято понад 4 млн. працівників, виробляють промислової продукції вартістю понад 80 млрд. грн., прибутковість — понад 6%, кількість збиткових підприємств — до 54%. Переважає продукція чорної металургії — 23%, електроенергетики — 16, машинобудування — 15, харчової промисловості — 15, паливної — 12% і т.д. Цим породжені дефіцит товарів соціального призначення на споживчому ринку України, інфляція, низький рівень грошових доходів і споживання. Все це є свідченням і наслідком функціонування незначної кількості малих та середніх підприємств, які у розвинутих країнах виробляють більшу половину створеного раціонального продукту.

Підприємства і створення малих та середніх підприємств. Оптимізація структури ВВП вимагає оптимізації структури основного капіталу зі зміною форм його виробничої організації. Цими формами повинні стати малі та середні підприємства. Підприємства в Україні може відбуватися за такими напрямками:

— розукрупнення великих підприємств і створення малих та середніх підприємств;

— переливання капіталу з галузей базових виробництв, перепрофілізація частини капіталу у галузі соціальних ви-

робництв до співвідношення в середньому 4 одиниці капіталу базових виробництв і 6 одиниць капіталу соціальних виробництв;

— розподіл капіталовкладень на створення підприємств, соціальних виробництв і модернізації підприємств базових виробництв на користь соціального комплексу.

Практика розвинутих країн свідчить, що малі та середні підприємства:

— виробляють 50—70% національного продукту;

— забезпечують зайнятість понад 60% працездатного населення;

— здійснюють професійне навчання 80% учнів;

— швидше адаптуються до умов ринку: конкуренції, фінансових послуг, розвитку маркетингу, самоуправління, самофінансування;

— є основою розвитку і запровадження науково-технічного прогресу, нових технологій тощо.

Хоч малі підприємства не завжди є ефективнішими від великих, проте вони можуть працювати більш гнучко і творчо за таких передумов:

— інтереси малих і середніх підприємств не повинні бути затіненими інтересами великих підприємств;

— малі та середні підприємства не можна ізольовувати від великих;

— малими і середніми підприємствами мають керувати власники.

Політика сприяння підприємствам та створенню малих і середніх підприємств вимагає від центральних та регіональних органів державної влади усунення та недопущення дискримінації малих і середніх підприємств, юридичного, організаційного і фінансового сприяння їх створенню, підтримання діяльності малих і середніх підприємств, керованих власниками.

Створення малих і середніх підприємств у жодній країні є не самоціллю, а лише засобом створення валового продукту в кількості, адекватній потребам суспільства, і забезпечення максимально можливого рівня зайнятості працездатного населення. Однак в Україні є чимало перешкод для їх створення, найпомітніші серед яких:

1. Недостатній рівень усвідомлення чиновниками державних і господарських структур важливості розвитку малих і середніх підприємств. Реструктуризація національного капіталу є стратегічним пріоритетом і одним з найважливіших національних інтересів. Реалізація його можлива за подолання космополітичного і формування

національно-економічного та національно-патріотичного мислення у чиновників усіх рівнів влади, фінансів, виробництва і розподілу ресурсів.

2. Нерозмежованість процесів підприємництва та приватизації, які не є тотожними. За реструктуризації капіталу приватизацію слід здійснювати після завершення підприємництва, тобто організаційного формування малих, середніх і великих підприємств. В Україні, приступивши до приватизації, не забезпечили повномасштабної підприємництва. У швидкій приватизації були найбільше заінтересовані державні та господарські чиновники, оскільки в їх руках була приватизаційна ініціатива, законодавча, виконавча і господарська влада. Передчасна приватизація підприємств з передачею їх у власність колективам призвела до утворення закритих приватних акціонерних товариств, а окремим особам — до утворення олігархів, сімейних кланів, що зумовило монополізацію ними руху грошових ресурсів. Відсутність реальної масштабної підприємництва негативно позначається на конкурентоспроможності, продуктивності та ефективності підприємств.

3. Неузгодженість рішень влади із законами про підприємництво й економічну діяльність. Суттєвою проблемою для малих і середніх підприємств є правові гарантії, забезпечення захисту власних прав у суді. Традиційними є проблеми з органами місцевої влади під час реєстрації, отримання ліцензії та виробничих площ, сплати комунальних зборів та відрахувань. Органи місцевої влади більше підтримують великі підприємства. Для започаткування власної справи необхідно отримати багато дозволів, що породжує хабарництво та потребує значних затрат часу. У зв'язку з цим необхідно позбавити чиновників змоги гальмувати розвиток малих і середніх підприємств, обмежити вимоги щодо ведення бухгалтерського обліку малими підприємствами, сприяти лібералізації їх господарської діяльності, посиленню конкуренції, самофінансування.

4. Незахищеність малих та середніх підприємств від мафії, рекету, поборів, жорстких методів боротьби у сферах підприємницької діяльності, де обертаються великі кошти.

5. Низькі можливості використання кредитних ресурсів. Частіше й охочіше їх надають великим підприємствам. В Україні можна мобілізувати значні кошти для кредитування реструктуризації капіталу, але для цього потрібне відповідні мислення, політична воля й уміння.

6. Надмірний податковий тягар. Багато великих, спільних підприємств користуються значними податковими

пільгами, чого не мають малі та середні, за винятком тих, чий річний фінансовий оборот дає змогу перебувати на єдиному податку.

7. Відсутність наукової, інноваційної, технологічної, освітньої підтримки малих і середніх підприємств. Підприємцям часто бракує детальних знань щодо ведення бухгалтерського обліку та застосування чинного законодавства, вміння розробляти та реалізовувати конкретні проекти на основі нових ідей. Традиційними є проблеми, пов'язані з дизайном нових продуктів, їх упаковкою, стандартизацією та пошуком партнерів.

8. Проблеми в пошуках постачальників сировини і комплектуючих та збуту продукції. Малим і середнім підприємствам, особливо виробничій сфері, важко знайти надійних постачальників сировини та комплектуючих виробів. Непросто їм отримати і кредити під поставки.

У зв'язку з цим державна економічна політика повинна передбачати такі заходи сприяння малим і середнім підприємствам:

— розміщення державних замовлень серед малих і середніх підприємств, як це практикується у розвинутих країнах;

— надання цілеспрямованої інформації про потенційних торговельних партнерів за кордоном;

— надання фінансової підтримки для участі у ярмарках;

— державне страхування кредитів під поставки малих підприємств.

Будь-які системні проблеми вітчизняної економіки є наслідком неефективного способу мислення, успадкованого від попередньої політичної та економічної системи. Політична й економічна незалежність як новий спосіб функціонування держави і економіки потребують нового політичного й економічного мислення, метою якого повинна стати система цивілізованих, чесних відносин фінансів, виробництва, розподілу ресурсів, гармонії приватних колективних і державних інтересів.

Аналіз продуктивних сил України на основі методів і прийомів теорії макроекономіки свідчить, що здійснення радикальних ринкових перетворень вимагає принципово нових методологічних основ вивчення процесів формування, розміщення продуктивних сил, оцінки ефективності їх функціонування та оптимізації пропорцій економічної системи загалом. Вирішення соціальних проблем можливе на основі високопродуктивного функціонування праці

та капіталу, високоефективного виробництва національного продукту. Усе це вимагає кардинальних змін у структурних і відтворювальних параметрах продуктивних сил, які потребують масштабних капіталовкладень, орієнтації на ефективний пошук нових можливостей щодо економії витрат у матеріальному виробництві та сфері послуг. Ефективно використовуючи працю, основний і оборотний капітал, можна досягти значних успіхів в економічному зростанні. На цьому шляху принципово важливою є підготовка і залучення фахівців з високим рівнем національно-економічного мислення, опора не лише на їх професійність, а й на патріотизм.

Усвідомлення проблем національної економіки дає змогу зрозуміти необхідність переосмислення теоретичних, ідеологічних та політичних положень, що стосуються закономірностей, принципів і чинників, стратегії і тактики ринкових перетворень у нинішній Україні. Нові завдання постають і перед наукою про розміщення продуктивних сил і національну економічну систему загалом. Головне з них — концептуальне обґрунтування оптимального формування праці та капіталу на основі збалансованого розвитку всіх складових національної економічної системи з метою досягнення її високої продуктивності та ефективності, підвищення добробуту людей, зміцнення незалежності Української держави.

Запитання. Завдання

1. Обґрунтуйте політику уряду країни щодо структурних перетворень, якщо параметри рівняння виробничої функції $V = \uparrow\Phi + \downarrow D$.
2. З'ясуйте сутність понять «гармонізація економічних інтересів» і «гіперболізація економічних інтересів». Охарактеризуйте стан економіки, якщо переважає перший варіант інтересів і другий варіант інтересів.
3. Обґрунтуйте політику уряду щодо реструктуризації економіки зіставленням параметрів капіталовіддачі — $Q\zeta/K$ і капіталомісткості — $K/Q\zeta$. Охарактеризуйте вдалу і невдалу політику реструктуризації.
4. Охарактеризуйте політику житлового будівництва через співвідношення ціни затрат на утримання житла і ціни самого житла.
5. Індекс оборотних ресурсів незмінний, індекс матеріаломісткості зріс на 2%. Обчисліть індекс валового випуску.
7. Проаналізуйте структуру зайнятих в економіці за формами власності у 2000 р. та зробіть висновки: всього — 13 678,0 тис. осіб,

державна — 4086,4, комунальна — 2601,5, приватна — 432,9, колективна — 6539,9, власність міжнародних організацій та юридичних осіб інших держав — 17,3 тис. осіб.

6. Проаналізуйте і зробіть висновки щодо зміни структури у відсотках обсягу промислової продукції за формами власності:

	1992	1998	2000
державна	81,0	30,8	22,9
комунальна	0,8	0,5	0,5
приватна	—	0,2	0,3
колективна	18,2	69,2	75,8
міжнародних організацій	—	0,1	0,5

8. Кількість підприємств за формами власності: 1992 р. — 9114; 1998 р. — 9940; 2000 р. — 10 502. Проаналізуйте динаміку і зробіть висновки.

Література

1. **Конституція України (Основний Закон) // За вільну Україну.** — 1996.
2. **Коментар до Конституції України.** — К., 1996.
3. **Закони України // Урядовий кур'єр.** — 1992, 1993.
Про банки і банківську діяльність.
Про власність.
Про державну статистику.
Про загальні засоби створення і функціонування (вільних) економічних зон.
Про зайнятість населення.
Про зовнішньоекономічну діяльність.
Про інвестиції.
Про іноземні інвестиції.
Про мінімальний споживчий бюджет.
Про науково-технічну інформацію.
Про працю і її оплату.
Про приватизацію майна державних підприємств.
4. **Митний кодекс України // Діло.** — 1992. — №28.
5. **Основи національної економічної політики // Діло.** — 1992. — №31.
6. **Програма економічних реформ і політики України // Діло** — 1992. — №40.
7. **Підходи Кабінету Міністрів до вирішення основних проблем економіки України // Діло.** — 1992. — №78.
8. **Статистичний щорічник України за 1998 рік // Держкомстат України/ За ред. О. Г. Осауленка.** — К.: Техніка, 1999.
9. **Статистичний щорічник України за 2000 рік/Держкомстат України/ За ред. О. Г. Осауленка.** — К.: Техніка, 2001.
10. **Бабенко С. Г., Гелей С. Д., Гончарук Я. А. та ін.** Історія кооперативного руху. — Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1995.
11. **Бадер В.** Капітал і фонди // Економіка України. — 1992. — №7.
12. **Башнянин Г. І., Загорський В. С., Медведєв В. С., Серєда А. Р.** Ринкова економіка: Теоретико-практичні проблеми становлення в Україні. — К.: ІСДО, 1996.
13. **Бєвз В., Павленко Ю.** Соціальний захист населення в умовах переходу до ринку // Економіка України. — 1993. — №2.
14. **Верховода Л.** Підприємництво. Нові форми господарювання // Економіка України. — 1992. — №10.
15. **Вовк Ю. Й., Мадзей С. М., Буган Ю. В.** Конституція України: Посібник для вивчення Основного Закону України. — Тернопіль: Мандрівець, 1996.
16. **Гаврилишин Б.** Дороговкази в майбутнє. До ефективніших суспільств. — К.: Основи, 1993.
17. **Гаврилюк О. В., Румянцев А. П.** Економічна інтеграція в сучасному світі. — К.: Наукова думка, 1991.
18. **Гальчинський А.** Історизм відносин власності і методологічні аспекти аналізу // Економіка України. — 1993. — №9.

19. **Гелбрейт Дж.** Экономические теории и цели общества. — М., 1976.
20. **Геродот** із Галікарнасу. Скіфія. Найдавніший опис України з V століття перед Христом. — К.: Фірма "Довіра", 1992.
21. **Грейсон Дж., О'Делл К.** Американський менеджмент на порозі XXI века. — М.: Економіка, 1991.
22. **Григорович А.** Українські гривні чи «долари»? // Україна. — 1992, — №9.
23. **Давидов О.** Цінні папери в інвестиційному процесі // Економіка України. — 1992. — №7.
24. **Долішній М. І.** Ринкова економіка і нові господарські структури // Львівський економічний вісник. — 1992. — №3.
25. **Доценко А. І.** Регіональне розселення: проблеми та перспективи. — К.: Наукова думка, 1994.
26. **Дубиняк Р., Цибаняк П.** (Великобританія). Грошова система в Україні за княжих часів // Київська старовина. — 1992. — №4.
27. **Економіка України: сучасний стан, динаміка, тенденції розвитку.** Інформаційно-аналітичний огляд (1997 р.) / За ред. В. С. Найдьонова. — Донецьк: ДІКОМ, 1998.
28. **Енгстлер Петра.** Ринкова економіка для бізнесменів-початківців. — К.: Вік, 1992.
29. **Єщенко П.** Власність. Роздержавлення і приватизація власності // Економіка України. — 1992. — №9.
30. **Заблоцький Б. Ф.** Економічна самодостатність регіону // Регіональна економіка. — 2001. — №1.
31. **Заблоцький Б. Ф.** Методологічний підхід до моделювання регіонального розширеного самовідтворення // Регіональна економіка. — 2001. — №3.
32. **Заблоцький Б. Ф., Кокошко М. Ф., Сновженко Т. С.** Економіка України. — Львів: Львівський банківський коледж Національного банку України, 1997.
33. **Заблоцький Б. Ф.** Економічна інтеграція: об'єктивна чи спекулятивна? // За вільну Україну. — 1993. — 25 вересня.
34. **Заставний Ф. Д.** Географія України. — Львів: Світ, 1990.
35. **Заставний Ф. Д.** Українська діаспора. — Львів: Світ, 1991.
36. **Заставний Ф. Д.** Географія України: У 2-х книгах. — Львів: Світ, 1994.
37. **Зрушення до ринкової економіки. Реформи в Україні: погляд зсередини.** / За ред. Л. Гоффманна і А. Зіденберга. — К.: 1997.
38. **Іщук С. І.** Розміщення продуктивних сил (теоретико-методологічні основи). — К.: Українсько-фінський інститут менеджменту і бізнесу, 1997.
39. **Карнегі Дейл.** Как приобретать друзей и оказывать влияние на людей — К.: Наукова думка, 1990.
40. **Кваснюк Б.** Суть і особливості кризи економіки в Україні. // Економіка України. — 1992. — №5.
41. **Корнаї, Янош.** Шлях до вільної економіки. Відхід від соціалістичної системи: угорський переклад. — К.: Наукова думка, 1991.

42. **Коротун І. М., Коротун Л. К., Коротун С. І.** Розміщення продуктивних сил України. — Рівне: Вид-во УДАВГ, 1997.
43. **Кравченко Т. Г.** Підходи до розрахунку і прогнозування тіньової економічної діяльності в Україні // Регіональна економіка. — 2001. — №1.
44. **Логвиненко В., Лазня І.** Організаційно-економічні форми приватизації // Економіка України. — 1993. — №10.
45. **Лукінов І.** Ринок: надії і реальність // Економіка України. — 1991. — №1.
46. **Лукінов І., Білорус О., Степаненко В.** Проблеми ціноутворення і стабілізація грошового обігу. // Економіка України. — 1992. — №6.
47. **Мартос Б.** Українська валюта 1917-1920 рр. // Україна. — 1992. — №9.
48. **Мескон М. Х., Альберт М., Хедоури Ф.** Основы менеджмента — М.: Дело, 1992.
49. **Мочерний С.** Роздержавлення і приватизація // Економіка України. — 1992. — №2.
50. **Менькю Н. Г.** Макроэкономика — М., Изд-во МГУ, 1994.
51. **Національна еліта та інтелектуальний потенціал України.** Тези доповідей міжнародної наукової конференції. — Львів, 1996.
52. **Оскольський В.** Фондова біржа: соціально-економічні, політичні та моральні аспекти діяльності // Економіка України. — 1992. — №4.
53. **Панисюк Б.** Формування напрямків розвитку економіки в ринкових умовах // Економіка України. — 1992. — №3.
54. **Поповкін В. Н.** Регіонально-цілісний підхід в економіці. — К.: Наукова думка, 1993.
55. **Пастернак-Таранущенко Г.** Результати дослідження шляхів забезпечення економічної безпеки України // Економіка України. — 1999. — №2.
56. **Регіональна політика України** /За ред. Н. Г. Курдюкової. — К.: Наукова думка, 1995.
57. **Розміщення продуктивних сил України: Навч.-метод. посібник для самост. вивч. дисц.** /С. І. Дорогунцов, Ю. І. Пітюренко, Я. Б. Олійник та ін. — К.: КНЕУ, 2000.
58. **Розміщення продуктивних сил України: Підручник** /Є. П. Коган, М. О. Ковтонюк, М. О. Петрига та ін. — К.: Вища школа, 1997.
59. **Розміщення продуктивних сил: Підручник** /В. В. Ковалевський, О. Л. Михайлюк, В. Ф. Семенов та ін. — К.: Знання, КОО, 1998.
60. **Руденко В. П.** Природно-ресурсний потенціал України. — К.: Либідь, 1994.
61. **Савченко А., Пухтаєвич Г.** Державне регулювання ринкової економіки // Економіка України. — 1993. — №1.
62. **Симоненко В.** Регіональна політика: системний підхід // Економіка України. — 1996. — №6.
63. **Смит А.** Исследование о природе и причинах богатства народов. — М.: Соцэкгиз, 1962.
64. **Соціально-економічна географія України: Навч. посібник** / За ред. Шаблія О. І. — Львів: Світ, 1994.

65. **Спандарьян В. С.** Деловая Япония. — М.: Мысль, 1991.

66. **Україна:** Прогноз розвитку продуктивних сил /С. І. Дорогунцов, Б. М. Данилишин, Л. Г. Чернюк та ін. — К.: РВПС України НАН України, 1998. — Т.2.

67. **Юхновський І. Р.** Україна — незалежна держава. Виступи, аналітичні статті. — Львів: Зах. наук. центр НАН України, 1994.

68. **Шевченко А. та ін.** Програми спецкурсу з основ ринкових відносин і підприємництва «Теорія ринкової економіки і практика переходу України до ринку» // Економіка України. — 1992. — №3—12; 1993. — №1—3.

69. **Шевчук Л. Т.** Розміщення продуктивних сил: Навч. посібник. — Львів, ЛДНЦ ім. Івана Франка, 2001.

70. **Шедяков В.** Розвиток бірж і механізм їх дії // Економіка України. — 1992. — №4.

71. **Хміль Ф. І.** Менеджмент: Підручник. — К.: Вища школа, 1995.

72. **Хойер В.** Как делать бизнес в Европе. — М.: Прогресс, 1992.

Короткий термінологічний словник

Автократія — спосіб управління країною, регіоном, підприємством, який ґрунтується на зосередженні влади в руках однієї особи.

Автономія — самоуправління, форма організації управління країною, регіоном, підприємством, за якої вони мають певні права і можливості самостійного прийняття господарських рішень.

Авторитарний капіталізм — економічна система, за якої основні ресурси перебувають у приватній власності, а уряд у загальних масштабах скерує і регулює економічні процеси.

Адаптація економічна — пристосування економічної системи до нових умов господарювання, способу та якості життя.

Адміністративно-командна система — система управління економікою країни на основі суспільної власності, за якої влада зосереджена в центральних органах управління, в бюрократичному апараті, ґрунтуючись на командних і розподільчих методах, централізованому плануванні, тоталітарному режимі.

Аксіоми економічного мислення — упорядковані положення про дію об'єктивних економічних законів, які не залежать від волі та свідомості людини і визначають поведінку суб'єктів господарювання щодо організації виробництва, розподілу, обміну і споживання продукту.

Апарат управління — органи, підрозділи, служби, які виконують функції управління на певному ієрархічному рівні, тобто управляють країною, регіоном, окремим підприємством.

Банківський кредит — позика, яка надається банками, спеціальними кредитно-фінансовими установами позичальникам на умовах повернення і сплати відсотків за користування.

Бартер — натуральний товарообмін за схемою «товар за товар», здійснюваний на основі угоди, яка визначає пропорції обміну.

Безробітне населення — частина населення працездатного віку, тимчасово не зайнята в суспільно корисній діяльності, яка не заробляє доходів.

Безробіття — соціально-економічне явище, за якого частина працездатного населення безуспішно намагається знайти роботу, поповнює резервну армію праці.

Бідність — нестача грошових засобів, матеріальних ресурсів для забезпечення нормальної життєдіяльності окремої людини, сім'ї, населення регіону, країни загалом.

Будівельний комплекс — сукупність галузей матеріального виробництва і проектно-пошукових робіт, які забезпечують капітальне будівництво або здійснюють інвестиції.

Бюджет — план утворення і використання фінансових ресурсів для забезпечення функцій, які здійснюють органи державної влади.

Бюджетний дефіцит — перевищення видатків бюджету над його доходами.

Бюджетний профіцит — перевищення доходів бюджету над видатками.

Валовий випуск — вартість національного продукту, створеного протягом певного періоду усіма задіяними чинниками національних продуктивних сил.

Валовий внутрішній продукт (ВВП) — вартість чистого продукту (за винятком проміжних витрат), виробленого сферами виробництва товарів і послуг всередині країни.

Відкрита економіка — економічна система, де розвивається спеціалізація виробництва товарів і послуг, в яких країна досягає найбільших успіхів, і здійснюється їх вільний експорт та імпорт.

Відтворення населення — процес безперервної зміни поколінь.

Власність — сукупність правових норм, які регулюють відносини щодо володіння, використання і розпоряджання певним майном, капіталом, які здійснює власник.

Галузі спеціалізації району — галузі промислового і сільськогосподарського виробництва, що виготовляють товарну продукцію для обміну з іншими районами або для експорту в інші країни, які економічно доцільно розвивати в умовах певного району з найвищою ефективністю для економіки.

Галузь економіки — сукупність підприємств і організацій, об'єднаних спільністю функцій, які вони виконують у системі територіального поділу праці.

Гіперінфляція — гіпертрофована, надзвичайно висока інфляція.

Гнучкі ціни — ціни, які швидко змінюються для встановлення рівноваги між попитом і пропозицією.

Господарська збалансованість — стан економіки, за якого національно-господарські пропорції перебувають в оптимальному до потреб і технологій співвідношенні й рівновазі.

Господарська стабільність — стан економіки, за якого ціни на товари, обсяг виробництва, рівень безробіття та інші макроекономічні показники незмінні (або зміни їх незначні) і не впливають на зміну соціального становища в країні.

Господарський механізм — система основних форм, методів і важелів використання економічних законів.

Гранична віддача основного капіталу — створення кожною додатковою одиницею основного капіталу додаткової кількості продукту.

Гранична віддача праці — створення кожною додатковою одиницею праці додаткової кількості продукту.

Гранична схильність до споживання — зростання споживання, зумовлене зростанням доходу на одну грошову одиницю (наприклад, на 1 грн.).

Громадянське суспільство — суспільство з розвинутою політичною демократією і соціально орієнтованою економікою; державно організована нація, для якої пріоритетним є принципи сповідання і дотримання загальнолюдських цінностей у сфері державотворення (правова держава), економічної свободи людини, розвитку національних і культурних надбань представниками різних етнічних груп людей.

Гроші — загальний еквівалент при обміні товарів і послуг, який є формою зв'язку учасників ринкових відносин.

Грошова база — сума готівки в обігу і банківських резервів.

Грошовий мультиплікатор — приріст пропозиції грошей, зумовлений збільшенням грошової маси на одиницю витрат (наприклад, на 1 грн.).

Грошово-кредитна політика — сукупність рішень центрального банку стосовно пропозиції грошей.

Девальвація — законодавче зниження курсу національної валюти постановою центрального банку.

Депопуляція населення — процес скорочення чисельності населення внаслідок переважання смертності над народжуваністю та виїзду над в'їздом у країну.

Держава правова — держава, конституція і закони якої захищають природні права і свободи людини на життя, працю, освіту, власність, підприємництво, пересування та ін.

Державна економічна політика — сукупність організаційних, правових та економічних заходів, які здійснює держава у сфері економічного розвитку країни відповідно до її поточних і стратегічних цілей.

Державні закупівлі — сукупність придбаних державою товарів і послуг.

Державні заощадження — різниця між доходами і видатками державного бюджету; додатне сальдо бюджету.

Дефлятор валового внутрішнього продукту — відношення реально-го обсягу ВВП до номінального; загальний показник рівня цін, розрахований як відношення фактичної ціни відповідного набору товарів до базової.

Економіка перехідного періоду — економічна система, яка перебуває на етапі радикальних перетворень форм власності і способів виробництва на якісно нові.

Економічна категорія населення — група населення, об'єднана за певними якісними ознаками здатності до праці, рівня професійної підготовки, складності виконання праці, зайнятості.

Економічна модель — спрощене відтворення економічного явища в обмежених, експериментальних формах у певних заданих умовах.

Економічний район — економічно цілісна частина території країни, якій властиві спеціалізація і комплексність господарства.

Економічні закони — суттєві, стійкі причинно-наслідкові зв'язки всередині виробничих відносин, економічних процесів, явищ і між ними, які виявляються через неминуче повторення виробництва, обміну, споживання продукту, збалансування кількості праці, капіталу і продукту.

Економічно активне населення — працездатне населення, зайняте суспільно корисною діяльністю, яка приносить дохід.

Експорт — сукупність товарів, послуг та капіталів, вивезених за межі країни з метою продажу.

Експорт капіталу — вивіз капіталу за кордон, що здійснюється у грошовій або товарній формах з метою отримання прибутку, зміцнення економічних і політичних позицій.

Ефективність економічна — співвідношення одержаних результатів і затрат праці та капіталу.

Ефективність соціальна — оцінка відповідності результатів господарської діяльності основним соціальним потребам і цілям нації.

Закон — неминуче повторення певного фізичного чи суспільного явища, не залежне від волі людини.

Закономірності розміщення продуктивних сил — об'єктивні, суттєві і сталі зв'язки між усіма елементами просторової організації продуктивних сил.

Закрита економіка — економіка, яка не бере участі у міжнародній торгівлі.

Заощадження — вільні кошти домашніх господарств, підприємств, держави, які відображають рівень їх пропозиції на фондових ринках.

Збалансованість економічного розвитку — досягнення кількісної та якісної відповідності між основними елементами господарської діяльності.

Зниження валютного курсу — зниження вартості певної валюти щодо інших валют на валютному ринку.

Знос основного капіталу — зменшення вартості основного капіталу у зв'язку з його фізичним і моральним зносом.

Зовнішньоекономічна діяльність — сфера економічної діяльності держави, підприємств, фірм, організацій, тісно пов'язаних із зовнішньою торгівлею, експортом та імпортом товарів, іноземними кредитами та капіталовкладеннями, реалізацією спільно з іншими країнами проектів.

Зовнішньоекономічна політика — політика держави у сфері експорту, імпорту, залучення іноземного капіталу за кордоном, реалізації спільних науково-технічних, економічних та інших проектів.

Імпорт — сукупність ввезених з-за кордону товарів, послуг, капіталів.

Інвестиційна політика (політика капітальних вкладень) — сукупність господарських рішень, які визначають основний напрям капітальних вкладень, заходи щодо їх концентрації у галузях пріоритетного розвитку.

Інтеграція економічна — процес зближення і поступового об'єднання певних економічних формуваль (створень).

Інтегрована господарська система — єдиний регіональний економічний простір, який формується на основі тісних економічних взаємозв'язків між усіма елементами господарського комплексу.

Інтелект — рівень розумового розвитку людини, який дає змогу розпізнавати навколишні явища природи і суспільства, самостійно пізнавати природні та суспільні закони, узагальнювати закономірності розвитку природних і суспільних процесів, створювати нові системи знань, виробництва, культури, побуту тощо.

Інтелект національний — синтетичний показник розвитку нації та її індивідів, який відображає рівень знань природних і суспільних процесів, а також рівень національного самоусвідомлення, гуманістичних відносин, моралі, етики, естетики, ідеології, міжнародних зв'язків тощо.

Інфляція — знецінення грошей внаслідок перевищення кількістю грошових знаків, які перебувають в обігу, суми цін товарів і послуг, що породжує стрімке зростання цін.

Капітал — 1) сукупність використовуваних у виробництві засобів, устаткування, будівель і споруд; 2) грошові засоби, призначені для придбання засобів виробництва, устаткування, будівель і споруд.

Капіталовіддача — вартість товарів, робіт і послуг, вироблена на одиницю вартості основного капіталу (наприклад, на 1 грн.).

Капіталовкладення (інвестиції) — довгострокове вкладення капіталу в підприємства галузі економіки з метою збільшення нагромадженого капіталу та одержання прибутку.

Капіталовкладення в житлове будівництво — придбання нових будинків або помешкань для власного проживання чи здачі в оренду.

Капіталовкладення в запаси — збільшення розмірів запасів підприємств на складах, включаючи основні та допоміжні матеріали, незавершену і готову продукцію.

Капіталоозброєність — вартість основного капіталу, що припадає на одного працівника або на 1 кв. м виробничої площі.

Кількісна теорія грошей — теорія, яка стверджує, що зміна кількості грошей в обігу зумовлює зміну обсягу національних номінальних витрат.

Конкуренція — умови, за яких кількість продавців або підприємств на ринку настільки велика, що поведінка кожного з них не впливає на рівень цін.

Концепція цілісна, логічна — науково обґрунтована система поглядів щодо природи певних явищ, процесів.

Космополіт — особа без національної самосвідомості, національних зв'язків і переконань, яка не є носієм рис власної нації.

Космополітизм — ідеологія, яка сповідує принцип «еліття націй», відмови від національної самобутності, творення загальносвітової культури внаслідок змішування національних культур.

Кредит — позика в грошовій чи товарній формі на умові повернення і виплати відсотків за користування.

Крива національного попиту — лінія на графіку, яка демонструє обернену залежність між рівнем цін і розміром національного попиту на вироблену продукцію.

Крива національної пропозиції — лінія на графіку, яка демонструє залежність між рівнем цін і загальною кількістю виробленої усіма підприємствами продукції.

Макроекономіка — наука, яка вивчає економіку як єдине ціле на основі дії об'єктивних економічних законів.

Методологія національної макроекономіки — система принципів, підходів, методів, прийомів вивчення законів і закономірностей формування, розвитку, територіальної організації виробництва, сфери послуг, ринків, товарів, споживання, капітальних вкладень та економічного зростання в окремій країні.

Механізм державної економічної політики — система конкретних економічних важелів та організаційно-економічних засобів, за допомогою яких досягається її головна мета.

Міжнародна торгівля — торгівля між країнами, яку формують вивіз (імпорт) товарів і послуг та їх ввіз (експорт).

Міжнародні фінансові центри — центри міжнародного ринку позикового капіталу.

Міжнаціональний поділ праці — спеціалізація окремих країн на виробництві певної продукції чи наданні послуг, якими країни обмінюються.

Міжнаціональний ринок — сфера стійких товарно-грошових відносин між країнами, взаємопов'язаними участю в міжнаціональному поділі праці.

Мікроекономіка — наука, яка вивчає діяльність окремих господарських суб'єктів: виробників і споживачів.

Населення — природно-історична спільність людей, яка формується і безперервно відтворюється в процесі виробництва і відтворення самого життя.

Науково-технічна революція (НТР) — процес перебудови технічної основи економіки на базі фундаментальних наукових відкриттів і винаходів в усіх галузях.

Науково-технічний прогрес (НТП) — органічно взаємопов'язаний процес розвитку науки і вдосконалення засобів виробництва, технологій, готової продукції.

Національна винятковість — рівень національної самосвідомості, який відображає переконання у переважанні власної нації над іншими, нав'язування своєї національної культури, політики та ідеології іншим народам.

Національна гідність — суспільна, політична, ідеологічна, соціально-економічна позиція людини, що відстоює національні інтереси своєї країни, нації.

Національна демократія — політико-ідеологічна система, побудована на принципах, які відстоюють побудову правової держави, соціально орієнтованої економічної системи за національними ознаками титульної нації країни та рівні конституційні права розвитку національних меншин.

Національна економіка — конституційно, економічно й організаційно єдина система взаємопов'язаних галузей і сфер діяльності людей, якій властива відповідна пропорційність, взаємозумовлене розміщення на обмеженій державними кордонами території.

Національна категорія населення — група населення, об'єднана за певними якісними ознаками самопізнання, способу мислення, самосвідомості, ставлення до держави, праці, довкілля тощо.

Національна макроекономіка — галузь економічної науки, яка вивчає особливості господарювання в окремій країні, обґрунтовує теоретичні положення і заходи щодо вдосконалення організації її господарського механізму відповідно до вимог об'єктивних економічних законів та положень теорії макроекономіки.

Національна пропозиція — залежність між кількістю товарів і послуг Q , які пропонує сфера виробництва та сфера послуг (продавці), і рівнем цін на їх продукцію $ц$.

Національна самосвідомість — спосіб мислення, який відображає усвідомлення людиною коренів свого походження, збереження історич-

но сформованих національних рис культури, побуту, мови, освіти тощо.

Національне багатство — сукупна вартість створених працею і нагороджених нацією за весь період її розвитку матеріальних цінностей.

Національний дохід — заново створена вартість у сфері матеріального виробництва внаслідок функціонування всіх факторів виробництва: праці, землі, капіталу тощо.

Національний нігілізм — спосіб мислення, який відображає байдуже ставлення до національного походження, меркантильні інтереси, ідеологію космополітизму.

Національний обмінний курс — пропорція обміну національних валют двох країн.

Національний патріотизм — рівень національної самосвідомості, який відображає гордість за свою націю і країну, бережливе ставлення до національної (державної) мови, культури, історії, освіти, релігії, культурних та історичних надбань інших народів.

Національний попит — сумарна кількість грошових доходів домашніх господарств, держави і підприємств країни.

Національний продукт — натурально-грошова кількість товарів та послуг, вироблених національно-господарським комплексом протягом певного періоду часу, наприклад року.

Національний ринок — система стійких товарно-грошових відносин між суб'єктами виробництва і суб'єктами споживання продукту окремої країни, які встановлюються та регулюються конституцією, законами країни в межах державних кордонів.

Національно-економічне мислення — пізнання господарських законів і усвідомлення всіма громадянами того, що зростання добробуту залежить від їхньої працездатності, професіоналізму, національно-державного патріотизму та від створених ними конституційних засад держави, економіки, законодавчих актів господарювання.

Номінальна відсоткова ставка — прибуток на заощадження і витрати з обслуговування позики без перерахунку з врахуванням інфляції.

Номінальна національна пропозиція — вартісна оцінка обсягу виробництва товарів і послуг на певний момент, тобто кількість товарів і послуг Q за ціною одиниці продукції $ц$.

Норма заощаджень населення — відношення заощаджень населення до чистого доходу після сплати податків.

Норма нагородження — відношення частки ВВП, яка виділяється для капіталовкладень, до його загального обсягу.

Обмінний курс — співвідношення, відповідно з яким країна здійснює товарообмін на світовому ринку.

Оборот капіталу — безперервно повторюваний кругообіг капіталу від моменту його залучення у виробництво до повернення у тій самій формі.

Оборотний капітал — частина виробничого капіталу, яка повністю споживається в кожному виробничому циклі, цілком переносить свою вартість на створену продукцію і для продовження виробництва відтворюється в натуральній і вартісній формах після кожного виробничого циклу.

Основний капітал — елементи продуктивного капіталу, вартість яких переноситься на продукти виробництва поступово.

Паливно-енергетичний баланс — система взаємопов'язаних показників, які характеризують обсяги і структуру видобутку природного палива та виробництва енергетичних ресурсів, а також показники їх споживання.

Підвищення валютного курсу — підвищення вартості певної валюти щодо інших валют на валютному ринку.

Плаваючий обмінний курс — обмінний курс, рівень якого, за рішенням центрального банку, формується під впливом економічних умов і економічної політики.

Платіжний баланс — систематизований запис усіх економічних операцій, які здійснюють резиденти протягом конкретного періоду.

Постійна віддача від масштабу — властивість виробничої функції, внаслідок якої пропорційне зростання праці та капіталу забезпечує зростання валового випуску в тій самій пропорції (екстенсивна функція праці та капіталу).

Постійний дохід — дохід, який передбачається регулярно отримувати в майбутньому.

Право на підприємницьку діяльність — абсолютне приватне право особи, що дає їй змогу діяти на власний розсуд, забезпечує відповідне становище і недоторканість у встановлених законодавством межах.

Працездатне населення — сукупність людей віком від 17 до 60 років, здатних за психофізіологічними даними до участі в трудовому процесі.

Працездатність — здатність виконувати трудові функції без шкоди здоров'ю.

Праця — доцільна діяльність людей, зумовлена розумовими та фізичними здібностями, які можуть бути застосовані для виробництва товарів або послуг.

Приватні капіталовкладення — капіталовкладення або заощадження приватних осіб, підприємств, які не належать до державного бюджету.

Принципи розміщення продуктивних сил — обґрунтовані наукою і практикою правила, якими керуються при розташуванні праці, капіталу, створенні робочих місць, використанні ресурсів.

Природний рівень безробіття — рівень безробіття, який відповідає стійкому станові економіки і до якого тяжіє його фактичний рівень у довгостроковому періоді.

Природні ресурси — елементи, об'єкти і сили природи, які можуть бути використані для задоволення потреб суспільства.

Продуктивні сили — жива праця, основний, оборотний капітал та фінанси, які в процесі економічної діяльності забезпечують виробництво товарів і послуг для задоволення суспільних потреб.

Промисловий вузол — зосереджене на обмеженій території виробничо-територіальне поєднання підприємств, яке формується або уже сформувалося.

Промисловий пункт — промислове підприємство разом з поселенням, яке виникло при ньому.

Промисловий район — інтегральний район з переважаючим значенням промислового виробництва як головної галузі виробничої спеціалізації.

Промисловий центр — місто або селище міського типу, де розміщено кілька промислових підприємств, які є основою розвитку поселення і його виробничої спеціалізації.

Пропорції національної економіки — кількісні співвідношення між сферами і галузями національної економіки, між працею, капіталом і національним продуктом, між виробництвом і споживанням, між продуктивними силами регіонів країни.

Радикальна економічна реформа — система організаційних, господарсько-економічних законів, спрямованих на докорінну зміну існуючих у країні економічних відносин, управління, структури і механізму функціонування господарської системи.

Район економічний — територіально спеціалізована частина національної економіки, взаємопов'язана економічними відносинами з іншими територіями.

Район економічний інтегральний — територіально цілісна частина національної економіки, основною ознакою якого є наявність територіаль-

но-виробничого комплексу відповідного рангу та економічного тягіння території до центру (великого населеного пункту) району.

Районування економічне — науково обгрунтований поділ країни на економічні райони, що сформувалися історично або внаслідок розвитку продуктивних сил на основі суспільного поділу праці.

Рахунок поточних операцій — різниця між сумою експортних надходжень і платежів за імпорт, включаючи експорт та імпорт товарів і послуг чинників виробництва.

Рахунок руху капіталу — обсяг нагромадження капіталу, який фінансується із зарубіжних джерел: різниця між обсягами внутрішніх капіталовкладень і внутрішніх заощаджень.

Реальна відсоткова ставка — очікуваний на момент видачі кредиту рівень відсоткової ставки; номінальна відсоткова ставка з урахуванням очікуваного темпу інфляції.

Реальна національна пропозиція — фізичний обсяг виробництва товарів і послуг, оцінений у натуральних показниках (штуках, тоннах, об'ємах, літрах тощо).

Реальний обмінний курс — пропорція обміну товарів між різними країнами.

Реальний обсяг національного продукту — обсяг національного продукту в натуральних показниках за будь-який період, помножений на ціну одиниці продукції базового попереднього періоду.

Ревальвація — законодавче підвищення валютного курсу постановою центрального банку (за фіксованого обмінного курсу).

Ресурсозберігаюча технологія — узагальнена назва технологій, за яких виробничий процес забезпечується мінімальною витратою ресурсів, енергії, матеріалів, праці, капіталу при заданій кількості випуску продукції та необхідній продуктивності.

Ринкова економіка — економічна система, яка базується на механізмі гнучкості цін і конкуренції, узгодження попиту і пропозиції, приватних і суспільних інтересів.

Ринок збалансований — ринок, на якому підтримується повна за обсягом, структурою, асортиментом та якістю товарів відповідність між попитом і пропозицією.

Ринок регіональний — ринок певного товару чи товарної групи, сфера функціонування якого обмежується переважно межами одного регіону (області, кількох областей).

Рівень безробіття — виражена у відсотках кількість населення працездатного віку, не зайнята певний час у суспільному виробництві.

Рівень життя — рівень задоволення матеріальних, духовних і соціальних потреб людини, що виявляється в загальному обсязі спожитих матеріальних благ і послуг, реальних доходах населення, рівні споживання продовольчих і непродовольчих товарів і послуг, розмірі оплати праці, тривалості робочого і вільного часу, житлових умовах, рівні освіти, охорони здоров'я, культури, стані екології та ін.

Рівновага — зрівноваженість протилежно спрямованих сил. Наприклад, рівність попиту і пропозиції на ринку.

Розміщення продуктивних сил — процес наукового обгрунтування та реалізації на практиці економічних рішень щодо формування господарських об'єктів з урахуванням територіального поділу праці.

Світова відсоткова ставка — відсоткова ставка на світовому фінансовому ринку.

Система національних рахунків (СНР) — сукупність показників послідовного та взаємопов'язаного опису найважливіших процесів і явищ економіки: виробництва, доходу, споживання, нагромадження капіталу, фінансів.

Соціал-демократія — система політичних принципів, яка передбачає побудову соціалізму як економічної і політичної форми людського суспільства завдяки напрацюванням демократичних засад співжиття.

Соціальна активність — спосіб життєдіяльності, спрямований на зміну соціальних умов і соціального статусу з метою задоволення потреб, інтересів, цілей, ідеалів соціальних суб'єктів.

Соціальна категорія населення — група населення, об'єднана за певними якісними ознаками розселення, природного відтворення та переміщення.

Соціальна структура — сукупність соціальних, соціально-демографічних, професійно-кваліфікаційних, територіальних, етнічних спільностей, пов'язаних відносно стійкими взаємними відносинами.

Соціальний захист — комплекс організаційно-правових та фінансово-економічних заходів, спрямованих на забезпечення добробуту кожного члена суспільства в конкретних економічних умовах.

Соціально орієнтована економіка — господарська система, в якій кожна група і соціальний тип населення мають змогу реалізувати свої життєві здібності та знання на основі вільної праці й зростання доходів.

Спад, рецесія — стан економіки, який характеризується тривалим зниженням реального доходу.

Споживання — придбання споживачами певної сукупності товарів і послуг.

Стабілізаційна політика — державна політика, орієнтована на підтримку обсягу виробництва і зайнятості на природному рівні.

Стагнація — застій в економіці, виробництві, соціальній сфері; стан тривалої суспільно-економічної депресії, що виявляється у припиненні чи зупинці економічного росту, загальному згортанні виробництва.

Стагфляція — спад обсягу виробництва, який супроводжується зростанням цін; поєднання стагнації та інфляції.

Стимулююча політика — економічна політика, орієнтована на розширення національного попиту, зростання реальних доходів і зайнятості.

Стратегія економічного зростання — система правових, політичних, економічних, фінансових заходів, спрямованих на мобілізацію ресурсів, праці та капіталу, структурні зміни в економіці з метою підвищення темпів виробництва і споживання національного продукту.

Структура економіки — співвідношення між її галузями, яке відображає соціально-економічні пропорції та стан суспільного поділу праці.

Структурне зрушення — зміна галузевої або регіональної структури економіки.

Сфера виробництва — галузі національної економіки, які здійснюють виробництво матеріальних цінностей.

Сфера послуг — галузі національної економіки, які надають нематеріальні послуги виробництву і населенню.

Теорія економічного зростання — обґрунтування залежності зростання обсягу національного продукту від зростання кількості та якості задіяного капіталу і праці.

Теорія національної макроекономіки — наука, яка обґрунтовує розвиток економічної системи окремої країни як єдиного цілого на основі пізнання дії об'єктивних економічних законів і дотримання їх вимог при організації виробництва, розподілу, обміну і споживання національного продукту.

Територіально-виробничий комплекс — частка національно-господарського комплексу країни в межах великого регіону, яку характеризують тісний взаємозв'язок і взаємозумовлений розвиток різних галузей виробництва.

Територіально-економічна діагностика — процес вивчення територіальної економічної системи, її структури, динаміки, внутрігосподарських і міжгосподарських зв'язків, визначення стану функціонування її окремих аспектів і системи загалом.

Територіальна організація продуктивних сил — науково обгрунтоване розміщення взаємопов'язаних виробництв, сфери обслуговування населення, яке забезпечує економічний та соціальний ефект внаслідок раціонального комплектування на певній території.

Тіньова економіка — сукупність не облікованих, протизаконних, нелегальних видів діяльності: ухиляння від сплати податків, виробництво заборонених видів продукції та послуг.

Транспортна інфраструктура — мережа транспортних шляхів, видів транспорту, засобів перевезення вантажів та пасажирів, сервісного обслуговування транспортних перевезень.

Транспортна система — територіальне об'єднання шляхів сполучення, технічних засобів транспорту і служби перевезень, які об'єднують усі види транспорту і ланки транспортного процесу у взаємодії та забезпечують успішне функціонування національного господарського комплексу країни загалом.

Трудовий капітал — працездатне населення, яке володіє високим рівнем знань і професійної кваліфікації, здатне створювати нові системи знань, техніки, технологій, форм організації праці та виробництва, істотно впливати на технічний рівень виробництва, зростання обсягів виробництва, якості, конкурентоспроможності, зниження собівартості продукції, зростання прибутків.

Фізичний обсяг ВВП — натуральна кількість вироблених товарів, робіт і послуг; вимірюється в штуках, кілограмах, тоннах, кубічних метрах і т. д.

Фіксований економічний курс — обмінний курс, який установлює центральний банк для купівлі й продажу національної валюти за зарубіжну.

Фінанси — сукупність економічних відносин, які виникають у процесі формування та використання централізованих і децентралізованих грошових фондів.

Форма власності — суспільні відносини з приводу привласнення матеріального багатства (капіталу, ресурсів) між різними суспільними групами та індивідами.

Фрикційне безробіття — безробіття, зумовлене пошуком роботи, яка б відповідала рівню кваліфікації та індивідуальних пристрастей працівників.

Функція споживання — залежність обсягу споживання від розмірів залишкового доходу.

Ціна — співвідношення, в якому гроші обмінюються на товари і послуги.

Чинники виробництва — види затрат на виробництво товарів і послуг (праця і капітал).

Чинники розміщення продуктивних сил — економічні, соціальні, правові, природні явища, що впливають на їх територіальне розміщення, визначають рівень продуктивної та ефективної функції праці та капіталу.

Чистий експорт — різниця між обсягом експорту та імпорту.

Чисті капіталовкладення — обсяг капіталовкладень за винятком зносу капіталу; зміна величини нагромадженого капіталу.

Якість життя — рівень задоволення матеріальних і культурних потреб людей: якість харчування, одягу, освіти, охорони здоров'я, послуг, довкілля, задоволення потреб в об'єктивній інформації, знаннях, творчій праці тощо.

Заблоцький Б. Ф.

Розміщення продуктивних сил України: Національна макроекономіка: Посібник. — К.: Академ-видав, 2002. — 368 с. (Альма-матер)

ISBN 966—8226—01—1

У посібнику на основі положень теорії макроекономіки, головних принципів ринкової економіки розкрито сутність, особливості розміщення, функціонування продуктивних сил України як одного з найважливіших чинників національної економічної системи. Значну увагу зосереджено на аналізі взаємозв'язків між працею та капіталом у процесі створення національного продукту, а також різних аспектів їх впливу на гуманізацію соціальних відносин. Розглянуто актуальні сьогоденні проблеми вітчизняної економіки.

Уміщені в посібнику тематичні ситуаційні завдання сприятимуть більш глибокому засвоєнню теоретичних положень, актуалізації та актуалізації економічного мислення.

Для студентів, аспірантів, викладачів, фахівців, які займаються питаннями теоретичної та практичної економіки, економічної політики, управління і соціального розвитку.

ББК 65.050.

Навчальне видання

Серія «Альма-матер»
Заснована в 1999 році

ЗАБЛОЦЬКИЙ Богдан Федорович

Розміщення продуктивних сил України

**Національна
макроекономіка**

Посібник

Спільний проект з ВЦ «Академія»

Редактор Г. Т. Сенькович
Технічний редактор Т. І. Семченко
Коректор А. В. Мещеряк
Комп'ютерна верстка В. П. Богуславця

Підписано до друку
з оригінал-макета 19.08.2002.
Формат 84x108/32. Папір офс. № 1.
Гарнітура Шкільна. Друк офсетний.
Ум.-друк. арк. 19,32. Ум. фарбовідб. 19,74.
Обл.-вид. арк. 22,3. Зам. 2—592.

«Академвидав»

04119, м. Київ-119, а/с 37.
Тел./факс: (044) 213-19-24; 456-84-63
Свідоцтво: серія ДК № 1006 від 08.08.2002 р.

ВАТ «Поліграфкнига»
03057, Київ, вул. Довженка, 3.